Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २१३६

Title ईश्वर प्रत्यभिज्ञा सूत्र विमर्शिनी

Author श्री अभिनव गुप्तः

Extent १३३ Age

Subject भक्तिशास्त्रं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी

२३३६

932

2336/133 complete

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शैव शास्त्रे
प्रत्यभिज्ञाहृदय सूत्रार्थविमर्शिनी
पत्रे १३३ .
श्लो· ३८००

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र
भि
१

ॐ नमः शिवाय निराशंसात्पूर्णादहमिति पुरा
भासयति यद्विशाखामाशास्ते तदनु च विभक्तुं नि
जकलाम् स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजु
षस्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम् १
श्रीत्र्यम्बककुलसद्वंशमध्यमुक्तामयस्थितेः श्रीसो
मानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् २ श्रुत्वा
रानन्समाप्तिशुभमर्थोपायमभ्यधात् ईश्वरप्रत्यभि
ज्ञाख्यं यः शास्त्रं तस्य निर्मलम् ३ तस्य शिष्यः करो
म्येनां तत्सूत्रविवृतिमिमाम् श्रुत्वाभिनवगुप्तोऽहं।
श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः ४ ॐ इह स्वानाम्नार्घ्यटीकाया
तद्विचारः सूत्रेष्वेतेषु ग्रन्थकारेण दृब्धम् तस्मा
त्सूत्रार्थमल्पवृत्तीमांसमग्रव्याख्यास्य प्रत्यभि
ज्ञाविविक्तौ सर्वज्ञात्ममनोयद्वाङ्ज्ञापि समहा।
थिय नवामप्राणिनस्तां देमघास्या उपकारिणी
ग्रन्थकारैः परोदात्मरहशक्तिकं परमेश्वरत
न्मयतापरत्वसैचिंक्रमथिषुः स्वनात्मसमा।
र्पण पूर्वमविघ्नेन तत्समहिमसमानः परमेश्व
रोत्कर्षप्रकर्षतापरामर्शशेषतत्परमेश्वरतादा
न्ययोगयतापारतत्त्वआ प्रयोजनमासूत्रयति ॥
कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपका
रमिच्छन् समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभि
ज्ञामुपपादयामि। इह परमेश्वरं प्रति येयकाय
वाङ्मनसां तदेकविषयतानियोजनलक्षणाप्र
कतामात्मनमस्कारस्यार्थः सा तत्पाकर्त्रं प्रवि

तात्प्रमाणिकस्य भवति यदि सर्वतो नमस्कारणी
यस्योत्कर्षं पश्येद्यथा शुक्तिमपरामृशतोपस्मा
र्थरूपेपि नमस्कारोच्यतस्य सामासिकपशुजनम
ध्यपातित्वमेव यथोक्तं न विदन्ति परं देवं विद्या
रागेण रंजिता इति तावत्त्विहमायीयाशुद्धविद्या
रागकलामेवार्थमाणस्य पशुत्वमेवास्मदपेत्वा
न्तरापेतयानुकतिपयाधोमीणेनयासमुत्कर्षा
पिस्यात् नन्वेकं कस्य नाम करणे रक्तंत्रिमैः पशप
तस्तत्वविभूतिमत्तताम् विभ्रमाद्वरतोपिता
यतेत्वाद्युद्दस्यवरदत्त्वनति स्वहेतिश्रीमद्विद्याधि
पतिना एतच्चागमकाण्डे निरूपयिष्यामः त
स्मात्त्रिविलोत्कर्षपरामर्शेनमपितत्रस्वीकार्यम्
यद्यप्यायातहृदेश्वरशक्तिपातस्यस्वयमेवभि
मनीपरमशिवभूमिरभ्येतिहृदयगोचरम् तत्र
त्रस्मात्मीयः शुद्धकारः कोपिनिर्वहति सर्वस्य।
तस्यमायामयत्वेनात्मनमसम्प्रत्यस्यामायीयं
शुद्धप्रकाशस्वरूपतिहृदन्धितेन प्रस्तुपायनात्रपपत्तेः
तथापि न देव तथाविधरूपं प्रत्योपायाप्त्योत्कमेत्वा
त्मपरावभासविषयभावजिगमपिषयातिःशे
षोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादिशद्वान्तुवेयेन
परामर्शनीयमिति नमस्कारेजयत्यर्थंश्रातेष्य:
जयपदोदीरणेपिनाहृशासमुत्कर्षोतिशायशा
लितिस्वात्मानमश्रक्रीकुर्वाणस्यतदस्यस्यपरम
नात्मोपकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषात्तिम।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र०
स वि
२

एवनमस्कारोवश्यमभ्युपगमीकार्यः इमनयायुक्त्या
जयनमस्कारैकनरअक्रमेमतरस्यार्थ्यात्तिमनाव
श्यमंगीकर्तव्या वन्दननमनस्मरणध्यानपुष्ट
नीनामपिनमस्कारजयमर्थमात्रपरमार्थत्वादि।
यमेववर्तिनी अस्तुतन्त्रैयमकनानाटकमथाप्रि
नोयत्रहृदयमपीदंस्वशाङ्कपरामृष्टमेव एतस्यपा
दार्थ्यव्याख्यानावसरएवस्पष्टीभविष्यति स्वश
ङ्कपरामर्शश्चसर्वजनहितत्वाद्युक्तिशक्तः सहिम
वेश्यैवस्फुटितिहृदयंगमः अर्थात्तिमत्त्वकतिवि
देवमतिस्वशक्तिमोहितवाकत्वावमर्शासम्भवाद्धि
कत्वावमर्शस्यस्वप्रकाशस्याप्रकाशकत्वा
त् एतस्याप्रेस्फुटीभविष्यति तदेवनाभिप्रायेण
प्रसिद्धजयनमः प्रभृतिशङ्कशय्यानाशेषेण।
मोस्मरणिमनुस्मरतिस्मतत्रप्रकारः इदंयत्किं
चनस्फुरतिस्मतत्रप्रकारः इदंयत्किंचनस्फुरति
ननदृश्यमाणेश्वरस्वरूपस्वात्मप्रथामात्रम् तत्र
रूपापेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोपिय
याप्रकाशेपरमार्थेमनएवप्रकाशमानस्तनय
कोजने प्रकाशस्यैवभावानामभिमानशपोक्ता
विलीयतेइमनन्तम् यत्रतत्कार्यकारणभावेपि
कचित्परिस्फुरणस्यानन्यलक्षणमाहेश्वर्येनान्तरी
यकमाक्रोडीकृतानन्तशक्तिचक्रचुम्बितभाव
भाविनप्रथानरश्मवयानेचकास्तिसततमायी।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यत्नेनव्यवस्थापयिष्यते जडचेतनाद्यवान्तरभेद
एन सम्भिन्नोऽस्यासौ नत्कृतश्च सर्वोऽयं निष्पादयति।
ष्पादकभावव्याप्यव्यापकभावावभासोलोकव्य
वहाररूपः यत्रनश्च इत्यात्मप्रथात्मकान्तु मरश
क्तिशालीनिरर्गलस्वात्मप्रकाशप्रवमायीयरश्मा
न्तरव्यवधानवन्ध्योऽभिव्यंनेनतत्सेवभगवतः
कारणत्वम् यथवानुग्रहलक्षणोऽन्यः पंचमः पा
रमेश्वरकृत्यविशेषः परगुरुरूपायेयापकः नवि
वन्धनत्वात् परमार्थमोक्षस्य श्रवणमोक्षपव।
र्गः कृतश्चित्रमुक्तिनेसर्वेनइतिनिःश्रेयसाभास
इतिवक्ष्यामः सचायं द्वितीयः कार्यकारणभा
वो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकार।
णभावविलक्षणत्वात्स्फुटेनरूपेणसंवेद्यमानः
कारविकल्पक्षसद्भावावभासोद्दीपमानपरमा
र्थोनिश्चयंटकाविलक्षणश्चपंज्ञ्याभाविताद्
नभावः प्रथमकोटिसम्भावनास्पृशः कालिका
कारस्वप्रकाशावरणनिराकरणमनोरथपात्र
इप्रायरमेवंप्रकारस्यमाहात्मकनिपातनसहिते
ननिरूपितः कथंविदिति केनचित्प्रकारेणप
रमेश्वराभिन्नगुरुचरणाराधनेनपरमेश्वरघटिते
नैवयथाक्रमम् सम्यक्तोनीवर्ध्वेदयति शासायेति
श्रामसमस्तामरिपूर्णरूपतयासादयित्वा स्वात्मोप
भोगयोग्यतांनिरर्गलांगमयित्वा इयताविस्ति
वेयत्वेनपरार्थेणाहकरणोपिकारोदर्शितः प्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि॰
१
3

म्यानप्रतारकतामात्रमेवस्यात् पौर्वकालेन
सामनन्तर्यमत्रविवक्षितम् अस्य चानासादनता
रतस्याणवमायीयमलकलापसंस्कारशक्तये
कथंपरोपदेशः शक्यक्रियः सम्भवति हि मायाग
र्भाधिकारिणोविष्णुविरिंचाद्यास्तदूर्ध्वमपिम
हामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धामन्त्रनदीशानन्तमहेशा
मानः शुद्धाप्रविष्टीसदाशिवप्रभृतयस्तेनय।
दीयैश्वर्यशुद्धिरीश्वरीभूताः सभगवाननवच्छिन्न
प्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थोमहेश्वरः नस्यदा
स्मिन्ननेनतन्त्रस्यमभितोपपादनस्यमहाफलव
मासूत्रयति दीयते सेस्वामिनासर्वंयथाभिल
षितमितिदासः नस्वभावरस्यनेनपरमेश्वरस्या
पस्वातन्त्र्यपात्रतोक्ता जनस्येति यः कश्चित्ताप
मानस्तस्यमनेनाधिकारिविषयोनात्रकश्चिद्वि
यमरतिरर्थयति यस्यप्रसीदस्वरूपप्रथनेन
स्यतस्यमहाफलम् प्रथनंसैवपरमार्थफल।
त्वात्तस्यच प्रतिबन्धकसम्भवेरप्रतिबन्धनीय।
लात् नहि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात् तदुक्त
म् नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते स्व
ल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् इति पर
मगुरुपादैःशिवदृष्टौ एकवारंप्रमाणेनशा
स्त्राद्वागुरुवाक्यतः ज्ञातेशिवत्वेसर्वस्थेप्रतिपत्त्या
दृढात्मना करणेननास्तिकृत्यंक्वापिभावनया
पिवा सकृज्ज्ञातेसुवर्णेकिंभावनाकरणादिना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तर्कंशपितृमात्रादितस्यदार्थ्येनतस्यनेति जन
स्यस्यनवरतजननमरणपीतिनस्येयनेनकृपा
स्यदनयोपकरणीयत्वमाह अपिशब्दः साम्या
नस्तरभित्रता माविकुर्वन्मणीनेनसात्मनिपरा
र्थस्तस्यप्रतिरिक्तप्रयोजनानवकाशंपराकर
ति परार्थस्थप्रयोजनेभवमेवतल्लक्षणयोगात्
नत्वयं देवशापः स्वार्थएवप्रयोजनेनपरार्थश्रवि
नस्याप्यनलक्षणयोगित्वेसम्प्रयोजनत्वात्
तस्याधत्वेनाभिसंहितंयन्मुख्येनयाननएवक्रि।
याप्रयोजकंतत्प्रयोजनं अतएवभेदवादेपि ई
श्वरस्यसृष्ट्यादिकरणेपरार्थएवप्रयोजनमिति
दर्शयितुमायनिर्माणवेयस्यातिश्रुतिम् यमर्थ
मधिकृत्यपुरुषः प्रवर्ततेतत्प्रयोजनमिति इच्छ
न्निति इच्छाविषयीकृतस्यफलस्यग्रहणेनेश
दर्शयति इच्छाशक्तिश्चानशक्तिमुपलक्षणस्वभाव
तयाक्रियाशक्तिपर्यन्तीभविष्यतीतिदर्शयिष्या
मः उपशब्दः समीपार्थः तेनजनस्यपरमेश्वरप
र्मसमीपताकरणमत्रफल तत्तएवाह समस्ते।
ति परमेश्वरतालाभेहिसमस्ताः सम्पदस्तत्रिः ख्य
र्मयः सम्पत्तापवरोहणलाभेतत्सम्पदश्च प्रत्यु
तस्तात्मपरमार्थस्यहिकिमप्यनेनलब्धेन लब्धा
नमरमार्थस्यापितदस्माप्तितयतञ्जकनीयं यउ
केअग्रयहृतेनैवभक्तिलक्ष्मीसमृद्धानांकिमन्यदुप
याचितम् एतयावादरिद्राणांकिमन्यदुपयाचि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
प्र.भि.
४

चितमित्येवं षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तं बहुव्री
हिणा तु रूपायः स्फुरणे समस्तस्य भावाभावरूपस्य
बाह्याभ्यन्तरस्य नीलसुखादेर्यो सम्यक्समाप्तिः सि
द्धिर्यया तत्प्रकाशः तस्याः सम्यगवाप्तिविमर्श
रूपः सैवेहेत्यर्थः स्यात् प्रत्यभिज्ञायां तथा हि स्फु
टतरभासमाननीलसुखादिप्रमात्रेषणाद्वारेणैव
पारमार्थिकप्रमातृलाभः स्फुटोपदिश्यते यदाहम
य इदमिति यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता या
स्वस्वरूपविश्रान्तिविमर्शः सोऽहमिदमिति ।
तथा तत्रैव प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहम्भावो हि
कीर्तितः उक्तं च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरो
धतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति
इयता बोधोपायेति उचितं त्वाशंकापराकृताय यदन्तेनि
रूपयिष्यति स्वच्छ एष मार्गो न चरति तस्य महे
श्वरस्य प्रतिभिज्ञाप्रतीपमानाभिज्ञत्वेन ज्ञानप्र
काशः प्रत्यभिज्ञाप्रतीपमिति स्वात्मावभासो हि
नाभूत् सर्वो विच्छिन्नप्रकाशमात्रस्य सततं त्वके
वविच्छिन्न इव विकसित इव लक्ष्यते इति वक्ष्यते प्र
त्यभिज्ञा च भात भासमानरूपानुसन्धानात्मिका
स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धाने नाभिमुखीभूते वस्त
नि विज्ञानं लोकेऽपि यतः तत्र रूपवर्णनया एवंरूपकस्ये
वं वा श्रान्तोऽपि सामान्यात्मना वज्ञात तस्य तरभिमु
खीभावावसरे प्रतिसन्धितप्रागात्ममेव ज्ञानं प्रत्य
भिज्ञानमिव क्रियते इयतिं प्रत्यभिज्ञापितोपमि

प्रति॰

मादाविहापिप्रसिद्धगुरुणा सिद्धान्तागमानुमानादि
विदितस्वरूपांशशक्तिस्वभावेश्वरे सतिसामस्त्याभिमु
खीभूतेन स्थितिसम्यानेनज्ञानमुदेति नूनेसपदेश।
शोऽहमिति तामेतामुपपादयामीति उपपत्तिःस
म्भवत्तासम्भवन्तीतत्समर्थाचरणेनप्रयोजककथा
पारेणसम्पादयामि तथाहिसम्भवतितावदस्याव
विच्छिन्नप्रकाशनात् निरोधकाभिमतमायाशक्ति
समपसारणमात्रमेवत्र तत्रोपपादितेप्रमाभिस्तोप
पन्नोस्वपरविभागाभावेनदर्पितंकर्तृभिशापाघस।
म्भाव्यमितिपरस्मैपदप्रयोगः इत्येवात्रश्लोकेयो।
जना महेश्वरस्यदास्यंसमस्तसम्पल्लाभहेतुकंयवि
दासायजनस्यापिकर्यंविमत्प्रमभिताभासायश
यश्योपकारंसमस्तसम्पल्लाभहेतुभूतंमहेश्वरस्यदा
स्यकमिखकंसामेवसमस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुकं।
तन्मसमभितामुपपादयामि आत्मायेति आहृत्ति
योजनेवैराग्यो इयतिव्याख्यानेहृतिहृतनाभरोन
हृतेनस्वामर्थ्यव्याख्यानात् यत्केसेहृतसोत्रनिर्देशावि
हृत्रिमात्रव्यापारायामितिटीकाकारेणापिहृत्रिमा
त्रंव्याख्यानमुपपनेननेदंस्पष्टम् अस्माकेनस्तत्रव्या।
ख्यानपवोयमरतिविभज्यव्याख्यातम् एवंसर्वत्रप
वमनेनश्लोकेनाभिधेयंप्रयोजनंतत्प्रयोजनमपि
कारिनिरूपणम् गुरुपर्वक्रमःसम्बन्धइतिदर्शितम
तथाहिसमस्तसम्पल्लक्षणाव्याख्यातोयोर्थः एवं।
पुण्यपापादिसंसारमूलकारणोहेतुः सपवप्रम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र०
स.भि०
५
5

भिन्नायमेवाभ्यतिकरणाशुत्वस्मारुपायश्चलोकोत्तर
मार्गेप्रतिनिर्णीतश्चत्यातिउद्घटकारित्वलक्षणमैश्व
र्येस्तवटप्रश्मार्णोनवइतिशास्त्रान्तेनिरूपयिष्यमा
णास्तवयतो पायःप्रदर्शितोऽभिधेयत्वेन प्रतएव।
नयाहीस्तपक्रमस्वर्वश्लोकान्तरंभविष्यति प्रयोज
नेचसम्यभिन्नोपायत्वानेनस्वप्रयोजनेसम्यभित्ता।
नेनस्यापिप्रयोजनेसमस्तसम्यलक्षणपारमेश्वर्ये।
करूपप्रयत्ने ततःपरंतनास्येवनस्यसर्वपर्यन्तफ
लत्वाद्दर्शाशिकया यदुक्तंमयैवहाऽत्रेफलंक्रिया
णामयवाविधीनांपर्यन्तस्तस्यपनेवदेव फलम
केयेश्चनरत्वनेषाम्फाध्यिति:स्यादनवस्थायेवेति
पतहस्यातिनरश्रनिदपस्पदमितिपादहृयेन जनस्य
स्यैनमाधिकारीदर्शितः यन्निगमयिष्यतिश्रनिशा।
मान्निति कथंविदिमनेनगुरुपर्वक्रमः वक्ष्यति
चमहागुरुभिकृत्वातेस्मशिवदृष्टिशास्त्रे यथाश्ति
पर्वप्रतिज्ञातव्यसमस्तवस्तसंग्रहणोदेवाकाग्रदे।
शाहपंप्रतिसापिएतत्मकंप मध्यग्रम्यस्तहेत्वादि
निरूपकइतिप्रकटितइतिशान्तश्लोकानिगमन
ग्रन्थश्मेवंपेवाक्यवात्मकमिदंशास्त्रपरशुस्यति
फलम् नैयायिकक्रमस्येवमायापदेपारमार्थिक
त्वमितिग्रन्थकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामा।
न्यादिहृदेशेषुप्रकटीभविष्यतीति तावदृत्यस्या
समस्तस्यतात्पर्यम् सजनस्यलोकिकेश्वरपरिचि।
तईश्वरविषयेजनमनुजीविगुणैप्रपञ्चप्रकाशय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ति जनविषयेवाभिगामिकादिगुणगणसम
न्वमीश्वरंप्रकाशयतीतीः यानर्थः सामान्येनशेष
षष्ठीसमासेनदर्शितः तस्यप्रत्यभिज्ञेति। पुनःश्लो
कार्थांकतत्समयेवशिष्याणामेनदर्थं संक्रमण
क्रमेणपरमेश्वरतादात्म्यमेवोपजायतेतावत् त
थाहि जनस्येमाकर्णनाहर्यतेजननमरणापीडि
ता अप्यंशेदलहतनयस्य अस्माकमयमुपकार
मिच्छन्नयंविन्महेश्वरस्यदास्यमासाद्यसमस्तसं
पत्समवाभिहेतंतत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयति तत
श्चतत्प्रत्यभिज्ञामेवंभूतांवयंप्राप्नुमेवेति इत्यमेव
ह्यधिकारिणिशास्त्रार्थस्यविश्रमतिविश्रवंसंक्रा
न्तिः लोकजनोनाविषयीभवतिप्रथमपुरुषार्थं
उत्तमपुरुषार्थपर्यवस्यति ननुनाटकेष्वेनाधिका
र्येनधिकारिणोःप्रतिपत्तोविशेषाभावप्रसंगात
आरोग्यकामाः शिवंसेवन्तामेवमुभिनिवा वा
क्यार्थस्यसेवामहेवंश्येवंरूपेणाधिकारिणाहि
तीयकस्यासंक्रान्तोत्तीयकस्याणामेवभाविको
टिपतितामप्यिपुरुषार्थसम्पत्तिसकालंकेलित
स्वरूपानुप्रवेशेनस्वात्मीकृतामभिमन्यमाने न
नयवविनतविनतासंविन्महत्त्वपरामर्शीपूर्णता
भिमानप्रतिलम्भादव्ययस्यतनेवंरूपत्वेनेवतत्याधिका
रितानाटकस्यप्राप्नोति नदास्नामवान्तरमेनटस्ति
गहृतंचेतिस्थितमेतत् यतेनश्लोकेनेश्वरस्यानु
ग्रहंविनेयानांप्रयोजनादिप्रतिपादनंचक्रियतेइति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
स्व.सि.
९

अनन्तभावसम्भारभासनेऽस्य स्वतन्त्रं परम् उपोद्घाता
यतेयस्यनेतृत्वमः सर्वदाशिवम् ॥ नन्वीश्वरस्यसि
द्धिरेवकर्तव्याकेयसिद्धिः ननावदस्यसिद्धिर्निमित्ता
न् नापीश्वरसिद्धिकारादयस्तस्याप्यन्निर्विवादस्थनेत्त
स्मिःसिद्धिरितिचेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्यप्रमाण
व्यापारेणापेयप्रकाशात्मकसिद्ध्युपयोगएव न
त्वनवच्छिन्नतदीयःप्रकाशइतिकथमेतत् यद
स्तवोदिप्रकाशेहितत्प्रकाशःकृतस्तदप्रकाशे
पिस्वसमस्तकैरोतितरां स्वप्रकाशेऽपिवेश्वरेप्रमातृणां
किंवृत्तेयेननेषांप्रमाणव्यापारानुपयोगइत्याशंक्या
ह॥ कर्तरिज्ञातरिस्वात्मन्यादिसिद्धेमहेश्वरे अज
डात्मानिषेधंवासिद्धिंवाविदधीतकः॥ इहकर्तरीश्व
रेकीदृशेकीदृशेनप्रमाणेनाऽस्तीतिज्ञानलक्षणां
सिद्धिंनास्तीतिज्ञानलक्षणंवानिषेधंकुर्यात्प्रमाते
तिचेत् सएवकः किंदेहादिर्जडः उतनदन्योवाक।
श्चित् आत्मादिशब्दवाच्यःसोऽपिचस्वप्रकाशस्वभा
वोवानवा देहादिर्जडइतिचेत् सएवस्वात्मन्यसिद्धः
परत्रकांसिद्धिंकुर्यात् आत्माप्यस्वप्रकाशोजडएव
तमस्ययोगक्षेमःस्वप्रकाशस्वभावइतिचेत् की
दृशेनस्वेनरूपेणभाति यदिपरिनिष्ठितसंविन्मा
त्ररूपेणतदासंविदांभेदत्वेभेदितानांवान्तरत्रस।
भ्यानेनाःभेदनम् तस्मात् तेनस्वतन्त्रप्रकाशात्मन
यातावन्मभासते तथाभासमानस्यकीदृशमीश
रस्तायपेनिषेधयेद्वा कर्तृताख्यस्वभावमितिचेत्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नन्वस्तु प्रमातैव तथाभातु इति कोऽन्यस्तः ननु सर्व
कर्तृत्वसर्वज्ञत्वे प्रमातुर्नेत्यः समम् नचैतत्सर्व
ग्राह्योर्ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः स्वरूपं भिन्नमिति भेदर्श
नैपीष्टस्तानविकीर्णपत्रादेर्निमस्यविषयेणका
रणभूतेनानार्थपातिशयत्वात् प्रकाशमानत्वान्
यत्नमेवविषयमिति चेत् अप्रकाशस्वभावस्यता।
यात्वमनुचितमितिवक्ष्यामः प्रकाशमानस्वभा
वत्वे विषयोऽपि सर्वात्मना प्रकाशएवतिमत्रइति
प्रकाशः प्रकाशइति एतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः स
वेत्ताः सर्वज्ञप्रविभागः प्रमाणमप्येवं सिद्धत्वा।
सञ्जनाभागपर्वतयोऽत्रम् एवं सिद्धिरपि तस्याद्धि
षयाभिमतेवस्तुशरीरतयास्थितत्वानानावत्विभो
समानप्रात्मैवप्रकाशनेविच्छेदप्रसङ्गः सत्वमपि
प्रतिप्रकाशनएवप्रमथास्तत्रयोगात्प्रकाशस
वन्निमत्वाद्विच्छेदहेतोरभावेनाप्रमात्रपेक्षयाव
प्रकाशमानत्वात् स्वपरप्रमातृविभागस्यतत्त्वह
स्वमायीयत्वेनवक्ष्यमाणत्वात् सर्वायत्तत्वतः स्वा
तन्त्र्यं वास्याभेदेभेदनेभेदिनेनाभेदनमिति वस्तुप्र।
कारं वक्ष्यामः तदेवास्यपारमैश्वर्यं मुख्यमानत्म
येरूपमिति सर्वं स्वपात्रेकर्त्रेरीति तदेवस्वातन्त्र्यवि।
भन्यवक्तं तानरीतिपश्चात्सिद्धिम् तानपल्लव।
स्वभावैवहि सर्वा क्रियेतिवक्ष्यते तेनसर्वं क्रियात्व
नन्वेवं सर्वं पाक्षिकेइतियावदुक्तं भवेत्तावदेव कर्तरि
तानरीति इयमेववासौ संविन्स्वभावता संविदिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि॰
७

तूच्यमानाविकल्पत्वेनप्रमेयतास्यशक्तीस्पष्ट
त्वात्रपरमार्थसंविदितिवक्ष्यामः कर्त्तावत्तानाच
महेश्वरस्याभिधानेपिसएवप्रकारज्ञापनेदिति
यथायथाप्रमेयभूमिकापादानन्यक्कारकत्वे
कपरिहारः शक्यस्तथातथायावन्नतियतितं।
ख्यमिति भूतविभक्त्यानिर्देशः कृतः उपदेशाव
सरेहिस्वात्मनातावत्प्रमेयतास्यपरिहर्त्तुम
शक्या स्वात्मनिश्चितस्वस्मिन्ननपायरूपेस्वभावे
रमनेनवैशेषिकाद्यभिमतजडात्मवादनिरासः
प्रादिसिद्धेश्चयनवच्छिन्नप्रकाशोस्यार्थः महेश्वर
इति एतदेवमाहेश्वर्यंयदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेता
त्वकर्तृत्वयोरपारोहः प्रजडात्मेति यस्यनवैश
षिकादेर्जडश्चात्मासमसिद्धिकरोत्वीश्वरविषयाम्
प्रमातृस्सांख्यादिरितियेषम् सांख्योपिविषयाव।
भासनरूपंज्ञानंबुद्धिधर्ममिच्छन्नात्मानंवस्तमोज
उमेवोपेति नचजडात्मास्वात्ममपिदुर्लभप्रका
शस्वातन्त्र्यलेशः किंचित्तापपितंनिषेद्धुंवाप्रम
विस्तः पाषाणादिव नचाजडात्मनोप्यनेनउचितम्
तथाहि सत्स्वात्मनिसिद्धमिसंविदध्यात् यद्य
सोभिनवत्वेनभासमानः सर्वेनाभासेन प्रनाभास
नेवैजडेनेवनिषेधंवेत्स्यविदध्यात् यदिसनप्रका
शेननथावजडः नचजडस्तेनघटेनाप्यजडस्य।
नस्मात्संविच्चकाशएववटादिप्रकाशः नत्वप्रमा
स्वतन्त्रः कश्चिद्दासत्वः प्रकाशएवात्मा नत्वनक्का

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रकव्यापारवत्प्रमाणव्यापारोऽपि नित्यतत्त्वप्रकाश
त्वस्थापितभावात् न तु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापा
रश्च परमेश्वरे न सम्भवति तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामीति प
व्यापारउक्तः सकलमोव्यापारश्चाशंक्याह २॥ किंतु
मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते शक्त्याविष्करणे
नेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥ सर्वेश्वरस्वभावस्यात्मनःप्रका
शनेनावतत्र वास्य स्वात्मन्यमितिनिकेन विहपत्रनप्र
काशने न त्वप्रकाशात्मनापि प्रकाशने प्रकाशात्म
नापि न त्वापि प्रकाशात्मनि सर्वथाप्रकाशात्मनाप्रका
शो भागशो वा भागशः प्रकाशने सर्वस्यव्यतिरेके
णाव्यतिरेकेण वा कतिपयस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरे
केण वा उक्तप्रकारपरिपूर्णतया वा तदमी सप्तप्रका
राः तत्र प्रथमः प्रकारो जडेलासः शून्यः परमशि
वात्मा मध्यमा जीवावभासाः सेव भगवतो मायाविमो
हिनी नाम शक्तिस्त्वशात्प्रकाशात्मतया सतमसमवभा
समानेष्यात्मनि भागेनाप्रकाशनवशादनुपलक्षितेस
वेद्याहन्तयागमीभावमप्राप्ते पुनः पूर्णतावभास
नसाध्यामर्थक्रियामकुर्वति तत्पूर्णतावभासनात्म
काभिमानविशेषसिद्ध्ये प्रत्यभिज्ञाव्याख्यानं पूर्वोप्र
दर्श्यते कथं चतुरीश्वरनिष्ठत्वेन प्रसिद्धायाः क्रिया।
त्मिकायाः शक्त्याविष्करणेन प्रदर्शनेन प्रत्यभिमानमाध्या।
र्थक्रियाणां तदभिमानसिद्धाविनासिद्धेर्लक्ष्यावद्दृष्टा
न्तेदर्शयिष्यति तेनैतेषु पयाविनेरीति एतदुक्तं भ।
वति न कारकव्यापारो भगवति नापि ज्ञापकव्यापा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र·
त्यभि·
८

रोप्यम् अपि तु मोहापसरणमात्रमेतत् व्यवहारसा
धनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः यदोयमत्राशः
प्रमातृत्वादिना नैव हि शिवो न साध्यते प्रमातृत्वेनैव सा
ध्यमानत्वात् प्रमाणापत्तेरेव सिद्धेः केवलं मोहमात्रम
पसार्यते यस्मादयं मोहस्तदपसारणे च यत्न उभयमपि
भगवत एव विजृम्भामात्रेण न त्वपि के किंचिदित्युक्तं व
क्ष्यते च ननु परिदृश्यमाने भावराशौ किमीया शक्ति
राविष्क्रियते कं च प्रतीति अजडानां तावज्ज्ञानात्मिका
शक्तिरस्ति क्रियात्मिकापि स्वातन्त्र्यप्राणा स्वातन्त्र्यं च
पराभावसम्भावनाभूमिरेव तथा चरथ्यो गच्छती।
मादायुपचारं केवलं प्रतिपन्ना न तु जडास्विति व्यवहा
रसाधनमुचितम् अथ जडजीवन्नानाप्रकारेणो
भयमपि तर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर इति हृदयन् शेविश्र
कर्षितप्रमाणान्तरेण तदाशंकां निरूपयति ॥ तथा।
हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रिया च भू
तानां जीवतां जीवनं मतम् ॥ तथा हीति शब्दोपक्रमं
द्योतयति इयतां किलेमर्थः तथेमनेन साध्येस्त।
ध्यते हि तावदेतदित्यनेन प्रकृतं साध्ये हेतुसिद्ध्यान्व
यव्यतिरेकार्थः तेनेति तु द्विवचनेनात एव समर्थमा
णोनन्त्रश्चेन वर्णयिष्यमाणेन प्रकारेण यस्मादेतत्स
र्वे शक्तमिति वा तथा हि शाहस्यार्थः इह तावज्ज्ञावरा
शिर्यया विमृश्यते तथास्ति इत्यस्तित्वस्य प्रकाशाशार
णीकुर्वतः प्रकाशशालिना देशीयं विमर्शमाश्रित्य।
समुन्मेषात् अविमृष्टं हि यदिवस्तु न तन्नीलं नयो।

तेनसत्त्वासदितिजगदितिपर्यंतुयोगेकिमुत्तरंस्यात्
तेनयथायथावद्वाथितंविमृश्यते तथ्यातावदस्ति
ततएवदेशकालाकारविततात्मनोपिद्रव्यक्रियास
स्वभावादयएकस्मैनैवपरमार्थसत्त्वाःतितिवृत्तेकि
यासस्वभावादिना ततश्चविततमपीदंविश्वंसर्वप
विमर्शोदशायांसोहंजडेजीवश्चैतेनावनाद्यरूपेणा
स्तितस्यजडस्यापिविमृश्यमाणात्तस्यतत्त्वाभवन्तिवि
मृश्यमानतयाहितेषांतस्वशरीरविश्रान्तःकोपिध
र्मः जडत्वाभावप्रसंगात् ममनीलंभातिमयानी
लंज्ञायतेइतिहितेषांजडभूतानांचिन्मयत्वेपिमाया
त्वाहंकारशक्त्याज्ञानसंज्ञापितानांजीवत्वेप्रमाताराभि
मप्रतिष्ठात्मकत्वमात्राभिमुख्येनावस्थानम् ततोजड
नामतत्सृष्ट्यवस्थेति यथोक्तंश्रस्यसूत्रेनैव एवमात्मय
सर्वस्याःप्रकाशस्यैवसत्त्वमीजडइति सएवहि
स्वात्मनासत्त्वरूपः यस्मात्तानुपहितंरूपंवकास्ति
नचभावरूपानुपहितेजडेनामकिंचित् तेनजडानांश
क्तिरावित्किर्यते जडात्मतीतेतभावविरुद्धानमेव
येनत्येजडेभ्योजीवान्तरितिनामप्रतिज्ञातेषामपिशा
रीरप्राणपुर्यष्टकसूत्राकारात्वाज्जडएवेति तेषा
मपिकिमुच्यते एवंचशरीरप्राणपुर्यष्टकस्यत्व
तदभावरूपंसर्वथाज्ञंभाति तदेवजीवरूपभूतंस
त्यम् तस्यचापातेयद्यपिवस्तुत्वंभाति तथापितत्
जडात्मकवेद्यशरीराद्युपाधेस्ततत्तदपारमार्थिक
मयोन्याश्रयात् जीवाद्भिन्नजडभेदाद्भेदभागितःज

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ ज्ञानजीवभेदादे नदेहोपमेनदेहोपमिति भेदस्तुषे
व.वि॰ पुः नीलपीतादिभेदस्तत्प्रमातृसंबन्धतया भेदम्।
५ मिमेव परामानूष्ठ इति किं तेन नदयं जीवानामभे।
9 दस्तमात्र इति जीवत्वमाने तिज्ञानम् जीवनेव जी।
वनकर्तृत्वेन स्वतानक्रियात्मकम् योहिजानाति च
करोति च स जीवतीमुच्यते नदयं प्रमाताज्ञानक्रिया
शक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्तव्यः पुराणागमा
दिप्रसिद्धेश्वरवत् नदप्रसिद्धावपि सर्वविषयज्ञान
क्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावैश्वर्यं नत्वाग्रानुवर्त्त्यत्वा
देव सिद्धम् नदपि कल्पितेश्वरे राजादौ तयाप्रा
ग्रहणात् योयावत्तिज्ञानाकर्त्ता च स तावतीश्वरो
राजेव अनीश्वरस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे
यतः प्रमाद विषयत्वसामान्याकर्मोचेत्ति च सिद्धा प्रम
मित्वात्ज्ञानक्रियाशक्तीपवहिस्वाभाविकावशत्रू
ष्ठभेदेन्मेष महाशिवधर्यो भेदस्य सामान्यतः प्रो
हविद्याकलेविशेषतः प्रोहेतुद्धिकमेन्द्रियगण
इति भविशेषतः प्रोहेतुद्धिकमेन्द्रियगणइति
भविष्यति अतएव प्रजीवन्नेवमेवजीवन्नेइत्या।
पानेनाव्हातिनन्सेविदा पानेभातीति जीवमा
मिति अंगमापवामीइत्येनिर्दिष्टाः नन्वज्ञानकि
येपूर्वकयं सिद्धेयन्नयेश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्येनेति
शंकाशमयितुमाह ॥ तत्रज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया
कायाश्रितासती परैरप्युपलक्ष्यतेनतयाप्यन्यज्ञानम्
ज्यते ॥ प्रदेहजानामिमयाज्ञानेज्ञास्यतेकेषवं स्वप्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

काशाहंपरामर्शेपरिनिष्ठितमेवेदंतावन्नामकिंत।
ञःग्राह्यंवार्यते नतत्प्रकाशोहिविश्वमन्यतमसंख्या।
न् नतदपिवानस्यात् वालोपिहिप्रकाशविश्रान्तिमे
वसंवेदयते नतुक्रम् विलानारमरेकेनविज्ञानीया।
दिति नश्चिकुवेह्निकःप्रश्नःकिमुतनरस्यादिति तत्र
वजानामीमन्तःसंरम्भयोगोपिभाति येनशुक्लादे
रेणा रम्यन्तजडाज्ञानामीतिवपुषिस्वभावनामभे
ति सवसंरम्भोविमर्शःक्रियाशक्तिरुच्यते यदुक्त
मस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः वटादिग्रहकालेपि
वेदंजानातिसाक्रियेति तेनान्तरीक्रियाशक्तिसौनव
देवस्वतःसिद्धास्वप्रकाशासैवतत्स्वशक्त्याक्रमेणपुर्य
ष्टकक्रमेणशरीरमपिसंचरमाणास्पन्दनरूपासती
व्यापारव्याहाराविकामायापदेपिप्रमाणस्यप्रमता
देविषयः सावपरशरीरादिसाहितेनावगतासं।
स्वभावंतानात्मकंगमयति नवतानमिदन्तयाभा
ति इदन्तास्वतानत्वम् नवास्यदमेनवपुषाभाते।
भातंभवेत् नतातेभासेवपरंभान्तिचयतदेवाहं।
मितिस्वस्यवपुरिति परतानमपिस्वात्मैवपरत्वेकेव
लवपायैर्देहादेःसर्वापिविचारिसोपावद्गामयति।
विषःप्रमातृवर्गःपरमार्थतएकःप्रमातासएव
चास्ति यदुक्तम् प्रकाशएवास्तिस्वात्मनःस्वपरा
त्मभिरितिननस्वसभगवान्सदाशिवोजानातीत्या।
नःप्रभृतिकिमिरपिजानातीत्यत्तमेकएवप्रमाते
तिफलतःसर्वेत्वंप्रमातःएवंकर्तृत्वेपिवाच्यम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः श्रीशिवदृष्टौ घटो मदात्म
ना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना सदाशिवात्मना वेद्मि।
स वा वेत्ति मदात्मनेत्यादि क्रियते इत्यनेन तात्पर्य
मेव त्वं न निर्वहतीति दर्शयति अत्र प्याख्यनुमीयते
इति ब्रूयात् न देवं येषां तार्किकप्रवादर्पणास्तपानध्
सरीभावो न ह्यमोऽस्मिन्संवेदनपथे तद्रूपेणैवात्मान
मीश्वरं विद्वांसो घटशरीरस्यैव तद्भावात्तथैव निम
ग्नाईश्वरसमाविष्टाएव भवन्ति ततोऽपसर्पोद्घातः
उपेमात्मनः समीपे टंकवदीश्वराभिज्ञानलक्षणउ।
कर्षो हृदयते विश्राम्यते येनेतावदेव वास्यग्रन्थस्य ता
त्पर्यमिति ततोऽप्युपसर्पोद्घातः उपोद्घविनतेक्त।
त्वा उदितिशास्त्रस्यार्थमेव हृद्यते ः पसार्यते प्रमेय।
विषयो व्यामोहो येनेति गमयित्वा हृदयत्तीनम।
र्थः स्थाप्यते प्रमेयविषयं येनेति केचित्तगमिति हियं
गच्छन्तीत्यनेन हि विषयमेव हृद्यमर्थमाहुः एवं श्लोकव
न इष्टपार्थ्य भावनादार्ढ्यादेव लभ्यते परमशिव इति
शिवम् ॥ इति श्रीमदाचार्योत्पलदेवशिष्यश्रीम
ल्लक्ष्मणगुप्ताचार्यदत्तोपदेशश्रीमदाचार्याभिन
वगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याम
पोद्घातात्यं प्रथममाह्निकम् १ ॥ एवंपरतनया
यैतद्विश्वामाभास्यभेदतः अभेदो नरपत्तान्तनीय
नेतेतस्तमः शिवम् ॥ इह परमार्थरूपं तदाशाका
मा न भवति परतः प्रतिते येण निरूपयिष्यमाणं स्वरू
पं मांस्य एकीकृतं भवति यदाह भट्टनारायणः नम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लेभवसंभ्रान्तभ्रान्तिमुद्राव्यभिन्दते ज्ञानानन्तं च नि
हुन्हं देवहृत्वा विहृणवते तत्रेहानात्मानीश्वरवादि
नोभ्रान्तिभेदतत्पूर्वकं परमार्थविवरीषुल्लज्ञावते ता
वदेकादशभिः श्लोकैः करोति तत्र स्वलक्षणभाम।
मिमादिभिस्तैनकर्तापिकश्चित्तस्यते: तत्र श्लोक।
द्वयेनात्मनो ध्रुवस्य दर्शनानुपलब्ध्याभाव उक्तः प्रमत्ता
मेवादिनः प्रतिमीमांसकादीन् तत्र श्लोकत्रयेण स्व
मनुसन्धाने संस्काराणामिदं स्मरणं यथासिद्धत्वादात्मा
नुमानापनयमात्रमिति शेषः अनुमेयात्मवादिनः
प्रति तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणानामिति प्रतिपत्तिरि
त्यनुमानेन निरस्तम् एवमात्मानं निराकृत्य ततो ज्ञान
क्रियाशक्तिसम्बन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्वरू
पमेव व्यतिरिक्तं वा यावत्तरमते स्तोत्वमते वाप्रत्यमा
नमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन तत एकेन क्रिया नाम
न काचिक्कविदप्यस्तीति कथितं तत्र साधकं च प्रति
त्तिप्रबाधकं चोः प्रत्यमेति ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन।
नास्तित्वं प्रतिपादितं प्रमाणाभावं वदता श्लोकेनैव
तत्र बाधकं प्रमाणमुक्त्वा नात्माश्रितोनापिस्वातन्त्र
कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यमिति स्वपक्षउपसंहृतः इति
सर्वपक्षस्यपिण्डार्थः अथ ग्रन्थार्थोव्याख्यायते॥ न
नु स्वलक्षणभासं ज्ञानमेकं परं ध्रुवः साभिलाप्यं वि
कल्पाख्यं बहुधानाः पिनह्युयम् नित्यस्य कस्यचिद्
दृष्टस्यानवभासतः प्रहृष्यतीति रम्येषाशारी
रायवसापिनी॥ न त्विमा हेयेपरात्मानमवितस्वभा।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
मभि
११

वः स्थिर इति तावदुक्तं स्थिरस्य स्वप्रकाशस्याप्रका
शनात् तथा हि घटप्रकाशो घटविकल्पो घटप्रथ
मिता घटस्मृतिरित्येतेऽस्मदादिरूपेण ज्ञातानामेव प्र
काशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि भिन्नाकारा
णि च न च नीलप्रकाशः स्वलक्षणाभासं ज्ञाने स्वम
ध्यानन्यापि स्वरूपसंकोचभागि लक्षणं देशका
लाकाररूपं यस्य न तस्याभासः प्रकाशनमन्तर्मुखं चैत
स्मिन् बहिर्मुखे च न स्वरूपधारिणि ज्ञाने न तद्विकल्पकं
विषयभेदेऽप्येकजातीयस्वरूपेण हि वैचित्र्यकारणाभावा
त् विकल्पे हि वैचित्र्यकारणमभिलापः स चात्र ना
स्ति न ह्यभिलापो नीलस्य धर्मः न च चक्षुर्ग्राह्यः ता
तो सौ शाब्दः स्मर्तव्यः अप्रबुद्धे च संस्कारे न स्मृतिः न
स्वबोधस्य वस्तुदर्शनोत्थितश्चिरवस्तुदर्शनसमये भि
लापस्मृतिर्नास्ति न ततः परं विकल्पके ज्ञाने सर्वस्य
विकल्पस्य साक्षात्कारस्यैव निर्विकल्पमूलत्वा
त् परमिति वाच्यरूपता मायलक्षणेन स्वविषयः
स्वलक्षणेति संकोचि निर्वितन विकल्पसाध्यस्य
इदम्यवहारिकस्योपदेशिकस्य वा संकेतस्य कर्तृम
शक्यत्वात् कृतस्यापि वैयर्थ्यात् तेन ह्यननुयापि
नाम पुनर्व्यवहारः न स्वब्रह्मभेदं यतः तदभिलापेन
संकल्पात्मना शब्दरूपेण सह वर्तते शब्दं घटमिति
तदिति नदिदमिति भवेदिदमिति इदं वेदं वेमादि।
वहुधाभिधाने नच न विषयपर्यवसाने प्रपितस्य
विकल्पस्य स्वरूपमेव चित्रीकुर्वत् प्रतिभाति।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न्तिविकल्पोबद्धभेदः एवमनुभवविकल्पपरस्परता।
तावत्स्वप्रकाशत्वेन भाति स्यादेतत् यत्स्वग्राह्योपर
स्पराध्यासोप्याभातीति तत्र यतोद्वयमध्ये तदविक।
ल्पेन रूपेणाप्रत्यक्षस्यविदे तदतिविकल्पस्यद्रष्टुरनु
भवितुः सम्बन्धि स्वरूपस्यानुभववत्वाद्यार्थवादे ग्र
हीतुः यतस्तस्य द्रष्टुः स्वत एव संवित्स्वभावतोपग
मात् स्वप्रकाशयोग्यत्वाद्रूपत्वोपलब्धिलक्षणप्रा
प्तेः अत्र यतद्वो द्वयमध्ये नास्त्यवभासः तत्त्वस्मै।
वावभासस्य सिद्धाद्रूपत्वानुपलब्धिः तथा ग्रहं वेद्मि
तिविचेतोमि स्मरामीदमिति विदादिप्रकृत्यर्थरूप
तत्रानस्मद्यादेः इदमिति चकर्मरूपाद्विषयादति
रिक्तमेवाहमित्यनुयायिनि स्वप्रकाशेऽनुयायिरूपे
मिति कथमाहभातीति भावेऽस्य विकल्पने ग्र
हमिति स्वग्राह्यानुविद्धो विकल्पप्रत्ययः तत्र तथा।
पि किमनेन विकल्पनेन शरीरसन्तानो वा कृशोऽह
मित्यादिप्रत्ययात् ज्ञानसन्तानो वा सुख्यहमित्यादि
प्रतीतेः सत्त्वेऽपीयस्य सन्तानमेव स्पृशति नातिरि
क्तं तदेतदुक्तं ग्रहं प्रतीतिरपीति शरीरमादिग्रह
णात् ज्ञानमवस्पतिसन्तानरूपतयाविकल्पप्र
वर्ण्यं सदृशापरापरभावभेदग्रहणसामर्थ्यत्वास
नाविहत्वादिति यद्वेतिनास्याभिनिरूढ्नासाभि।
लापं विकल्प्यत्वमित्यनेन संगृहीतत्वात् एतदुक्तं
भवति ग्रहंप्रतीतिरेवतावदात्मा तस्याश्चापि विक
ल्परूपत्वादस्थैर्यास्य एतत्प्रतीतिप्रत्ययोपिनास्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
शि.म.
१२
12

मः शरीरादेः भवन्नपि गवेद्यपरतपतितः स्यादिति
तथापि संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धि।
रिमेन दृष्टिशब्देन द्योतितम्, एवं नास्त्यात्मा संवि।
त्संवेद्यव्यतिरिक्तोऽदृश्यस्यानुपलब्धेरिति अनात्म
वादी अनुमानमुख्यापयितुमाह ॥ अथानुभववि
ध्वंसे स्मृतिलब्धं तु रोधिनी कथं भवेन्नित्यः स्या
दात्मा यद्यननुभावकः ॥ इह स्मृतिकाले स्वस्थि
तोऽर्थो भवतु ध्वंसतो वेत्ति किमनेन अनुभवस्ताव
दुत्पन्नश्च सर्वस्याविवादः तमेव चानुरुन्धाना।
स्मृतिर्जायते तथा हि स्मृतेर्नार्थस्य प्रकाशः ना
ध्यवसायः नाप्यनुभवस्यार्थस्य चांगुलिद्वयवत्
नाप्यनुभवविशिष्टस्यार्थस्य दण्डिवत् सर्वथा
यामितिप्रमयप्रसंगात् किंत्वनुभवप्रकाशय।
वस्मृतेः प्रधानं अनुभवस्यार्थप्रकाशात्मकत्वाद
अनुभवप्रकाशनान्तरीयकोऽर्थावभास इति सर्वथा
यद्यनुभवो ध्वस्तस्तदा न प्रकाशरूपा कथं स्मृतिस्त
हारेणार्थविषयास्यात् तथा च सर्वो व्यवहारः।
क्रियमाणो दृष्टः इयमेव स्वरूपेण न परकृव नीया
स्यात् तथा च सर्वो व्यवहारः क्रियमाणो दृष्टः इय
मैत्स्वरूपेण न परकृवनीयासमनुभवस्य नाशे किं
विदविनष्टमावेदयति नैवं चानुभवकर्तृ अनु
भवितृरूपमात्मानं भावको निमरणीयदेवात्मसि
दमी वितनं नापि कमिदेवोन्मीलितमावार्थेण
वमक वणेष विवत्तपादर्वपत्तमानावत्तमापदि।

माश्रयेन कथंभवेदिति अर्थस्तावदस्मामकिंचि
त्करः अनुभवस्य धस्तरतिनकेनविस्मकारेणस्म
तिःस्यात् नदभावेचसंकेतनशाह्मस्त्यायत्ना अप
स्लेगताः सर्वेविकल्पाः निर्विकल्पंचान्यमूकव
पिरआयमितिहृन्तनिराकरनमवसीदेद्दिस्वमिति
रहकार्यव्यतिरेकेणनादकृल्पनीयेयत्कार्यस्ति।
इयेपर्याप्तोति नचेवमात्मा अर्थोहितावत्सर्थे
ते सवानुभवप्रकाशसुखेन अनुभवस्यधस्तर।
मुक्रम् यथात्माकश्चिदस्तिकितेनयतदपिवक्तव्य
माकाशमस्तीति अयोच्यते नकेवलेनात्मनैन
त्विद्धति अपित्वनुभवसंस्कारोप्यत्रोपयोगीनहि
सपवास्तकिमात्मनापनदर्शयति ॥ सम्यगात्मा
निरङ्गाशान्नहाराटपवस्तुषु स्मृतिःकेन॥ दृष्टे
पनुभूतेषुवस्तुषुयास्मृतिस्तस्यामनुभवोहगात्मा
हारमयोशस्यपैं सचसम्यगात्मनिनष्टोनुभव
स्तस्यस्वनाशेश्टमित्येषपवाद्धटितः प्रकाशर
तिकास्मृतिस्तदनुभविनाकिंस्मृतेःऋपेदिति
अयपत्रैवानुभवस्तस्पदेवस्मा ॥ यत्रैवविषयेनुभ
वोहन्नः नदेवतस्याःस्मृतेःपरंस्मर्पमाणं नमदे
तिवङ्कुबीरिः सेतिस्मृतिः नजुत्तानान्तरस्यविष

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
प्र.भि॰
११
13

येणकथंतस्याविषयत्वाभिमानइत्याशंक्याह ॥
यतोहिसर्वानुभवसंस्कारात्स्मृतिसम्भवः ॥ अनुभ
वेनहिसंस्कारोजन्यतेस्मोचितः संस्कारस्तथाकृत
रूपंस्थितिंस्थापयति अकृष्टशास्त्रोदेश्चिरसंवर्ति
तस्यविवर्द्धमानस्यचभूर्जादेः तेनात्रापिसंस्कारः
तोस्मृतिंसर्वानुभवानुकारीकरोतीतितद्विषय
एवस्मृतेर्विषयः ॥ सेवमन्तर्गतेनाकोर्थः स्या
त्स्यापितात्मना ॥ एवंतर्हिअन्तर्गतेर्थयायासाथ
यांतहतात्मास्थिरः कल्पनायाममात्रफलइतिकिं
तेन सर्वेहिसंस्कारेणजगद्यवहारकृत्स्वकंकृ
तकरावलम्बमिति तन्नतस्यैवसंस्कारस्याश्रयो
वक्तव्यः सहिगुणत्वादाश्रयमपेक्षते यश्चाश्रयः
सआत्मास्यादित्याशंक्याह ॥ ततोभिन्नेष्वर्थेषु
तत्स्वरूपाःविशेषतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धेःस्या
त्मतात्स्वेवकल्पितः ॥ इहसंस्कारेजायमानेय
आत्मनोविशेषः सतर्हिव्यतिरिक्तइतितनित्या
आत्मास्यात् अथनकश्चिदस्यविशेषस्तेनतर्हि
किम् अथसंस्कारएवास्यविशेषस्तर्हिनव्यति
रिक्तोसाविति पुनरप्यनिमत्ताने संस्कारइतिआ
यातम् अनुभवाहिशिष्टंविशिष्टस्मृत्यैका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

र्यकारित्वान्नेपरस्परयाजायतेइतीयानेवसंस्कारा
र्थः अथसंस्कारात्मव्यतिरिक्तोविशेषस्तस्यनहि
किमसौसम्बन्धस्यव्यतिरिक्तोनिराकरिष्यते एवं
ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मोअपिवि।
कल्पनीयाः एतदाह नन्विति आत्मनोभिन्नेष्वप्य
मैषुगीक्रियमाणेषुतेषुसत्स्वपिआत्मनःस्वरूपे
विशेषाभावात्स्वतावदात्मास्वतेनव्याप्रियते अ
स्मर्तृरूपःसंस्कृतरूपादिसाध्यरूपानन्तरादितिसं
स्कारादेवस्मृतेःसिद्धिरिति अहंस्मरामीतियः
स्मर्तासोपिशरीरसन्तानोज्ञानसन्तानस्थाध्यव
सीयते यथाहदृष्टपूर्वेसुखं अहंप्रतीतिरप्येषा
शारीराद्यवसाययतीति एवमात्मनिसाधकेप्रमा
णेअसत्यनुमानंचपराकृतंबाधकंचसूचितम्
वर्णनाण्यांकिंयोन्यस्यमेयपत्नितयोःफलम्।
वर्मोपमस्वेन्सोनियःखल्वस्येदसन्त्वमइतिश्य
मात्मानंनिराकृत्यनसेषयंमपिनिराकर्तव्यता।
नशक्तिमेवपरीक्षितमाह ॥ ज्ञानंचवित्तसंपचे
न्दनिसंकिमात्मवत् अथापिजडमेवनस्यकथा।
मर्थप्रकाशना ॥ पराभ्युपगमेनप्रसंगापादनं।
मेतत्सर्वपक्षवादीकरोति प्रसंगविपर्ययलाभो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म.भि.
१८
15

मेभविष्यतीति नत्वात्मवादीनित्यत्वमात्मनश्चंगृ
ते इहकालेनामेदंभावविशिष्टस्यविशेषणता
मवलम्बमानस्तेविशिष्टीऊर्ध्वंस्तन्तेकोवादनित्य
सम्पादयति आत्मनश्चचिन्स्वभावत्वादिदमिति
प्रथनाभावेनविशेष्यत्वेनास्तिविशेषणाविशेष्य
भावोहिप्रोन्नकार्यतेः नवस्वप्रकाशेप्राजकान्तर
मस्ति सदसंत्वाणः पर्यनुयुज्यते ज्ञानमपितर्हि
स्वप्रकाशमिति नत्राप्येषैववार्तेतिनदृषिकस्सर्व
नियम् नवद्वयोर्निमोचः कश्चित्सम्बन्धः कार्यका
रणभावव्यवस्थेयो नामः नतस्यात्मनोज्ञानेशक्ति
रित्यवसत्वपदः अथनस्वप्रकाशंज्ञानंतर्हिपरस्मा
प्येदोनप्रकाशः स्वप्रकाशरूपावशतेस्येयपरस्य।
विदधहेतुः प्रकाशोभवति परस्यापिततः स्वपरप्र
काशतास्वभावेनेवासौ अर्थस्यप्रकाशः स्याज्ञातान्त
रवत् नत्रोप्यस्माविस्यमर्थस्यप्रकाशोभवतीतिसा
ख्यमतनमाशंकते अयार्थस्यपथ्याश्चंपमेबुद्धि
लक्षणात्मनः। इहतावदर्थंजानामीत्यस्तिव्यवहारः
तत्रार्थस्यप्रकाशश्चेत्तावत्परमार्थः नत्रार्थस्यस्व
रूपंसर्वप्रतिनियतत्वप्रसंगात् नकंचित्प्रतिवेति
सर्वंतमसंवास्मात् नाप्यमतनपतरूपमुपतिपति

नमेषएवहिदोषःस्यात् तन्नतमस्यैवायंधर्मस्तत्वा
न्तरेणत्रापिकथमर्थस्यप्रकाशःस्यादिति नूनंतत्रत
त्वान्तरेसोप्यर्थः प्रतिबिम्बेनोपसंक्रामति ततत्वा।
न्तरस्यतत्प्रधानत्वात्प्रतिबिम्बोपग्रहयोग्यं तम
स्यास्कादित्वात्तत्कालप्रतिबिम्बनतोप्यावर्तितम्
भागेरजसोनमसोपसारणात्किंचिदेवप्रतिबि।
म्बकंग्रहणातितदेवबुद्धितत्वमुच्यते ग्रथ्यप्रति
बिम्बोपग्रहस्यसत्वान्मस्यहितिरूपंसर्वव्यपदेशतिरो।
धायकस्यात्विपरिणामविलक्षणपरिणतिविशे
षात्मकएवमर्थस्यतावद्रूपंबुद्धिधीरस्यति इयत्त
समाटीनांसुखदुःखमोहरूपतयाभोग्यत्वाजडमि
तिरूपेणावदप्रकाशं नचभोग्यस्याप्रकाशस्यत।
द्विरुद्धोभक्तृतारूपप्रकाशात्मकस्वभावसम्भवो
ग्रुतयत्रुपातीति नहिलक्षणोनभोक्ताभवितव्यम
सचप्रकाशरूपेणतावत्स्वभावः स्वभावान्तरंस्यप्र।
काशरूपंभोग्यंकथंभोक्तुःस्वभावतयासम्भाव्य
ते सचप्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैवयदिविश्वस्यप्र।
काशत्वंहिविश्वंयुगपदेवप्रकाशेत घटप्रकाशो
पिपटप्रकाशःस्यात् इतिविश्वसंकीर्णेन सर्वार्थो।
दयंप्रतिबिम्बान्नदाघास्यबुद्धितत्वदर्भःकथम।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ प्रभि॰ १५ 15

र्थस्य प्रकाशः स्यात् अप्रमेयत्वात् तस्माद् बुद्धिरेव स्व
च्छत्वात् प्रकाशप्रतिबिम्बमपि परिगृह्णाति ततः
प्रकाशप्रतिबिम्बपरिग्रहमहिमोपनतप्रकाशा
वेशा बुद्धिस्तदावेशितप्रतिबिम्बकनीलाद्यर्थपर्य
न्तसंक्रान्तेः प्रकाशावेशस्यार्थः प्रकाशत इति सि
द्धो व्यवहारः तदेवं ज्ञानं जडं बुद्धितत्त्वातिरेकात्र
उमपि चित्प्रतिबिम्बयोगाद्विषयस्य प्रकाश इति।
यत्तदेवतावदनुचितम् यत्प्रकाशात्मा प्रमाता बु
द्धौ प्रतिबिम्बमर्पयति समानगुणो बिम्बकापत्
या विमले प्रतिबिम्बसंक्रान्तिदर्शनात् रूपवदा
दर्शवद्रूपप्रतिबिम्बवत् आत्मबुद्ध्योरत्यन्तवैल
क्षण्यमात्मापेक्षया च न बुद्धिर्विमला तद्वन्ता
वदेतद्विमर्शाह्नेन स्तवयति किं तत्प्रतिबिम्बवा
देनापि न किंचित्प्रतिसमाहितं भवेदिति दर्शयति
प्रजज्ञैसैवमात्मनार्थप्रकाशना ॥ चेतनप्रति
बिम्बयोगे यदि नाम प्रतिबिम्बकमपि मुख्यप्रका
शरूपमेव न भवति तेनापि न किंचित्कृतं तस्मात् न
हि प्रतिबिम्बितवह्निपुंज आदर्शो दाहं दहेत् अ
थ मुख्यप्रकाशरूपमेव तत्प्रतिबिम्बकं तन्न हि।
बुद्धेरव्यतिरिक्तमिति मुख्यप्रकाशरूपैव बुद्धिर्नो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेति यतो विरुद्धधर्माध्यासाद्धीरुभिरेतत्कसि
ते स्वप्रवृत्तजीवत्समाने निजमोजोऽस्मभ्यय
ति ततश्च बुद्धिरेव विमर्शी स्यात्किं पुरुषेण प
वमर्थप्रतिबिम्बकद्वारेणार्थमर्षीत्याशंक्यानो विरा
नवादः ज्ञानप्रवाहस्यात्मरूपमिति पूर्वकारण
परस्परान्तरमन्तरेवाद्यम् एवं सैव चेच्चिद्रूपाश
गवद्विमर्शनाप्रसंगः नचेच्चिद्रूपस्यापि विमर्शना।
तद्यात्मानतिमः कश्चिदस्ति यस्य ज्ञानेनाम शक्तिः
स्यादिति ज्ञानमात्रमेवास्ति योऽर्थप्रकाशरूपो बोधः
यश्च विकल्पस्मरणादिरूपस्तावनार्थं व्यवहारसि
द्धिरिति प्रसंगविपर्ययलाभे ज्ञानेव चिन्त्यरूपं वे
दिमादेः श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् एवं ज्ञानं परीक्ष
क्रियां परीक्षते ॥ क्रियाप्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्दे
शादिजानता नान्याः दृष्टेः ॥ इहपरिस्पन्दरूप
नावगच्छति चलति पततीत्यादि यत्प्रतिभास
गोचरः तत्पूर्वदेशगतदेवदत्तस्वरूपादनंत
रं वा सदेशावर्ति देवदत्तस्वरूपमित्येतावदुपल
भ्यते न तत्स्वरूपातिरिक्तां कांचिदन्यां तत्क्रियां
प्रतीमः देवदत्तोऽपि नंति छेत्तन्यत्र तत्र प्रभातकाल
विष्टदेवदत्तस्वरूपं ततः प्रहरकालालिंगितस्वरू

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
प्र.वि. २९
10

पमिमादिभाति उर्ध्वंपरिणमनेप्रमत्वंपरिपश्य
नेव मधुरवस्तुस्वरूपमन्यवस्तुरूपं द्रवरूपं कठि
नरूपमिमादि एवंनदेशनयानकालनयानदा
कारतयाचभावाएवभान्ति साहश्यास्य भ्रान्ता
नत्रप्रमभिन्नाभिन्नेपिकायकेशनस्वादाविवदेशा
कारमनेकालास्मनमवश्यंभावि देशकालाम्म।
नेपिस्वरूपस्यैवदेशनात् कालभेदेचस्वरूपभेदा।
देशकालाकारामाकार एवयद्यपिपर्यवस्यन्ति।
नथास्मिस्थलरूपास्तिभेदइति नेहिभेदेनबोद्धरू
यन्तश्मादिपदंएवंप्रमतेणाहश्यतेकश्चित्क्रिया
तदभावान्ननस्वैकेनानुमानेन कार्यंवग्रामप्रा
प्याद्युत्तरत्वाणरूपंनदेशवस्तुस्वरूपादीतिकार्या।
मध्यानुपपत्त्यापिनसाकल्या एवंप्रमत्तानुमाना
भ्यांतस्याग्रहरितिसाधकप्रमाणाभावउक्तः बा
धकमप्याह ॥नसाप्येकाक्रिमिकैकस्यचोचिता॥
नत्रपूर्वापररूपतालक्षणानाविकल्पत्वत्रनसम्भाना
त् ननस्वात्मनिकिंचित्सर्वमपरंवावस्तुमात्रंहि
नत् यतोविकल्पप्राणितंपूर्वापरीभूतत्वंक्रम
रूपताक्रियापालक्षणंनवस्तुकिंचित्स्पृशति ते
हिलक्षणानामोमेस्वरूपाविघातइतिकस्यमेकाक्रि।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

या क्रमो हि भेदेन व्याप्तो भिन्ने तदभावात् भेदस्यावि
रूढस्यैकस्मिन्निति कथं क्रमिकैका चेति स्यात् अथैक
आश्रयणोवस्थानादेका तथापि तल्लक्षणातिरिक्तो न
कश्चिदाश्रयोनुभूयते तत एवहिप्रबन्धवृत्तयो
भान्ति किंचतथाभूतेभिन्नदेशकालाकारैःक्रिया
क्षणैराविष्ट आश्रयःकथमेकः अत एव देवदत्तो
यमेव ग्रामे ग्रामस्ति सादृश्याद्वन्तीप्रत्यभिता
नेकेवलंत्वेवंगमयितुमलम् एवंतर्हिक्रियैवपरीक्ष
यास्मिन्नास्तीतितेनसम्बन्धेसर्वतत्त्वसर्वकर्तृतारूपैश्वर्यं
प्रसाधनायप्रभवतस्तंसम्बन्धंधयपितंतद्विषयं
प्रमाणाभावेनावदाह ॥ तत्रतत्रस्थितेतत्रसत्त्वनी
मेवदृश्यते नान्यत्रामोस्तिसम्बन्धःकार्यकारण
भावतः ॥ यस्मिन्सतीतिरूपकःतत्रसतिशिवि
कोयावद्दृष्टस्तावद्भावस्तदेवोपलभ्यतेनाधि
कंकिंचित्स्वसत्तेनावभासते नाप्यनुमानेनेतिक्रि
यायामिववाच्यसर्वेआधाराधेयभावादवयमेव
यस्याः पृथग्रूपक्षणएवपरस्तक्षणानन्तरनिरन्तरा
त्मकविशिष्टक्षणएवपरस्तक्षणोदयइति अथमेवच
भावोभावान्तरेणसहनियतपूर्वोकारणभावस्य
भिधीयते नवस्तानक्रियाभ्यांसहात्मनः कार्यका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वमि
८
17

रणभावः आत्मानस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्य च
सामग्रीकार्यत्वात् क्रियायाश्चाभावात् इति न ज्ञा
नक्रियासम्बन्धः यतो ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्याताम्
एवं प्रमाणोपारूढसम्बन्धमेव बाधकं सामान्य।
विशेषरूपत्वेन निरूपयति ॥ द्वित्वस्यानेकरूपत्वा।
त्सिद्धस्यानपेक्षणात् पारतन्त्र्यायोगतश्चैतेन
कर्तापि कल्पितः ॥ सम्बन्धस्तावदपरस्पराभिरूपः
द्वयोः आभिमानोरेकत्निष्ठनीति सामान्यलक्षणं
न चैकत्वं नह्येकत्र विश्रान्तिनाशेषशरीरस्यारोम
त्र विश्रान्तिनमले स्वरूपभेदप्रसंगात् येन संयो
गसमवायो न स्तः तादात्म्येऽपि सम्बन्धाभाव विश्रां
भ्रमस्यारोपितामन्तव्याः योऽपि चेतनेषु तत्का।
र्यतया चाचेतनेषु पारतन्त्र्यात्सम्बन्धोऽध्यवसीयते
तत्र सिद्धस्य न पारतन्त्र्यमस्ति सिद्धत्वादेव असिद्ध
स्य तु न रीतिः स्वरूपस्य तद्धर्मायोगात् एवमपेक्षा
यामपि वाच्यम् द्वैतरूपे कथं स्थितिस्यातः द्वयोरेक
त्वानुपपत्तेः एकत्वे वा कः संघः तस्माज्ज्ञानसम्ब
न्धाज्ज्ञातेति यथा विकल्पकल्पितो योऽनवस्तुता।
ष्याक्रियासम्बन्धात्कर्तृत्वमपि कल्पनामात्रमिति
पूर्वपक्षः १९ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तवि

रविनाशोपक्रमभिज्ञास्त्रविमर्शिन्यां पूर्वपक्षनिरूपणं
द्वितीयमाह्निकम् २॥ ॐ विनायेनन किंचित्स्यात्सम
स्ताग्रपि हृदयः अनस्तमितसम्बोधस्वरूपं तं स्तुमः
शिवम् ॥ यत्तस्मिन्पूर्वपक्षे पठितं स्मृतेः संस्कारमा
त्रादेव सिद्धिरिति तदेव दूषयितं सत्यमित्यादिशान
स्तत्रयोऽत्र शाक्तिमानित्यन्तं श्लोकसप्तकं क्रिया।
यां सम्बन्धे च दूषणोद्धरणं द्वितीये क्रियाधिकारे भ
विष्यति यत्तु परेणात्मातिरिक्तं ज्ञानेकारणादस्याख्या
दिदृष्टेनिराकृतं तदभिमतमेव ग्रन्थकृत इति न दूष
णार्हमेव तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूप
तयानुभवस्य स्मृतावप्रकाशयत्वं दर्शितं संस्कारज
त्वेपि ततः श्लोकद्वयेन स्मृतेर्भ्रान्तित्वमाशंकाह्
वैकं पराकृतम् ततस्तृतीयेन प्रसंगात्सर्वाध्यव।
सायानामपि भ्रान्तित्वाशंका शमिता ततः सत्यपि
संस्कारे स्मरणानुपपत्तौ व्यवहारोच्छेद इति श्लोकेनो
क्ता स्वपक्षेन तदुपपत्तिरिति श्लोकेनोक्तमिति तात्प
र्यम् ग्रन्थार्थो निरूप्यते ॥ सत्यं किन्तु स्मृतिस्तां तं पू
र्वानुभवसंस्कृतेः ज्ञातमप्यात्मनिष्ठं न ज्ञायानुभ
ववेदकम् ॥ पूर्वपक्षमध्यात्मयातावदंगीकर्त
व्यमिति सत्यमित्यनेन दर्शितं यत्तु नांगीकर्तव्यं।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ नहृष्यातेऽस्येतदुक्तम् किंत्वस्मिन्नेव विशेषाभिधायि
मभि ना ऽहङ्कारेणो विषयमात्रस्य प्रकाशो न समर्थनी।
१८ योवर्तते यः संस्कारादेव सिद्ध्येत् किंत्वनुभवप्र
18 काशेन विना नदिमेवंरूपा कथं स्मृतिः स्यात् क
थं वा तया विनाभिलाषेण व्यवहारः स्यात् अनुभवे
न यस्य स्वसाधनता निश्चिता न तदुपलानानद
स्थैवानुभवजनितात्संस्कारादेतावत्ताने यद्यपि न
ज्ञाने विषयेणानजनिते नद्यापि न तद्विषयमिति
नचैतावता किंचित् आत्मनि ह्येष स्वप्रकाशतानेवि
षयस्यैवानुभवस्य प्रकाशपस्य प्रकाशनात् ननु
संस्कारजत्वादेव प्राक्तनमनुभवमपि विषयीकुर्वती
स्मृतिरित्याशंक्याह ॥ दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्या रू
पदृशैव दृक् रसे संस्कारजत्वं तत्तत्त्वं न तत्कृतिः
दृक् ज्ञानं न स्वजडा हि शिष्याने स्वप्रकाशैकरूपत
याजडो हि प्रकाशात्मस्यात्मनो वक्तव्यः नेन दृक्स्वा
भासा आभासा प्रकाशमानता सा स्वरूपमव्य।
भिचारि यस्याः स्वस्वाभासने रूपं यस्याः सा सापि
वा ह्येतत्करीरसंक्रान्तेन प्रकाशनेन ज्ञानस्य स्वरूपं
भवितुमर्हति परप्रकाशनात्मकनिजरूपप्रका
शनमेव हि स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्य भण्यते ननु स्वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भासमेवसन्नतदनुभवस्तानेस्मरणेभासिष्यते नै।
ष्याह नात्मेनवेद्यापरत्वयदिष्टभासेनतर्हिनसाक्षा
भासात्वदमेवहिस्वप्रकाशस्यलक्षणं स्वयंहिप
दिप्रकाशाने नदापरेणसहासम्बन्धात्सम्बन्धप्रा
णाकथंपरत्वेतिसप्तमीसंगच्छतां तथावरूपता
नेनरसेरत्वसविषयंत्तानंनवेद्यते एवंहिवत्वै
वरसःफलतोग्रहीतएवस्यात् ननुयदिताभाति
स्मरणेनुभवःकिंतर्हिसंस्कारेणाहूतेस्यात् तृपता
नेवनरसंत्तानजान्संस्काराज्ञानेनत्कथमयंप्रसंगः
तस्मात्संस्कारएवभवत्सम्भावितदोषप्रसंगायप्र
भवेत् नेनत् यतोष्यसौतत्संस्कारसंस्कृतोत्सम
नत्तरप्रसमयात्स्मिनःस्मृतिबोधः तेननतत्सदृशो
भवत्वशात्वासन्निवेशाश्चसर्वेसन्निवेशानसः न
नैषायत्संस्काराज्ज्ञानःसतत्स्वेदनस्वभावोभव।
तीतिप्रक्रम् सदृशात्वस्यापिविगतिरवगमःकथं
तस्यानुभवस्तानंसादृश्यंगमयति नापिस्मृतिस्ता
नेपरस्परासंवेदनेहृयनिहसादृश्याध्यवसाया।
योगात् प्रमस्यचतदुभयवेदनरूपस्याभावादि
ति संस्कारात्यंसविषयतामात्रस्मृतेःसिद्धम्
नत्वनुभवविषयत्वंतात्पर्यविषयस्यसर्वानुभव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
त्यभि.
१९
19

विषयीकृतत्वमितिनिश्चयपक्षः ननुयदि स्मृति
ज्ञानेनुभवस्यस्वतःप्रकाशःस्यात्तन्मुखेनचतद्वि
षयस्यचतदाभवेदुभयोरप्रकाशः यावतास्मृ
तिर्विकल्परूपत्वात्केवलमप्रकाशमानमेवानुभ
वेनद्विषयंवाकेवलमप्रकाशमानमेवानुभवंत
द्विषयंवाध्यवस्यति नहीयंभ्रान्तिस्वभावातत्को
यंनिर्बन्धःतदेतद्दर्शयति शंकमानत्वेन॥ अथा
तद्विषयत्वेपिस्मृतेस्तदवसायतः दृष्टालम्बनता
भ्रान्त्या॥ ननदर्शनेनापितद्विषयः स्मृतेर्विषयः
तथापितदुभयमध्यवसीयते भ्रमरूपतयास्मृतेः
तन्निराकरोति॥ तदेतत्समंजसम्॥ अत्रका
रिकोपपत्तिमाह॥ स्मृतितैवकथंतावद्भ्रान्तेश्चा
र्थस्थितिःकथम् सर्वानुभवसंस्कारापेताचकिमि
तीष्यते॥ अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्यविषय
स्याप्रमोषोनपरास्तस्यैवप्रकाशनेयत् एतत्स्मृ
तेरात्मीयंरूपं तथाप्रकाशनाभावेविघटेनतमां
किंचभ्रान्तत्वमहात्माकारोवाप्रख्याति ननतथा
र्थःस्वीक्रियतेतस्याप्रकाशनात् इतितथायो
गव्यवस्थापितचवप्रकाशनात्माहिव्यवस्थापना
ततश्चस्मरणादभिलाषेणाकथमर्थविषयोत्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वहारः नचतत्प्रकाशनेसंस्कारजत्वेनकिंचित्करं
तद्धिसादृश्यंलब्धुमवलम्ब्यते नचानुभवेनविषय
स्यप्रकाशनात्मनास्यसमभिधानायाभ्रान्तेः किंचिद
पिसादृश्यमस्तिसंवेद्याविषयमस्पृशन्त्याः नतु
योनुभवोयश्चतद्विषयःसएनत्वयाध्यवसीयते
नतेनांशान्सादृश्यमनुभवेनस्मृते नसिद्ध्येयचसं।
स्कारपरिग्रहः अध्यवसीयतइतिकिमुच्यते प्र
काश्यते इतिचेद्भ्रान्तित्वेनप्रकाश्यतेइतिचेत्तन्न।
रणिविषयोनस्वरूपवानयेतिसादृश्यमिमितिप्र
हणान्तेमात्रे नदेतद्दर्शयितुमाह ॥ भ्रान्तित्वेवा।
वसायस्यनजडाद्विषयस्थितिः ॥ इहस्मृतेरध्यव
वाभ्रान्तिवोधस्यस्वसंवेदनांशेप्रकाशमानेनभ्रा
न्तिनातत्त्वेपरीमाभावात् यत्तुनत्राध्यवसीयते
त्वाकारःसविपरीततयास्वाकारत्वेनार्थतयेति
नचांशेभ्रान्तिता सचांशोर्थलक्षणः नस्मृतस्य
याचाभ्रान्त्यासृष्यते नचासौनस्वीकेतिबलादेवत
चांशेजडत्वमस्याआयाते घटत्वानस्वपटे नचा।
जडेनविषयस्यकिंचित्करं नतस्मादर्थविषयोव्यव
हारोविलुप्येत नतोजाडेतिजोलेखनिषात्रार्थ
स्थितिस्ततः ॥ अथतत्तमवसायद्रूपंस्वसंवेदना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ ग्रंथाकारं वावलम्ब्यानुद्रष्टव्यमस्या एवमप्यनाभेनि
त्यभि॰ ज्ञस्य संवेदनमुल्लेखश्च संस्कार इतीयतेष्वापरिनिष्ठि
२० तास्मृतिरिति विषयस्य तामपि ग्रहीतुमशक्नुव
तः ततः स्मृत्यध्यवसायात्मके विषयस्य व्यवस्था
पनेऽव्यवहार्यत्वसम्पादनसामर्थ्ये संस्कारे सत्य
पि स्मृतिर्नैकथंचन घटते ततश्च परस्परसंगतिही
नानि सकलानि ज्ञानानीति यदुक्तं श्लोकपंचकेन त
दिदानीं प्रकृते योजयति। एवमन्योन्यभिन्नानाम्।
परस्परवेदिनाम् ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा न।
एवं जनस्थितिः॥ जनस्य लोकस्य या काचन स्थि
तिर्व्यवहारः सा सर्वज्ञानानां यदनुसन्धानं एक।
विषयभावोपपन्नस्मृतिताद्याभिरूपं तज्जायते न
ग्राहि स्मरणनिबन्धनः सर्वो व्यवहारः अयमम
पि हि प्रमत्तत्वानमहमिति श्लोकोपरूपणानुसन्धा
नेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते प्रमानरि।
विश्रान्त्यभावादप्रमत्तत्वप्रसंगात् एवं स्वालोदे।
मत्वयं ज्ञानादानेश्वरणाभ्युपगमादयस्तु व्यवहा
रस्मरणमया एव एवं ज्ञानानां यदनुसन्धानं त।
तो जायमाना जनस्थितिरेवमिति यदाभ्युपगमे
सति नश्येत् नश्यतीति सम्भाव्यतेऽत इति चे

द्विशेषणद्वारेणहेतुमाह अर्थोऽयंनावद्विज्ञानि। प्र॰
ज्ञानानि अस्मदनुभवस्थाने अस्मदिदानीन्तनेज्ञाने भा॰
विकल्पाभिमते अस्मत्स्मरणसम्मतेज्ञानेतदेता १६
निस्वविषयप्रकाशमानरूपाणिपरविषयेजड
नीलमूककल्पानि यथायोममस्वप्रकाशरूपाणि
एवंस्वरूपेणानेवयतोवैकीभावरूपमनुसन्धान
मस्ति अन्योन्यंचविषयविषयिभावोनास्ति न
चैतयोर्ज्ञानयोर्निबन्धनमनुसन्धानादिसम्भाव्य
तेइतिकथमेषव्यवहारः ननुएवंसत्यामितिभवदा
भीष्टप्रमाणत्रयंसत्तेप्रकाशन्तेयतः नन्वेत
दापद्यते एतदेवसमर्थयितुमयन्त्र्यमिति एत
स्यास्मदभिमतप्रकारेणविनाविशेष्यशक्यसम
र्थनमितिदर्शयति ॥ नचेदन्तःकृतानन्तविश्वरू
पोमहेश्वरः स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्ति
मान् ॥ नचित्सावप्रकाशात्मेतितावद्भवतःकेनविद
पह्नवते सातुसंविदितिस्वात्ममात्रविश्रान्ताध्य
स्यकथंसाप्रकाशः सद्यर्थधर्मएवतथास्यात्
नतस्यार्थप्रकाशस्तावदेवपर्यवसितइतिगलि
तोग्राह्यग्राहकभावः अतोऽर्थप्रकाशरूपांसंविद
मिच्छतांबलादेवार्थोऽपितद्रूपान्तर्गतत्वेनाङ्गीक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. नेष्यः सदार्थप्रकाशोयद्यप्यस्याप्यस्यतत्रस्मरण
प्रभि. मुपपन्नमित्यतएकएवासाविमेकत्वात्सर्वोवे
२१ द्यराशिस्तेनक्रोडीकृतइत्येनदृष्टानिस्कंनांगीका
र्यम् एवमपिसततमेवोन्मग्नेननिमग्नेनवावि
श्वात्मनाप्रकाशेनभाव्यंस्वभावत्वात् नचैवं यतः।
स्वरूपान्तर्द्धितमर्थराशिमपरमपिभिन्नाकार।
मात्मनिपरिगृह्यकंविदेवार्थस्वरूपाउन्मग्नमाभा
सयतीत्यापतितंसैषाज्ञानशक्तिः उन्मग्नाभास
सम्भिन्नंचचित्स्वरूपंबहिर्मुखत्वात्स्वरूपानुरागा
त्ववंनवंतानमुञ्चते एवमपिनवनवाभासाःप्रति
तएवमस्यव्यपभाजइतिसैवव्यवहारस्तिवसमू
ढहानिः नेनकेचिदाभासेरहीनएवैयत्स्वेद
नेबहिर्मुखभूतस्यपदन्तर्मुखंचित्स्वरूपत्वेनका
लान्तरेप्यवस्यात्स्वात्मगतंतद्विषयविशेषब
हिर्मुखत्वंपरामृषतीत्येषास्मृतिशक्तिः यस्मात
त्ववंभासयतिस्मरतिवा नदष्टतनः संविदाविष
मयातादात्म्यरूपतीतिविषमयंमूर्छामेवेतिनवं
नकंचिदाभासितंस्मरतेवास्यादितीदामपिप्रागाद
पतितनमृगीकार्यंउक्तिलनदाभास्यतेतत्संविदो
विषिकयते संविष्यततःसंविष्यसंविरन्तरात् ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेवेद्यंचसंवेद्यत्वनात् नचविच्छेदंचेवलभतः सम्भ
वतीति विच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते नचतदि
यता पारमार्थिकं निर्दीयमाणस्य सर्वस्यापरमा।
वपरमार्थोयतः एषएवपरितश्छेदनास्यविच्छेद
उच्यते तदवभासनसामर्थ्यमपोहनशक्तिः श्र
नेनशक्तित्रयेणाविच्छेदव्यवहाराः तथ भगवतप्
वशक्तित्रयं यत्तथाभूतानुभवितृस्मर्तृविक
ल्पयितृस्वभाववैद्यमेवायवभासनम् सएवहितेन
तेनवपुषाजानातिस्मरतिविकल्पयतिच यथा।
क्रमाचार्येणैव यच्यप्यपोस्थितिः शाणपुष्टक
नियन्त्रिते जीवेनिरुद्धज्ञानशापिपरमात्मनिसाक्षि
तेसादिपनासंवज्ञानादिशक्तीनामसंख्याप्रकारो
वैचित्र्यविकल्पइतितन्मामर्थ्यं स्वातन्त्र्यमपराधी
नेदृशंगमहदेश्वर्यं नत्रिमितब्रह्मविसरूद्रायपेत
योप्यपेते तदेवचिद्दपुरिमेवंकृत्वेयदायातंविषह्
यइति ततएवचपरितिष्ठितेकवृपजड्भावदे।
तदापाज्ञानादिशक्तिप्रकटनामाहेश्वर्यमुपसम्भा
मः एतदनुपगमेनकिंचिदिदंभासेनेतिप्रसंगः
भासतेन्तुनस्मादेनदवश्यमंगीकर्तव्यमितिप्रसं
गविपर्ययः नएवेजनस्थितिः यद्येवंनस्यादि।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. तिशक्तेनेनश्लोकेनस्वहृसमस्वन्याश्येदियनेनतहि
प्रभि. पर्ययःसूचितः ॥ इतिश्रीमत्यभिज्ञाणोपरदर्शिना
२२ नुपपत्तिस्मृतीयमाह्निकम् ३ ॥ ॐ पदार्थरत्न
निकरंनिजहृत्कुक्षौ जितम् यस्यान्तेस्मृतिस्तु
ज्ञानःसन्नमेवस्लमःशिवम् ॥ एवंज्ञानशर्विका
स्मृतिस्तदुभयानुग्राहिण्यपोहनशक्तिरितिस्तदु
भयानुग्राहिण्यपोहनशक्तिरितिनावद्दत्तसम्भ
वक्रमेणप्रदर्शिते उपक्रमानुसारेणनुस्मृतिरे
वसूचितप्रसंगविपर्ययसमर्थनदृशाविवेचणा
समंकिंनस्मृतिज्ञानमितिसमुपक्रान्ते नत्रसं
स्कारमात्रज्ञानामोरणादिस्मृतिः इदंनवकर्वं ता
याभूतनभवदभ्युपगतभगवन्माभावोपिकथमे
तोऽर्थोहितिशंकांशमयितुंस्मृतितत्वनिरूपणा
य सहिसर्वानुभूतार्थोपलब्धेमाद्यश्चैभावतःप्र
मानरीमनंश्लोकाष्टकं नत्रश्लोकेनस्वपदेस्म
तिरूपणप्रतिकल्पिते द्वितीयेनस्मृतेःपूर्वानुभ
वविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसामर्थ्यमुक्तं
तृतीयेनानुभवेनतद्विषयेणचैकीभावपर्यन्त
प्रवेशःस्मरणस्योक्तः तेयेणानुभवस्यनविष
यतयास्मरणप्रकाशनमितिनिरूपितं पंचसे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न्ययोगित्तानमप्यनुभवं दृश्यभावेन न विषयीकरो
तीति वर्तमानत्वं स्मृतौ कार्य एव उपोद्घलितः षष्ठेनाथं
कामानमनुभवस्य स्मर्यादृश्य विषयीकरणाका
ल्पनिकमित्यवास्तवीकृतम् सप्तमेन स्मृतिप्रसं
गाहिकल्पेपि सर्वानुभवैकात्म्यावेशो दर्शितः अ
ष्टमेन स्मर्तव्यस्य स्मरणे: स्मर्तैक्यैकविमर्शविश्रा
न्तिरुक्ता प्रसंगाच्च दृश्यस्य दर्शनस्य द्रष्टुश्चेति ना
ममर्थः अथ क्रमेण श्लोकार्थ उच्यते ॥ सद्विश्वो
नुभूतार्थोपलब्धापरनोपि सन् विमर्शात्मस्मृतिसं
रीस्मरतीत्यपदिश्यते ॥ पूर्वमनुभूतस्यार्थस्यउ
पलब्धान्तर्मुखतो वा यः स तावदपणापि परतः स्मृति
कालेप्यस्यैव संविन्मात्रस्वरूपस्य कालकृतसंको
चरूपविशेषात्मविच्छेदायोगात् अनुभवस्य चान्त
रर्थोप्यदृश्यभावेनावस्थितः स्मेन दप्यपरत्नसिद्ध
म् इदं तचिन्त्यम् अकालकलितेन संवेदनेन तत्स्मर्त
तिनि च विसृत्रभावज्ञाने यदि नावस्थितस्य तदा य
दामर्शस्तदहमित्येतावनेव रूपेण विमर्शेन भाव्य
म् अथैदन्तया दृश्यभावावभासनेन तथापि त
त्रहयीगतिः अहमित्येषे यदि विश्राम्यतीदन्ता
तदहमिदमिति सदाशिवादिदशया भाव्यं अथ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि॰
२१
23

तेनाहमिति तदिदमिति चावभासेन भवितव्यं पूर्वं ता
भासनाच्च तदनुभवनमेव स्यान्न स्मरणमित्याशंक्या
ह स्वैरीति स्वात्मीयमुपकारणमीरयति क
र्तव्येषु वशं यतस्वीतस्य स्वतन्त्रतामीरयति न पुनः
स्वकर्तव्ये प्रेरकमपेक्षत इति स्वैरी स्वतन्त्रः तेन स
तत्त्वात्स इमेवं विमृशति स इति विमर्शीनस्य
वेयरूपं यत्सर्वथा कालकलितं स्वरूपपरामर्शनं
मेव तन्मात्रमत्तभेदपरामर्शनमेवापितु यो भा
वः पूर्वमनुभवकालेन देशकालप्रमात्रन्तरसाहि
त्येन पृथक्कृतः तथाहन्तायामेव विलीनीकृतः स
तादृगेव तन्मसेवाच्छायया वस्थापितः संस्कारशाङ्गा
वाच्यः तस्य तमाच्छादकमपहस्तयति तत्राप्या
हस्तिते स पूर्ववत्पृथक्कृतश्चाभाति तत्र चेदन्त
यावभासेन पूर्ववदेव भेवम् तदानीन्तनावभा
सनपृथक्कृतशरीरादिसम्बन्धमनवच्छेयेव हि
तत्प्रकाशः तत्रेदानीन्तनावभासनकालपरा
मर्शोपि तन्निमीलनेन तत्परामर्शाभिनिप्रायायेन
पूर्वकालपरामर्शं इति विरुद्धपूर्वापरपरामर्शस्व
भावएव स इति परामर्शो उच्यते एवं च स एव परमे
श्वरः स्मरति एतदेव हि तस्य स्मरणे पदेवं प्रकार

परामर्शोविनकालकलादिस्पर्शसहिस्नुमाया
प्रमातृभावपरिग्रह इति मायाविद्याहृदयमयं
नन्वेवसकलसिद्धिवितरणचतुरचिन्तामणि
प्रत्यभिज्ञागमिकाः स्मरणमेवमन्त्रादिशरणंतेम
न्त्रध्यानादिभावंस्मृतिरेवलब्धाचिन्तामणि।
त्वहिमवंव्यनक्तीमलंतावदनेनस्वतन्त्रसमासे
नयत्नतोनुभवस्यार्थमुखेनकालस्पर्शमर्थवि
श्रान्ततां द्वयोरपिप्रमातरिनिरूढिंभेदाभेदाभ्यां
दर्शयति हृमवेकार्थीभावान्तस्यचभेदाभेदमय
त्वमितिवक्ष्यामः यतदेवस्मृतितत्त्वमुपपादयि
तुंश्लोकान्तराणि तत्रयदिकश्चिद्रूपादिस्मरति
विकल्पेनयानेनार्थःप्रकाश्यते अर्थासंस्पर्शिनो
हिविकल्पाः अनुभवेनचयेनसोर्थःप्रकाशतांनी
तः सइदानींकीर्तिमात्रमूर्तिर्जीनः नचसोपिस्व
साप्रकाश्यते ज्ञानस्यज्ञानान्तरेणासंवेद्यत्वात्।
असत्वाद्धस्यर्थस्यप्रकाशनाभावादिदंस्मरामीति
ज्ञानंभ्रान्तिमात्रमेवेति पुनरप्यापतितमितित।
दानंप्रसज्यते ॥ भासयेच्चस्वकालेर्थान्पूर्वाभा।
सितमात्मसात् स्वलतएवंद्राभासमात्रेणाया
खिलात्मना ॥ इहस्मृतिकालेतावदर्थोप्यवसी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि॰
२४

यतेःस्मर्यास्वभमनूर्ह्विनकल्पनापत्तेः एवंचया
वदध्यवसायोर्थस्यतावदर्थादितिसामर्थ्यादि
यदभ्युपगन्तव्यम् यत्सोर्थःप्रकाशतेःप्रकाश
मानेध्यवसानेध्यवसायोन्यथायःस्यात् प्रका
शनंचतत्तदानीन्तनकालस्यभागेनतापिस्वीका
रेणइदमित्येवाभासनप्रसंगात् तस्मादतीता।
नुभवकालःस्मर्तानुभूतभावस्वालक्षण्यादेपक
त्वेनापेक्षणीयः वेद्यभागेप्रकाशात्मकावभासा
भिनिवेशितया स्मर्तृदेहप्राणाद्यवभासकाल
स्यावलम्बनीयोवेदकभागेविमर्शांशाभिनिवे।
शित्वेनआभासमात्रंहिभावस्यस्वरूपंप्रमाभासं
प्रमाणस्यव्यापारात्मदेवाभासान्तरव्यामिश्रण
यादीपसदृशप्रभासंपर्केणेवस्फुटीभवति आ
भासान्तरव्यामिश्रणाभावेपितत्कालाभाससं
भेदेनैवस्वालक्षण्यंतस्याभासस्यकरोति काल
शक्तेरेवभेदकत्वादितिवक्ष्यते एवंतावत्स्वल।
क्षणीभावः प्राक्तनदेशाभाससाचिव्यादुदित
कालाभासयोजनयापाश्चात्याभासस्येतितावमेव।
वास्मृतिराभासान्तरैरपिव्यामिश्रातिस्फुटात्म।
तस्फुटीभावेपि तदानीन्तनकालतानत्रुटति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रस्यस्याधारणेनानवभासनात् तथावभासे
तु योगिनस्तन्निर्माणमेव ब्रह्मभाषितादौतत्त
वमेवावभासनेइति तत्रागमादिमानान्तरा
नुभूतब्रह्मादिस्वरूपस्मरणपरस्याभ्युपायः
भासयेदितिविधिरूपेणनियोगेननियमोल
क्ष्यते नभासयतीत्येतत्रापितभासयेदेवेति
स्वकालेतिस्मरणकाले ग्राम्यशब्दनिवेदक
भागनिवेशीवर्तमानकालउक्तः पूर्वाभासिते
स्वलक्षणमितिनिवेशोंशस्यैवीभूतकालोयदाभा
सस्यापिकेवलस्यस्वालक्षण्यपरिहेतद्दर्शितः
इयदेवस्तेनेरव्यभिचारिवपुरर्थिनानिशयात्।
स्फुटत्वमिमयशाह्योयोनयति एतदेवाहाखिला
त्मनेतिसर्वाभासव्याभिश्रेणावपुषैमर्थः नवे
वंस्वलक्षणस्यप्रकाशनेभेदेनबहिस्तदवभास
न एतदेवहिर्बहिरवभासनेयत्स्वलक्षणप्रका
शनमितिशेकाशमनायाह ॥ नचपूर्वकस्तेभे
देस्मर्यमाणस्यभासनम् तेनेकांभिन्नकालानां
संविदांवेदितैषमः स्मरणज्ञानादिकत्वेनवह्नी
रूपतयापदिसोर्थीभासेतस्मर्यमाणस्ययद्भास
नंतदेवतस्मात्स्मर्यमाणमेवतत्पश्यादनुभूय।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ मानमेवतन्निवेदितियावत् ननुचैवंकथंस्मरण
प्रभि णस्यप्रकाशनं उक्तमेतन्नेदानींप्रकाशनमपितु
२५ पूर्वकालएवतदातस्यासौबहिरवभासनएव नन्वे
25 दानींतर्हिकिंविमर्शनमितिब्रूमः ननुप्रकाश
नविमर्शनयोर्भिन्नकालत्वमापतितं ततःकि
मुभयमपिनकिंविस्मात्स्मोमजीवितत्वादस्यमे
वम् यस्माद्धिसंवेदनामेवभिन्नानितत्वंतस्येदम
प्रतिसमाधेयमेवस्मरदर्शनेनभिन्नकालाप्रवि
सेविदस्त्वकालामार्गेनैकताभासनेनस्वतन्त्रःश
माना यावदन्तर्मुखतयातावदंशेविमृशति
तावत्प्रकाशस्यनाकालिकबहिर्भावावभासो
विमर्शस्येदानीन्तनान्तर्मुखोल्लिखितिरिमेनदेववे
दनाधिकंवेदितव्यंवेदनेष्वसंयोजनवियोजन
योर्यथाकविकरणस्वातन्त्र्यंकर्तृत्वंचैतदेवोच्यते
वटमहमन्वभूवमितित्रस्यटश्तिवेसमनु।
सन्धानमनुसन्धातरभिन्नमितिदर्शयितुंपदे
वैकंसएववेदितेतिसामानाधिकरण्येनदर्शि
ते एषसइत्याद्यादितस्यैवप्रमातृत्वस्यस्फु
टावभासनंकृतमिदमितिविस्मयगर्भयोक्त्या।
प्रत्यभिज्ञानमेवसूचितं यदाहत्यप्रकारएव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इत्येवं स्वसंविन्निमग्नत्वेनैव यत्तद्दृष्टिः कलुषी।
कृतेयत् प्रमात्रैतत्संस्फुटयुक्तिभिस्तान्विधाय
मूकान्प्रकटीकृतं तदिमादि ननु च प्राच्यपूर्वा
नुभवो यदि स्मर्यमाणस्य बहिरवभासनरूपः।
प्रकाशस्तर्हि यदुच्यते सोऽनुभवस्तदानीं स्मरणे
न विषयीक्रियत इति पृक्केन न लौकिकेन कोऽर्थ
इति व्यामोहं विहन्तुमाह ॥ नैवस्यानुभवो भा।
ति स्मृतौ पूर्वार्थवत्पृथक् प्रागन्वभूवमहमिमा
न्माऽरोहेणाभासनात् वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यां दृष्टा।
न्तः प्राग्यिमनुभवकाले यथा स पूर्वो घटादिरर्थः
पृथग्गीतीदन्तयाभाति स्म नैवं स्मरणकाले स्व
तिस्तानाम् स्पष्टकेन दे पूर्वमनुभवनमिति भाति
यथा व स्मृतिकाले तस्मात् स्मृतिस्तानाऽर्थोऽर्थः प्रा
गिति पूर्वं स्वभावो न भेदेनाभाति स्मृतिकाले बहि
रवभासनाभावादेवं न तत्र वहेतोः पूर्वोऽप्यनुभवो
न भेदेनाभाति कथं तर्हि भासमानमयं प्रागन्वभूव
मित्येवमेतत्किमुच्यते इति चेदहमित्येवं स्वभा
वे यत्प्रात्मा पूर्वापरसंविदन्तर्गतस्व स्वभावस्तत्र
यदारोहणं विश्रमस्तेन हेतुनाऽपूर्वसंविद्रूपता
याः स्वप्रकाशाया आभासनात्तद्वीजस्यापि वटस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
स. भि.
२९
28

स्वप्रकाशदेशीयत्वेनावभासने प्रात्मनि चारोहणं
विभ्रमणानुभवस्यार्थस्य स्वप्रकृतिप्रत्ययोऽप्र
त्ययार्थं स्वरूपतः स्मृत्याप्यात्मख्यातिमन्तरेणेति वा
कालेऽनुभूतेऽस्मदर्थे प्रत्ययार्थेऽनुभवोऽनुवृत्तिलक्षणेण
वार्थोऽपि न तस्यानन्वयेणावासो न तदर्थमेवकर्मेन।
निर्दिष्टं यदादिः पुनरनुभवकालेनास्मदर्थमारो
हयति स्थिरस्यात्रैव भाति पूर्वोऽनुभवः पृथगप।
रार्थमाद्दैनोऽस्तस्यानन्तं विदामेवास्मिति पूर्वेणास
म्बन्धः लज्जाभूतकालस्ययोगितन्नास्यामिति
भिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेणास्मदर्थस्याहमित्य
प्यारोहणमिति कृतिरपि प्रणिजन्तोऽपि ननु।
कथमुच्यतेऽनुभवः पृथक् भातीति यदेवं भा
तीति चेत्किं न ततः यदापि हि नानुभवमेयता भा।
तीति किं न भाति स्वभावेन भातीति नूभयत्रापि
समानं तथा स्यतीतानागतसूक्ष्मादिययोगा
गिनां तेविषयीभवतीत्यभ्युपगतं तथापरचि
त्तमपि प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानमिमादौ तत्र
स्थानेऽपि परिणतमेवसम्बंचित्तग्राह्येनोक्तं प्र
त्ययस्य प्रत्ययस्य संयमविषयीकार्यत्वे किमुच्य
ते आलम्बनयोगस्य कर्णेशेन तत्र सालम्ब

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नमिति तस्मात्परकीयमनुवनमिव निजमपि
विषयीक्रियतामित्याशंकादृष्टान्तपर्वासिद्धर
तिभान्तीत्यनेनाभ्युपगमेनवासिद्धत्वेपिप्रकृ
तेप्येविषमरतिशेषेणादर्शयति ॥ योगीनाम।
पि भासन्तेतद्दशोदर्शनान्तरे स्वसंविदेकमाना
स्तभान्तिमेयपदेपिवा ॥ योगिनोयदेतद्दर्शना
न्तरेभावनाप्रुद्भवः परचित्तविषयोत्तानविशे
षत्त्वद्दशारमुपलब्धयोनभान्ति तथाहियोग
तानेनावत्स्वप्रकाशैकरूपंज्ञानंतच्चज्ञानान्तरे।
णावेद्यनहियदस्यनिजंवपुरतन्मसंवेद्यतयाप्रका
शनेनाममनत्स्याकाशितंस्यात् सांख्यानामपिपु
रुषस्कापेवोपलब्धिःपुरुषस्यासंवेद्यपवेतिकथं
वेद्यास्यात् वैशेषिकानामप्यात्मत्यभेदेनसम।
वायिसंवेदनेपरपगतेमनसाकर्णगृहीतान्तः
शरीरवृत्तिनानस्वशरीरान्तरानुप्रवेशेनतस्यैवा
हमितिशरीरीकरणाद्दुरन्तावभासितत्वात्
त्मनोभेदोविगलेत् निमानुमेयत्वेनतात्मनउप
पद्येत त्तानस्यचज्ञानान्तरवेद्यत्वेनवस्थापुर्थं
तस्माद्योगीनःपरचित्तवेदनावसरेरयाप्रकाशः
पतनेदरूपप्रकाशसहचारीच्छसरवादिप्रकाश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
सवि॰
२०
27

इति तत्र घटसुखादि विदन्तया भाति तद्गतस्व
प्रकाशोऽहमित्येव स्वप्रकाशनेन प्रकाशेन समा
वेशीकृतपरदेहप्राणादिसमवभाससंस्कारात्तत
न्निष्ठमिदन्ताप्रकाशभागेऽपि मन्यमान इदंपा।
रस्त्यानमिममभिमन्यते अपि गलितस्वपरवि
भागो योगी आत्मप्रकर्षस्य सर्वमात्मत्वेन पश्य
न्नहमेव स्वपरविभागं पश्यतीति तावता न स्वयो
गित्वानेन प्रकाश्यता भवतु वा तथापि प्रकृत
नैतत्समं तथा ह्ययमनुभवतीति परनिष्ठेऽपि वा
सावनुभवेद्योगिनः प्रकाशो न त्वहमनुभवा
मीत्यामर्शरूपेण स्वत्वेनानुभवमित्यहमेवावि
श्रान्तिरनालीढेदम्भावेवानुभवस्येति प्रकृत
म् यस्मादनुभवोऽनहंरूपं भाति तस्मादेवाभि
न्नकालानां संविदां वेदितेति यद्यहम्भावावि
श्रान्तिवशादनुभवः स्वतोऽप्यहं भातीत्युच्य
ते तदा परामर्शान्तरं स्मरणादेवेदन्तयानुभवं
परामृशद्यदि वेदम्भावो वितथस्तदापि विश्रान्त
तामनुभवस्य प्रत्युपलब्धमिति तदनुसारे
णापि किं न व्यवस्थ्यत इति पराभिप्रायं प्रति।
तिपद्यते ॥ स्मर्यते यदहं गामीत्येवमित्यपि भेद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नः तद्व्याकरणमेवास्यामपारदृष्टमितिस्मृतेः ॥
लोकस्यतावद्देवेनसंवेदने सहिनदृष्टपगम्भतोदृशं
कोचिन्मन्यते साहज्ञेयग्रासीदितिपदमपिनयत्स
यंते पदंभूतमपियत्स्मरणंकस्यचिद्विवेकम
स्यतत्स्मृतेर्व्याकरणं पदस्यैवप्रकृतिप्रत्यया
येनिरूपणेकास्यनिकेविभज्याकरणेपरत्रप्रति
पादनमात्रे सोपिदृष्ट्यदिमूलमनीतिंविमृशति
सर्वोक्तक्रमेणतदानुभवेदृष्टगम्भूतेनवेदयतपवत
लोहोःशिरइतिवक्तास्यनिकेभेदंमन्यतेमण्यासव
दइतिवत्साहगीस्यच्चापिशक्तनेदगन्तरमेपत्रणी
येस्यात् तदिमतेनहिघटस्यवादशोगापूर्वोनुभ
वविषयताप्रतिरूप्यतेयथाहगीयेवस्यात् तत
स्मरस्मयाहगन्तरेणानुभूतेनापतेनचापितथाव
नवस्था ननुस्मृतेर्मौलिकेकिंरूपं उच्यते यथा
दृष्टमिति तत्वत्रदयितानतनलिनादिविष्वान्तंद
र्शनस्केनतत्वात्माहंकर्मणिनिष्ठायतेः सपष्ठ
सचावमेवनवेतयतेकर्तुःक्रिययाव्याप्यंकर्मेति
दृशिक्रियायाः कर्तेनिष्ठैव तथाचकर्तृस्यामेव
दृशिक्रियामात्रः दर्शयतेभ्रमात्वाजेमारोजैमि
नीयैरपितानदृष्टादृशिभावनात्मिकाप्रमाटवि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
सवि.
२८

ग्राह्ये वोक्ता केवलं प्रकटनाविषयधर्मी दृष्टस्तावता।
मा भासि विहास्वतन्त्रेण प्रदेशेन तत् प्रमातृविश्रान्तिन
मेव कथयितुं मयेयमुक्तं नेनानुभवमहं मयानुभू
तमिति शब्दैर्विश्रमात्रमिदं तत्त्वतो भेदः अमेतमि
व क्रमत्वेन योजयन्ति साहगामीत्स्मरणमेवमयाह
ष्टमिति वयन्स्मरणं तच्छाकरणमस्याश्चानन्तरोक्ता
नुभवमित्युचितपरामर्शीयाः स्वते अपि स्यार्थे न
नु दृष्टमपि निर्विकल्पकेन यावन्न परामृष्टं विमर्शवि
शेषविश्रान्तमानावन्न स्मर्यते मार्गदृष्टमिवतृणाप
र्णादिविशेषरूपेण न दृष्टमेव विचारणीये सम।
नन्तरभाविविकल्पकालेन दर्शनमिस्तन्तयावभा
न पूर्वं वानवेनिनदेन दाशंकाह ॥ यावपश्याम्य
हमिमं घटोयमिति तावत्ता मम्यते समवेतं साध्य
वसानतिदर्शनम् ॥ इह दर्शने या दर्शनिजेन वपु
षा नादर्शनेवनेन भातत्वमसर्वदा नव्यस्वकालेन
नप्रकाशमहमिमेना वन्नारूपेणोचितप्रकाशेन
हिकल्पांशाविचारस्तावन्न कृत्रचिदंगं भवन्त वाकिं
नवमायोप्येवंभूतरूपमपि शब्देन सूचयन्ति तत्र
समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तुपरामर्शमानम
नुभवपरामर्शात्खेन वा परामृश्यते अहमिमं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पश्यामीति निवर्तमानतया इममिमेनेनवप्रमत्त
व्यापारत्वे प्रमातायमानत्वेन दर्शितं एवमेव व्याप
रामर्शनेन घटोयमिति अध्यवसायेन प्रमातायमा
नत्वमुक्तं तत्रान्ते विकल्पे दर्शनस्पृष्टपरामर्श
एव नास्तीति कानवेदनांशे का ननु परिशेष्या
त् अहन्तयान्तस्यान्याप्तिपरामर्शस्तदभावे वि
कल्पस्य निमीलितात्वेपि भावास्य यमर्शस्पर्शो
स्फुटतमविषयपर्यवसितः कथमध्यवसायाभ
वेन् अयेन दर्शनेपरामृष्टमध्यस्तदर्शनानुभूतेम
हं भावास्पष्टमवसानरिप्रमानरिविश्रान्ते स्वप्रका
शमेवपरामृष्टमिति विकल्पोपि नबोधान्तरबोध्य
तो बोधयति योध्यवसायोवसायस्वभावेन मिमृष्ट
ध्यरभावमाह अवमानरीति सततेनन्तुर्खेबो
धात्मस्पहन्तास्पदेश्यदर्शः दर्शनमिति निर्विक।
ल्पकमनुभवनं उपलक्षणं वेन विकल्पस्मादे
रपि तानस्यतानानन्तरेणापरामर्शश्यपमेवल्पापे
विकल्पयाम्यहं स्मराम्यहं विकल्पितं मयास्मृतेम
येमहन्ता हृदयैव विकल्पादेरवभासात् अतएव
वान्मेनेमी विकल्पाद्याः शक्तिविशेषास्तद्विश्रान्त
शरीरता हि ति दर्शितं तान स्वरूपेणोहन्तयाकिमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र· व्यमि· २५ २९

नित्यत्र एवमियतः प्रमेयस्य यत्फलं तेन तदुपसंहर्तुं
माह ॥ तन्मयादृष्टमेतेद्दशोऽयं स्मरणात्मापि ॥
ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि ॥ नहि
तितस्मादर्थैं पूर्वोक्तस्य प्रमेयस्येदंभावेनोपजी
वनमिहत्तत्त्वयति यत एवमुक्तं अनुभवस्यार्थ
स्येव स्मरणात्मभेदेनावभासः स्मृतिशक्तिश्च पर
मेश्वरस्येव ततः स्मतत्रपरिनिष्ठितं तत्त्वमिति इ
दं स्मृतिरनुभवैक्योऽङ्गीकरोतीत्युक्तं अनुभवस्य हि
यापरामर्शभेदात् कदाचित्स्वात्मपरामर्शपूर्व
कामनुभावमामृशति यत्रास्याभिसन्धिप्रधान
तामयाहमयतः इति कदाचिदनुभवनीयमेव यथा
ततया परामृशति यत्रानभिसन्धेरेव सहसाव
लूपतिपातोऽर्थेक्रियाभ्यामानुहविशेषो वायम्।
ति तत्रापि च प्रकाशपरामर्शौस्येवात्मव्याप्रका
शायोगात् एवमनुभयस्यानुभवे प्रमेकं स्मृतिर
पि द्वयपरामर्शमयीतद्देतीति चत्वारः स्मरणभे
दाः द्वावनुभवभेदावनुसंध्यानरूपे प्रमाभिस्तान
मयेतनुभयमेलनात्मकमैवेवान्तर्भूतेन तद्भेन
भेदाद्द्विधा पूर्वापरविश्रान्तिकृतात्मके द्विधा
भेदाश्चत्वोऽष्टधा तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्तेषां वया स्तंतावत्प्रकाशाद्बहिर्भूतमप्यर्थाप्र
काशतायोगात् बहिर्भूतत्वे तदप्यपार्थत्वासम्भ
वात् न च तन्नपवन्नदेवन्नदेवहष्टमस्तं चाप्युपगम्यते
च भवतीति नूनमस्य: प्रकाशितप्रकाशात्माकश्चि
दस्यार्थोस्ति यतोयमर्थराशि: पृथग्भवन्नयोमम
पि पृथक्त्वमधिगच्छेत् अन्यथा प्रकाशाभिन्नानां
परस्परमपि कथंकारं पृथग्भावो भवेत् सोयं वै
षेकैकेणैव विच्छिन्न एव प्रयुज्यते न वेद्यभावप
दमिति विच्छेदमयप्रकाशो वितनपरामर्शेन
परामृश्यमानो मायाप्रमातेति व्यपदिश्यते देहेबुद्धा
विस्य च चग्राहककरत्वमुच्यते एवं समस्त स्वात्म
नि विमलमकुरस्थानीयपुद्गले स्वस्मात्प्रकाशात्
पारस्तिरिक्तमवभासयति परमेश्वरस्तदेवेतद्
गवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं तानशक्तिरू
ति शाक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः अहराय
त्मयाहरूपेणेति अयमिति व परामर्शानिष्प।
माना प्रकाशरूपेणेनानुभवतीत्युच्यते ततश्चाम
रीनादेनलक्षणेनेग्राह्यरूपेणग्राहकरूपेणैवयोजि
तोवतारि दिदृक्षादिस्वभावावयेवैयो प्रमातरि विश्र।
इप्रकाशिभात: प्रकाशे तेनपदं दृष्टइति मइति चयम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प॰ ग्रस्तशक्तिप्रकाशरूपः प्रमातायतोसौ स्मरतीति
सभि॰ व्यपदेश्यः ततोप्यन्तर्देवलक्ष्यते अनुभवरूपे
३॰ पजीवितत्वं स्वीकृत्य दृष्टार्पितं प्रसंगादज्ञानश
30 क्तेरप्युन्मीलनं कृतं लक्षणशास्त्रादेशः अपिशब्द
स्यार्थेऽप्यपिशब्दो विच्छिन्नवेद्यवाचीत्याह कोसावी
यः कल्पितः प्रमाता शुद्धप्रकाशस्वभावः ८ आ
दितः ३८॥ इतिश्रीप्रत्यभिज्ञां वृत्त्यर्थमाह्निक
म् ४॥ महागुहान्तर्निमग्नभावजातप्रकाशकः
ज्ञानशक्तिप्रदीपेन यः सदानेस्वमः शिवम्॥ ए
वेतावत्स्मृतेः स्वरूपं प्रतिपादितम् अधुनानुत्तरोपजी
वनीयज्ञानशक्तिपरमार्थं निर्णेतुं वितन्वन्तमा
नावभासनाभिमायायामस्य क्रमेण प्रतिभासनेरम
न्तयालोकैकविशान्तिरूपयतित्रायेतलोके
नवस्तुनिप्रतिसंकरोति एवं भूता ज्ञानशक्तिरि
ति ततः श्लोकद्वयेन प्रकाशपदार्थानां स्वरूपमभि
माह ततो द्वयेन प्रकाशवासनामर्थानां सद्भावे
विज्ञानवासेपगतवासनाद्दष्टोनरप्योहननमा
शंका रत्नीयेनतदनभ्युपगमेपिनावत्र किंचिदु
पपद्यते इति दर्शयति अथ श्लोकेन स्वदर्शनेऽर्थ
तत्त्वमुपदर्शयन्नाशार्थसद्भावेप्रमत्वं पराकरोति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रमाणत्वेनततोऽद्वयेनानुमेयतामपिवास्य
निरस्यति अनन्तरश्लोकेनविदानिग्रथ्यानाम
वस्थ्यैवसद्भावः परामर्शात्मनेतिप्रकटयति न
नोपिप्रकाशस्यप्रमातृरूपस्यप्रमवमर्शएव।
जीवितमितिश्लोकवत्तद्वयेनानुभावागममा
यस्त्वद्रूपनिरूपणाभिरभिधत्ते अनन्तरेतानप
रामर्शएवत्तेयेसङ्केतात्स्वरूपतानुज्झितं वस्य
पनीतितत्स्यैवप्रधानत्वमाद्यश्लोकद्वयेनाह प
काशरूपत्वेपिसानत्ताज्ञादिभिन्नमितिश्लोकेना
ह ततोज्ञानत्तरीयविश्वेद्धत्तानेप्यविकल्पकमवि
कल्पकरूपेविमर्शएवप्राणितमितिश्लोकद्व
येनाह ततोज्ञानवत्तानस्यचपूर्वपदेहृषितंपद्वि
त्वेनउपसंहारादिशाश्लोकेनसमर्थयते इति
नामर्थमाह्निकस्य श्लोकार्थत्वनिरूप्यते नउ
स्मरणविकल्पादीनामनुभवएवजीवितं तद्य
द्विभेदेनाभासनेष्वीः ततेषुपितयैवावभासउ
चितोनैवेदमप्यात्तदनुभवएवतावज्ञानशक्ति।
रूपेविचारणीयइत्याशयेनाह॥ वर्तमानावभा
सानांभावानामवभासनम् अन्तःस्थितवतामे
वघटनेबहिरात्मना॥वर्तमानत्वेनस्फुरतणाव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ भासनमिदमित्येवमाकारं येषां तेषां यदेतद्धृदि
म वि॰ रात्मनाकल्पितमात्मीयशून्यादिशरीरान्तप्रमा
३१ तृस्वरूपभावेनरूढेनतेनाभिन्नानांतेनोमायाप्रमा
31 तृविच्छिन्नानामेवभासनंतत्परमार्थप्रमातरि
शुद्धचिन्मयेन्तःस्थितंवतोतेनसहैकात्म्यमनु।
त्कानामेवघटते प्रमाणेनोपपद्यते तेनानुज्झि
तमेवविदभेदस्यभावस्यकल्पितप्रमात्रपेक्षयाभेदे
नप्रकाशनेभगवतोज्ञानशक्तिरित्युक्तंभवति
प्रमाणेनोपपद्यतेइत्युक्तेनप्रमाणंदर्शयति
प्रागिवार्थोप्रकाशःस्यात्प्रकाशात्मतयाविना
नचप्रकाशोभिन्नःस्यादात्मार्थस्यप्रकाशता॥ अ
र्थोनीलादिरस्यनीलादिरूपतेवयदिप्रकाशमा
नता नश्वरपराकाचिदर्थशरीरालीणांप्रका
शात्मता नहियथासर्वोप्यतिनीलमेवतत्स्वभा
वतयाभावात्तेनकंचित्प्रतिभावस्तुनोवास्वात्ममे
वनीलंपरस्परनिष्ठतानुपपत्तेः स्वात्मनिवा
ननीलंनानीलंप्रकाशानुग्रहेणविनाव्यवस्था
नायोगात् नयाप्रकाशमाननाप्यस्यसर्वोग्यति।
नकंविद्विशति अपितुस्वात्मन्येवस्वात्मन्यपिवा
नस्याद्विरन्यतानगातः अप्येद्विपालोकादितण

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वर्णात्प्रकाशरूपोसोनीलक्षणोविशिष्टएवजातः
एवमपिसएवप्रसंगः प्रकटतावादेप्ययमेवदोषः
सर्वेषामर्थशरीरविश्रान्तस्वस्वकोममावभासतनर्
तिप्रमातृत्वलग्नतयाप्रकाशस्यस्थितिर्निरूपणात्
प्रमातारहितेदानीमिन्द्रियादिमयोर्थरूपस्यप्रका
शस्यकारणंभवेद्बीजमिवांकुरस्य नचांकुरोबीजा
पेक्षोंकुरात्मा नतेनतयादिप्रकाशात्मासंभवेत्प्रागि
वज्ञानोदयात्सर्वंयथासौप्रकाशत्वख्यातत्वानोदये
पिस्यात् नतज्ज्ञानमर्थप्रकाशरूपमेवतत्कथंता
तस्योदयानुदययोरर्थस्यतत्त्वनाश्यात् स्यादेतत्
यद्यप्ययमनपावनार्थाद्भिन्नेयज्ञानेप्रकाशरूपंतद
र्थस्यसम्बन्धितयाकथंस्यात् यदितावदर्थःप्र
काशतेरूपेवंभन्नेज्ञानस्यस्वरूपेतदर्थज्ञानयो।
रभेदएवायातः अर्थस्वभावस्यज्ञानत्वेनाकत्वा
त् अर्थस्वभावत्वेपिप्रकाशस्यार्थात्मतायाअंके
रूपणं अर्थात्प्रकाशयतीतिज्ञानस्यस्वरूपंत
र्हिप्रकाशमानमर्थंकरोति ज्ञानमित्यापत्तिते
पुनरपिसएवदोषः कृतमप्रतानस्यार्थप्रकाश्यमर्थ
विवेकोमयेवभेदवादविदारणेइतितन्त्रएवान्वे
षः तस्माद्भिन्नःप्रकाशोर्थस्यसम्बन्धीभवतीति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि॰
३२

संभावनैव नास्ति अतश्चेदनुपपत्त्या यानमर्थस्य
स्वस्वरूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति
प्रकाशस्य यदि वेद्यपदे स्खलदात्मसत्त्यानस्या
योगो प्रकाशयोर्द्वयोः स्वात्ममात्रपर्यवसाना।
दितिवितमोपपादितं न चैवं जगत्स्थितिरित्यत्र
तस्मादेक एव प्रकाशः यत्तदेवाहुस्यादर्शितं नच
प्रकाशोभिन्नः स्यादिति अतिरिक्तस्यत्वानस्यार्थ
प्रकाशरूपतामभ्युपगम्यापि वा प्रकारान्तरमाह॥
भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने संकरो विषयस्तनत् प्रका
शात्मा प्रकाशोर्थो नाप्रकाशश्च सिध्यति ॥यथा
र्थोदमपवत्तानात्माप्रकाशत्वेन एव भिन्नोर्थः ततः
नहि स्वात्मनि तस्य प्रकाशमात्ररूपत्वादभेद एव
तथाहि नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाश इति यो नी
लांशः पीतांशश्च स तावज्ज्ञानस्य न स्वरूपे भेदवा
दमागापनैः अयं विषयः तदेवेदं विचार्यते इ
ह प्रकाशबलान्नीलपीतयोर्भेदोभ्युपगन्तव्यः
येनैव च प्रकाशेन नीलो नील इत्यभ्युपगम्यते ते
नैव च प्रकाशेन पीतः पीत इति संगच्छतां कथं
नीलेन जनितः पीतेन जनितत्वेन वा सहैकस्मा
न्मश्रीकरणादियदुच्यते न त्किंइह नीलपीतयोर्भे

देशात् स एव च विचार्यः अथ नीलाकारोसौ न
यदि प्रतिबिम्बबलान्न हि तीयबिम्बानवभासा
दयुक्तं अथाभेदस्तर्हि स को भेदवादः तथाका
रणतादिवादेशिवरस्यतानेवक्रतरनीलादिज
स्यमेकत्रपट्टरमत्रमस्त्विति कथं भेदः प्रकाश
शरीरस्याभेदात् तथाभूतेचान्यतरदर्शनोद्बोधि
तेपि संस्कारेवतादेवापोघस्मरणप्रसंगइति।
भूयात्संकरः स्यादेतत् अर्थ एवास्तु किमनेन दो
षोपपादकेन प्रकाशेनेति अत्राह अप्रकाशस्य
सिद्धिरेव न कदाचित् स्यात् नहि नीलं यदि पीतं
न किंचिद्वा न किंचुध्येत स तत एव अप्रकाशं नैव।
त्वेशोक्तं एवमात्मनः संकल्पाः प्रकाशस्यैव सम्य
भी जन्ताः प्रकाशएवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मा।
भिरिति तद्यदि प्रकाशस्तदाभवनमर्थः प्रका
शश्वासौ कथं यदि प्रकाशनैवचदस्यवपुस्से
वपटस्यास्मादिविश्ववपुः प्रकाशः सिद्धः एकस्यै
वप्रकाशस्यैवं भूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावा
दिविचित्रवैस्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमेवस्थी
मिस्येतावन्तपर्यवसायितवं तस्यैवं पर्यवसायति
यदि प्रकाशस्यविचित्रभावैदेवन्तरमपाकृतं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म.भि.
३३
33

तत्रप्रकाशस्याविचित्रस्यक्रमेणविचित्रताकार
णेप्रतिबिम्बात्मकेतत्प्रतिबिम्बसजातीयंयत
देवनीलादिरूपंबाह्यंतस्ययद्यप्यनुमेयं तथापी
दंनीलमितिप्रमात्रेणाध्यवसायप्राणितत्वात्स्वप्र
माणस्थितेः प्रमातृप्रदेशंप्रविशतीति बाह्या।
र्थवादिकथितमितिहेत्वन्तरमनुमेयमानंवा
स्वरूपमानशंकमानत्वेनदर्शयति॥ननतदाक
स्मिकाभासोवासंवेदनुमापयेत् तस्याभिन्नस्य
बोधस्यविचित्राभासहेतुता नवासनाप्रबोधै
रविचित्रोहेतुताम्मियात् तस्यापितत्प्रबोधस्य
वैचित्र्येकिंनिबन्धनम्॥ इहबोधस्तावदभिन्नः
प्रकाशमात्रमेवस्वस्यपरमार्थः प्रकाशाधि।
कंयदिनीलस्यरूपंनहितदप्रकाशरूपमितिना।
प्रकाशेन प्रमातथाप्रकाशरूपत्वमेवास्यरूपं
पीतप्रकाशःकथंस्यात् अथापिक्रमिकनी
लपीतादिप्रकाशरूपमेवतस्यरूपं नीलाद्याभास
स्वमोहमितिप्रकाशःस्वापाद्यवस्थास्वतस्यात्
तस्यास्प्रकाशःस्वापाद्यवस्थास्वनस्यात् तस्मा
त्प्रकाशःप्रकाशरूपत्वमात्रमपितद्रूपान्तरम
स्यास्तीत्यभिन्नोबोधः तस्यचाभिन्नस्यकदाचिन्नी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ताभासनाकदाचिसीनाभासनेति येविविज्ञाभा
सास्तत्कारणंविहियस्माज्ञोपापत्रेहेतावभिन्ने
कार्यभेदस्यासंभवात् तस्मात्सविचित्रनील
पीतादिरूपशाकल्पिकः अज्ञानप्रभवत्वसिद्धेहेत
कः सत्वासंविज्ञानगतप्रतिबिम्बात्मकस्वस्वभा
वसंपादकमेवविमवशात्रिजरूपसदृशंकमोप।
तिपतदूपवदृतरभेदात्मकंतानात्सर्वेषाप्रपगम्य
तमनुमापयतीतिसंभाववत्तेबाह्यार्थवादी तवा
प्यदंसंभावनामात्रमपित्वनिश्चयपर्यवसायेएव
भवति तथाहिविज्ञानवादिनायेहेत्वैचित्र्येवा
सनाप्रबोधलक्षणउक्तःसनोपपद्यतेस्यतिज
नकःसंस्कारोवासनेतिनावत्प्रसिद्धं उहत्वनुभ
ववैचित्र्यहेतुःपर्यवणीयेवर्णते अस्तुवानी।
लाद्याभासस्यास्तसामर्थ्यरूपाज्ञानस्ययोग्य
तात्मिकाशक्तिःवीसना तस्याश्चस्वकार्यसंपा।
दनोन्मुखंप्रबोधः ततोबोधेप्याभासवैचित्र्यमि
तितत्रापितद्ब्रूमः उहयचप्याभासानांसानान्तर्व
र्तिनामपरमार्थिकंसंहतिसवमुच्यतेनापि त
थापिपदेषांकारणं तद्वत्समदेवांगीकार्यं अ
वस्तुनःसर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्यकार्यसं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म.भि॰
३४
34

पादनशक्तिनसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः प
वेश्यितेयापत्तावासनाग्राभासकारणत्वेनेष्यन्ते
तासांबोधाद्यदभिन्नंरूपंतस्यपरमार्थसतस्तदंश
ह्यान्तरसंक्रान्तोवासनावादप्रकारएव अपसंहृति
मत्त्वहिंतेनरूपेणाकारणत्वानुपपत्तेः अपरूपेणरू
पेणासांपारमार्थिकत्वात्तेनकारणत्वा ननुहि
तानमात्रंतस्याभिन्नमिति नीलाद्याभासरूपस्य
कार्यभेदस्यासिद्धिः एवंवासनानामविचित्रत्वेत
स्वबोधोविचित्रत्वेकार्यप्रमाणा भवन्त्ववासा।
सनाभिन्नात्मस्यापितद्बोधमात्रातिरिक्तस्यदेश
कालभावादेः प्रबोधकातिमतस्यविचित्रस्यका
रणस्याभावात्स्वबोधोविचित्रमेकमेवप्रबोध
रतिसममेवनीलादिवैचित्र्यंभासेत अपरस
न्तानवर्तीनिबोधान्तराणिविचित्राणि प्रबो
धकरणानीतिचेदसत् सुखदुःखनीलपीता
दि एवंपरादिदेशकालभेदस्यविज्ञानमात्र
रूपत्वेविज्ञानस्यचप्रकाशमात्रपरमार्थतायांस
रूपभेदासंभवेबोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्र
मातृरूपबोधान्तरेष्वसन्तानान्तरशब्दवाच्ये
ष्वपितस्यायमेववैलक्षण्यप्रकारः तत्रापिपराकी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

याभिमतस्य कृशस्थूलादेः कायस्यायासप्रया
सादेः प्राणस्य स्वरवेगःखेदे धीर्गुणस्यागुणमा
त्राभिमतसंविन्मात्ररूपाभेदे परस्येवकस्येति न वि
द्यः बोधस्य तन्निष्ठस्येति चेत् सोपि प्रमाणेन य
दि न सिद्धः न तस्यैव सिद्धोपि प्रमेयपनयावेज।
इयव नथापि विकारादिवदेवतान्मात्रस्वभा
वः स्वसंविन्मात्ररूपतेपरं प्रत्यस्याः सिद्धिः ननु
व्याहारादिक्रियास्वात्मनीक्षणाव्याहारेयमिमे
वंरूपया हेतुभावेन व्याप्ताहष्टानमेवकायेमिन
यातहेतुकयाभाव्यं नवमन्तन्तिपतिताम
मीहास्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितं न तत्र पर स
मीहासिद्ध्यति नदेवसन्तानान्तरमिमत्रोच्यते
रहानुमानव्याहारभासो हि यो भवति व्याप्तिग्र
हणकाले विच्छेदप्राणोहं व्याहारामीमेवंरूपः
प्रनुमानावसरे च व्याहरम्यय मिति विच्छेदजो।
वितः इममस्य व्याभिर्दहीनायथाभासःकथ
मिदानीं हेतुः स्यात् व्याहारतीमाभासस्य च हेतुर
विदितपवेतिकथं नतो हेतोः समीहानुमीयते
किं च व्याहारस्तस्यमितियः प्रमाचनोरेनुमात्रसा।
स्मते विच्छिन्नतया व भावः सोनुमेयसमस्ततायाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म.भि॰
३५
35

परसमीहायाः कथं कार्यः स्यात् नस्माद्धि बाह्
रामीष्याभासः कार्यो योसावविच्छेदजीवितः
नवाविच्छेदमयस्य विच्छेदमयः कार्यमिति पुना
के नष्याप्नत कार्यकारणभावग्रहणोपायाभा
वात् नहि स्वात्मनियतमविच्छिन्नावभासः सप
रवविच्छिन्नं बाह्यरूपतामिमेवंरूपमाभासं जनय
तीति केनचित्प्रमाणेन सिद्धं परसिद्धिसर्वक
त्वादस्यार्थस्य परप्रमातृसिद्धेश्चैवंभूतार्थसि
द्ध्यभीनत्वेनेतरेतराश्रयात् नचावश्यमविच्छि
न्नाद्विच्छिन्नेन भाव्यमिति नियमोस्ति व्यभिचारा
त् नचविच्छिन्नेष्वाभासेषूभयमत्याभिनिनदनुम
न्यानानद्वयमिति यतानान्मतरावेषप्रुमयन्ते: तदभा
वेचोमते: विच्छिन्नाभासः परत्रोभयन्नमिति या
समीहान्तयास्तहपरत्रोमयत्रस्य विच्छिन्नाभासस्य
कार्यकारणभावग्रहणमेव परासिद्धेन तत्समि
तिव्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमान्तरेणाणि च घटादिभि
न्नानि नटान निशानामवभासनां भेदप्रवत्ताना
दयतिरिक्तं चेतिमायात् ततश्चैकाभासनिष्ठ
त्वाभावादेकाभासविश्रान्तः सम्यक्प्रमातॄणां
व्यवहारो न स्यादिति स्मोमात्रपरकं भत नत्वल सक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निश्चायेजगल्लाघवेनानुमीयमानमपिचबोधा
न्तरमनुमातृसंमतान्ताद्याद्यदिभिन्नंतदसिता
वत्त्वंभवेत्प्रमेयबोधाद्भिन्नमस्तीति सहोप
लम्भनियमादेरनैकान्तिकतान्नीलपीतादिना
पिप्रमेयराशिनाकिमपकृतं येनास्यस्वरूप
विश्रान्तिःनसह्यते तस्मात्प्रमात्रन्तराणाम
प्यसिद्धेरेव सिद्धोवासर्वप्रमात्रन्तर्गतेनाभा
सायकैकत्रपरत्राभासवैचित्र्यहेतुभूतेवासनो
द्बोधवैचित्र्यंजनयेत्तुः नियमहेत्वन्तराभावादि
ति तथापिननीलादिवैचित्र्यसिद्धिः एवंवा
सनानांनहहेतुत्वेनतेनांचविचित्राणामनुपप
त्तिरेवतत्तत्स्फुरितमेतदभिज्ञोबोधः तस्माक
स्मिकाभासभेदहेतुत्वानुपपत्तेः बाह्योर्थोनु
मीयः संभाव्यतइतियदिबाह्यार्थवादिनोच्यते
इतिश्लोकद्वयार्थः चेत्कृतःश्लोकद्वयवाक्या
र्थशंकाद्योतकएवमाशंकमानत्वेनपरसंभाव
नाहृत्यादर्शिता अधुनातेषांसम्भावनांनिषिषित
पितंनावदाह॥ स्यादेतदवभासेषुतेषुवावभि
नेसति व्यवहारेकिमन्येनबाह्येनानुपपत्तिना
स्यादेतन्हितिपूर्वोक्तसम्भावनाभ्युपगमेयदा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म भि.
२८
36

ख्याख्यापने नदाकिंचिन्निर्विकल्पकेणानवैकृषि
ल्पविषयं संभावान्तरं शेषश्लोकेन दर्शयन्नेऽत्ति।
व्याख्येयं यदित्वव्याहारोगेन सत्यते नदास्यादेत
दिनीदमपि संभावनान्तरं स्यात् यदनेन श्लोके
नोच्यते ऽशेषकवाकानपायोऽयम् अनपायिक।
ष्टकल्पनयावाशानर्थोमृत्तापयत्नाभवनानेर्न
किंचित्करनेयम् आभासैरेवतैर्भवनाम्युपगते
र्व्यवहार सिद्धेः नहि निमानुमेयेन कश्चिद्वहा
रइति किंवाय्येन पत्रवसाधकं चनास्तिप्रमाणंबा
धकं च प्रकाशाद्धेदत्वमेयन यापि प्रकाशनाभा
वस्तिनावन्तुत्वमभ्युपायवाधकात्त अवय।
विनोहमनुपपत्तिः समवायासिद्धिः कम्पाकम्पा
वरणानावरणारम्भारम्भदिग्भागभेदादिविरुद्ध
धर्मयोगः अत्र संचयबाह्यवादेपि संचयस्याव
स्याभावे परमाणावयवनेव संयुज्यन्ते निरन्तर
तयानदवयवं दिग्भागभेदाः देवनावेषत्सादि।
त्संचीयमाणेणुषट्स्वणुमध्यगस्य परमाणो
र्दैवधाम्नेकोलयः नैवेवमपरः नदेकप्र।
माणमात्रताश्रयामैकोमध्यगापरः नदेवषंभा
गभेदापत्तिः इतिभागयवपरमार्थसत् नस्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

घ्येवेवसरणिरितिनकिंचिदवशिष्यतेबाह्यंनन
नः नैवेनद्राच्यं मूर्त्तीनामेकदेशत्वायोगात्संयो
गोभिन्नदेशत्वाद्याहतेः नन्विदंद्व्यणुकंनामका
र्यद्रव्यमणुपरिमाणंतेभ्यस्त्रिभ्योमहत्कार्यमिति
त्र्यवयविवादोऽस्त्येवसर्वमेवापबाधितः यथा
व्याप्यहतित्वंसंयोगस्योच्यते नन्विदंशेकथंसंगा
च्छते स्वाश्रयेहिपर्यवसौ समवैति किमन्यदस्यसं
योगस्यावशिष्टंयत्रव्याप्नुयात् इत्यभ्युपगमबाधकं
चैतदितिनात्रास्माभिर्भरःकृतः विस्तरेणचप्र
तोत्तेकारेदर्शितमेतदाचार्यशंकरनन्दनेन ननुबा
धकंनामप्रमाणासिद्धेवस्तुनिनकिंचित्करंनेसम
र्थे नैनैवेदंदृढेनप्रमाणेनबाधकाभिमतस्यापि
तस्याप्रमाणत्वसंपादनात् दर्शितंचेदं साधकंप्र
माणंकार्यदेहत्वनद्राकस्मिकाभासदत्तिकारि
कयेत्याशंक्याह ।। चिदात्मैवहिदेवन्तोःस्थितमि
च्छावशाद्बहिः योगीवनिरुपादानमर्थजातंप्र
काशयेत् ।। इहमावत्स्वमस्मरणमनोराज्यसंक
ल्पादिषुनीलाद्याभासवैचित्र्यंबाह्यसमर्पकहेत
त्वनिरपेक्षेणैवनिर्भासमानं इतिपर्यवस्यतिसम्भवः
तथापितदवभासवैचित्र्यमस्येयौति सर्वप्रमाए

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म.भि.
१२
37

असाधारण्यात् सर्वानुभवसंस्कारजन्यसंभाव
नादवस्थितिशंकेन यस्तन्तरेंद्रयोगिनामिच्छा
मात्रेणापरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टं तद्योग
दानेप्रसिद्धेस्वकायशुक्रशोणितादिवैचित्र्यम
यंनसंभवमेव तस्यैवकेशवं सर्वगतापरमा
णवोयोगीच्छयाकदितिसंघटिताः कार्यमारि
प्स्यन्तेइति यत्तत्तल्लोकप्रसिद्धकार्यकारणभा
वानतिक्रमसिद्धयेनिरूपितेनचैनत्प्रसिद्धेपर
माणुप्रायवस्तुलेचटादिजायतेइति किंतक
पालादिव्यवधानेनतज्ञापिनियतसहकारिस
मवलम्बनंकरचरणादिव्यापारोविशिष्टदेशका
लकर्माधिपप्रयोगः शिलाभ्यासप्रकर्षइतीय
निवाश्रीपमाणोयोगीक्रमंनिर्मिमाणः क्रम
कारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपरः सर
चटंघटयतु भ्रकारपवस्यात् तस्मात्प्रसिद्ध
कारणोल्लंघनेकिमसंचेतमानपरमाणवादूपा
दानकारणान्तरविन्तयेति तद्योगिसंविदप
वसानादर्शीशक्तिः यदाभासवैचित्र्यरूपमर्थ
जातंप्रकाशयतीतितदस्तिसम्भवोयत्नेविदे
वाभ्युपगतस्यात्मप्रतीयातनलक्षणादिस्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विशेषवशात्संविदोनधिकात्मनाप्याश्रनपाया।
दन्तःस्थितमेवसद्भाववज्ञानमिदमिमेवं प्रागुक्त।
दिदंहादेविनीर्णंकियन्मात्रसंविद्रूपाहासत्वेना।
भासयतीति नहिदृविश्वरूपाभासवैचित्र्यविदा
त्मनएवस्वात्मन्येवंकिंनाभ्युपगम्यते स्वसंवेदन।
सिद्धिमिनिहेत्वन्तरपर्येषणाप्रयासेनविद्यते
एवकारेणेदमाह सर्वेणानावद्यादिनाविषयव्य
वस्थापनेसंविद्रूपमनपह्नवनीयमादिसिद्धंहिनमि
त्तकेनस्यचस्वात्मन्यमेवदेवशाहनिर्दिष्टंविद्रूपव
मिति किमपरकारणान्वेषणाव्यसनेनयाद्दिय
स्मादेवंप्रकाशयतिदेवश्शक्तिसंभाव्यतेनस्मात्किं
बाह्येनानुपपत्तिनेतिपूर्वेणासम्बन्धः नन्वेवमुभ
यथापिसंभावनानुमानमुत्तिष्ठति नत्रकिंमञ्ञ
रञ्जतिविम्बितवदादिदृष्टान्तेनतानप्रतिबिम्बिता
भासवैचित्र्यविज्ञानदर्पणातिरिक्तं नतएवबा।
ह्याभिमतेहेतुकल्पयमकिंवायोगिदृष्टान्तेनसं
विज्ञानन्यमेवहेतुभावेनवूयाम नहिदंसाशपि
केवलंनेरमाशंकावाह्यार्थानुमानसंभावनांसत्त्व
हयेनापाकर्तुमाह ।।अनुमानमनाभातपूर्वेनैवे
हमितियम आभानमेवबीजादेराभासाहेतवस्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. स सि १८

नः ॥ अभासः पुनराभासात्बाह्यस्यासीत्कथं चन
अर्थस्यैव तेनास्य सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ॥ न के
वलमनन्तरश्लोकनिर्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रत्यक्षे
णबाह्यार्थोनाभासते इयदेव हि प्रत्यक्षं यन्नीलं
भातीति न च स्वप्रकाशसंविन्मात्ररूपं नाधिकं
किंचिदितियावदनुमानेनापि नास्यबाह्यस्य सि
द्धिरिमपिशाब्दः नह्यनुमानमत्रैव प्रवर्तितनम
त्सहते यदेतमपि न प्रत्यक्षसिद्धिमाद्याद्यम
नेन दर्शयते नह्यनुमाने विकल्पः सर्वस्याप्यवि
कल्पोनुभवमूलः इति सिद्धम् तेन यत्सर्वथानव
भातं स्वप्नेमनन्नुभूतं च रेनह्यनुमानमनुमितिव्या
पारो विकल्पात्मानैवकेनचिद्वादिनेष्यते न चानु
वन्नप्रमतनो दृष्टेनुमाने संकथ्येयं सामान्यतो दृ
ष्टेन किंचल्लाभियथार्थोपलब्ध्या इन्द्रियानुमाने
उच्यते नह्यपि विकल्पेन यथा सोर्थः स्थाप्यते ।
तथानुमेव इति स्मिति विकल्पस्थनेन्द्रियादिकम
र्थकेन चित्सन्निवेशविशेषादिनाविषेषात्मना
स्थाप्यते अपि न किंचिदुपलब्धेः कारणमित्य
नुनास्वभावेन सत्व स्वभावः कारणानालक्षणः प्रत्य
क्षग्रहीतपव नथाच बीजादंकुरः तन्नभ्याः पट्टर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

माहैकार्यकारणभावः अप्रमत्तानुपलम्भबलेनना।
वतिष्ठेयः तत्रचप्रसक्तंप्रमाभाप्रामाण्यंभजते वि
मर्शलक्षणस्यप्रमितिव्यापारस्यैकैकशोवाश्य
येविश्रान्तेः तदनुसारिनाश्चप्रमाणस्येतिवस्तुते
यकाभिधानाविषयमितिवस्तुस्वराधितेति आ
भासमात्रेचसामान्यमितिनिर्णेष्यति अनुपल।
म्भोप्यमोपलम्भरूपआभासमात्रविश्रान्तएवे।
तिकारणाभासोविशेषरूपः परिगृहीतएववी।
नादेऽङ्कुरइतिप्रतीतेोपपद्यस्यतिपमनुविपत्रेव
तिरिक्तेननस्यकार्यमितिप्रतिवटेसतिकादिरू
पस्यहेतुनतस्मात्स्याभासात् आभासादस्य:
श्वनरनाभासरूपःसचाभासनइतिविप्रतिषि।
द्धमना भानेचनास्तिविकल्परूपस्यानुमानस्य।
व्यापारः ग्रामगृहादेस्तुयशाद्येतदग्रामादिरूपं।
नोपपते अस्मैकंवाटानुपकारत्वलादेवीस्तत्वप्रसं
गात् अपितनतत्त्रिकूहेनस्ताङ्गामवासमाभा
सवासमितिचशाब्दसाम्यमात्रमेतन्नवस्तुसाम्य
म् एवंयेविकल्पेवस्तुनाभातीतिमन्यन्ते तेषा
मपिनावदनुमानविकल्पेनवास्तउपपन्नः आ
स्याभिलप्यादितमध्यवसायस्यापि आभास

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ मानविषयत्वं भ्रान्तित्वेचावसाययस्येतिसूत्रेणेना
म भि॰ नुमानविकल्पात्मनाप्रकाशेनययनाविष्टोनीला
३९ दिरर्थः तत्रानुमितएवस्यात् अथाविष्टएवत
र्हिभागिवार्थोप्रकाशः स्यादितिमायेनप्रकाशमा
त्रस्वभावएवनवाय: तेनवाह्यसापेक्षं किंविमृशमा
णमानीयते नदवाह्यतामेवप्रमातृप्रसादयती।
तिविरुद्धमेवानएवाह कथंचनेति केनापिप्र।
कारेणाप्रत्यक्षात्मनानुमेयात्मनावाभासनमा।
भासवाह्यस्यानाभासमानकदाचिदप्यूदिति न
स्मात्सिद्धंचिदात्मैवहिदेवस्ति ९ ननुअन्तःस्थिते
वहिःप्रकाशयेदि त्यर्कं तदन्तःस्थितत्वमुपपा
दनीयमित्याशंक्याह ।। स्वामिनश्चात्मसंस्थस्यभा
वजातस्यभासनम् अस्त्येवनविनातस्मादिच्छा
मर्शः प्रवर्तते ।। बहीरूपतयाण्याभासनेअन्तारू
पतानउत्पत्ति प्रमातैकात्म्यमात्रयेमितिहिव
स्यते नप्रसदेवान्तर्यप्रकाशस्यप्रमातृत्वात् न
दात्मतयाचविनाप्रकाशमानस्यावस्तुत्वात् किं
ततआहमितुद्वितेपरामर्शोयोयमित्याद्यापरामा
र्शः सेवावासना ततश्चेदान्तःस्थितत्वस्याहमिते
तावतावितसप्रवितेनेववश्चापरामर्शनं तश्चे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हनीलादीनामस्यैवनन्तनास्तीति यदिहितं।
स्यात्तदस्मत्कृतेनोचट्टंकरवाणीति यउत्तरक्रिया
पेक्षयारक्ताशाद्ववाच्यः परामर्शः सपक्षणीया
त्मनापरामृष्टरूपेणानिपन्नितस्येत् ततोपेक्षा
पिसानकस्मादितिसंकीर्येरव्यवहाराः अथन
ज्ञापिवेषणीयस्तदानीमेवनिर्मितः संलग्ना।
ज्ञानस्तर्हिं तन्निर्माणं चिदात्मनिविवेक्ष्यानो
पपन्नमिति तिष्ठामोरेवमिच्छैवहे ततोयच्चणो
पिच्छतेननपेक्षान्तरमपिविषयतिपन्निनवे
निविकल्पेनवस्याविषयतियन्निनं चेस्यादात्म
नैवजानानवेद्रूपेक्षास्यात् अथनज्ञापितं।
दानीमेवनिष्कृतानवस्थानस्मात्सर्वेषां भावराशि
च्चिदात्मस्मरूमिमेवेवरूपासननावभास्वरवपु।
षेष्वयंरूपास्वस्वातन्त्र्यलक्षणान्त्वाभिभावाद्विवि
वेणावपुषाक्रमाक्रमादिनासंविदैनवहिष्करो।
तिप्रमातृभेदेनप्रथनपूर्वकंनज्ञापिकविदाभासे
प्रमातृनेकीकरोतिनिजस्विनीत्यत्रएवप्रेतकान्
नावनिहितेषामाभासेवेवंशरीरप्राणाद्वडिम्।
त्वायाभासांशेषुतंभेदस्याविगलनात्तस्मर्वयेक
मतंपवयतिहरणंप्रमातृसंयोजनावियोजनावै

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ विश्येण परमेश्वरो विश्वं स्वस्मिन्संहारादिना प्रपंचय
स सि ति तदुक्तमाचार्येणमहाराजस्तुतिविनोदायसदा
४० स्थितिस्त्वलोसिनेमदात्रिभुवननाहारस्तमाय।
40 स्वामिनेनमस्मादि भट्टनारायणेनापि भट्ट
श्रीकण्ठविज्ञानवैलोकं कलनाशनेः कल्पपत्र
पिकोपिकोनिर्विकल्पोजयप्रमजइति तस्मात्स्वि
तमन्तःस्थितं भावजातेनविनातद्विषयस्य प
रामर्शस्यायोगादिति ॥ ननुपरामर्शोनामवि
कल्पः सचाविकल्पशुद्धसंविद्रूपेभगवति।
कथं स्यादित्याशंक्याह ॥ स्वभावमवभासस्य।
विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोऽर्थोपरक्तोपि स्फ
टिकादिजडोपमः ॥ इहावभासस्य प्रकाशस्या
नवभासस्य वाप्रकाशस्य घटादेः परस्परपरिहा
रेण द्वयोः स्वात्मनि व्यवस्थानं तद्घटपटयोरि
वेदमजडमिदंजडमितिद्विरूपपादेवैलक्षण्यमव
स्यावभासोयतोऽर्थस्यसम्बन्धीततोनजडस्तर्हि
सम्बन्धमात्रेणघटोपिचैतन्येनाजडस्स्यात् अथ
नस्वसम्बन्धमात्रमपितस्यावभासोऽर्थस्यप्रकाशः
तर्हीर्थात्मनाप्रकाशइतिसमापतितेनचा
मस्यात्मात्मनाप्रकाशउपपन्नः अथास्यस्वभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वोपिघटः अवभासस्यकारणंनस्यैवभासोपिघ
टस्यकारणमितिचेदोप्यजडःस्यात् अथायमेना
पिसमाचष्टेनपनोवभासस्यप्रतिबिम्बरूपणास्था
यादन्तामामसावावभासोविभ्रत् घटस्येमथ
तेतनस्थाजडः नहिंस्फटिकसलिलमन्यगादि
रप्येवंभूतनपेवेति अजडएवस्यात् अथनघाभू
नेमप्यात्मानंनेचघटादिकंस्फटिकादिर्नपरा।
मृष्टुंसमर्थइतिजडः नचापरामर्शनमेवतस्य
जाड्यजीवितमन्तर्बहिष्करणस्यानन्यरूपंस्वा।
भाविकमवभासस्यस्वात्मविश्रान्तिलक्षणम।
नस्यमस्वरूपेतिनेनाम अहमेवंप्रकाशात्मनाप्र
काशेइतिहिविमर्शोदयेस्यसंविदेवप्रमातृप्रमे
यप्रमाणादिचरितार्थमभिमन्यते नन्वतिरिक्ते
कोहति स्फटिकादिहिगृहीतप्रतिबिम्बमपित
था भावेनसिद्धेप्रमातृत्वमपेक्षतइतितिविम
र्शत्वाजडम् संवेदनवस्तुनोविमर्शात्मकप्रमा
तृस्वभावतादात्म्याहंपरामर्शविश्रान्तेरजडमेव
सर्वोपरकोसौः एतत्किमिदमिमस्यविच्छिन्नवि
मर्शस्यकृतार्थतायास्वस्वरूपेविश्रान्तिर्विमर्शः
सोहमित्ययमितिमध्यावस्थेयवलिदन्ताविमर्श

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
प्र.वि.
५८
५१

मानरूपापरकोटिः विमृष्टानांमायापदेसंस्कार
इतिविमर्शएवप्रधानंभगवतइतिस्थितम् ॥
नकेवलंसंविन्नस्वमात्माभिरेवविमर्शप्राधान्य
मुक्तंयावदागमान्तरैरपीतिदर्शयति ॥ आत्मा
नएवचैतन्यंहिचित्क्रियाचितिकर्तृता तात्पर्येण
दितंतेनजडात्सहिविलक्षणइति ॥ यतोविम
र्शएवप्रधानमात्मनोरूपममुमेवहेतुंप्रयोजन
रूपमुद्दिश्यात्माधर्मिस्वभावोद्रव्यभूतोपिचैत
न्यमितिधर्मवाचिनाशब्देनसामानाधिकरण्ये
मात्मनोदितः कथितः शिवसूत्रेषुभगवताचै
तन्यमात्मेतिहिपठितं चैतन्यमितिहिधर्मवा
चकोपलक्षणंचितिशक्तिरपरिणामिनीनदृशेः
कैवल्यंदृग्दृशिमात्रस्यात्वपिहिधर्मशब्देन
सामानाधिकरण्यमात्मनोदर्शितं गुरुणानन्ते
नद्वयंहितत्रख्याने यदिश्रान्तःपदार्थवर्गःसमा
स्तोनातिव अर्थ्यंनेचार्थक्रियायैनयदिनरूप
नेनात्मकलोपेनस्वमूलभावभुवनेसंस्कारः सं
विदिविश्रान्तस्तथाभवतीतिसएवगुणकर्मादि
धर्माश्रयभूतपदार्थान्तरस्वभावतामेवमुख्य
द्रव्यस्वरूपामाश्रयतइतिसैवद्रव्यम् तदनन्तर

मेराशिं विश्रमभित्तिभूतायात्मन्यासूत्रयद्धर्मे
श्चैतन्यमितिकर्तृकृदन्तादुमत्वेन भावप्रत्ययेन
सम्बन्धाभिधायिनापि शाम्येन दर्शितः यथा
हि सम्बन्धस्य सम्बन्धिविश्रान्तस्य प्रतीतेः द्वय्
पस्य च सम्बन्धिनः प्रकृत्योक्तत्वाच्चितिक्रियारूपं
धर्मे सम्बन्धिनमवगमयता घ्यमानिष्कृष्टपदा
शः प्रमापितो भवति चितिक्रिया च चितेः कर्तृता
स्वातन्त्र्यं संयोजनवियोजनानुसन्धानादिरूपमा
त्ममात्रतायामेव जडस्य च विश्रान्तत्वमपरिच्छिन्न
प्रकाशसारत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति न देवता
न्मरूपा जडान्संयोजनवियोजनादि स्वातन्त्र्यविक
लाहि लक्षणपरतामिति नैव परत्वेन प्रधानत।
याभिसन्धायात्मा चेतनत्व इति वक्तव्ये पर्यालता।
धीकरणाय विमर्शधर्मोऽङ्गीकरणाय चात्मा चै
तन्यमित्युक्तम् चित्क्रिया चितिकर्तृता नामार्थेण
ति समासः अर्थप्रकाशाद्विश्रान्तिरिति हि काव्ये
यं समयेन शास्त्रे यदि वा चित्क्रियात्मोदितः चि
तिकर्तृता चेति प्रयोगे वपर्वं तन्न कश्चिदपठितं ॥
ननु यथा प्रकाशोऽप्रकाशस्वभावमपि स्वात्मनि
न तस्य प्रकाशस्यस्मिन्केऽजडत्वे च लक्षणमुदितं स्यात्

प्र० नहि मर्शोऽस्य विमर्शोऽपि स्वात्मनीति तेनापि कथं चे
व्या. वि लत एव जडजडयोरिमाशंक्याह ॥ चितिः प्रत्यवम
८२ र्शात्मा परा वाक् स्वरसोदिता स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं
तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥ चेतयतीत्यनया चितिः चि
तिक्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्ष
णः आत्मस्वभावः तथा हि घटेन स्वात्मनि तेन च
मत् क्रियते स्वात्मानं परामृश्यते स्वात्मनि तेन न प्र
काश्यते नापरिच्छिन्नतया भासते तेन नो न तेन चे
त्यते इत्युच्यते चैत्रेण तु स्वात्मन्यहमिति संरम्भो-
योगोल्लासविभूतियोगाच्चमत् क्रियते स्वात्मा प
रामृश्यते स्वात्मन्येव प्रकाश्यते इदमिति यः परि
च्छेदः एतावद्रूपतया न हि लक्षणीभावेन नीलपी
तसुखदुःखवत्स्मृत्याद्यसंख्यावभासयोगेनावभा
स्यते न तथैव चैत्रेण चेत्यते इत्युच्यते एवं च विमर्शः
स्वात्मन्यविमर्शोऽपि स्वात्मनीत्यसिद्धमेतत् विमर्शो
हि सर्वंसहः परमप्यात्मीकरोति आत्मानं च परी
करोति उभयमेकीकरोति एकीकृतद्वयमपि न्यग्भा
वयति इत्येवं स्वभावः प्रत्यवमर्शश्चान्तरभिलापा
त्मकशब्दनस्वभावस्तच्च शब्दनं संकेतनिरपेक्षमे
वाविच्छिन्नचमत्कारात्मकमन्तर्मुखशिरोनिर्देश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रत्यवमकारादिमायीयसांकेतिकशब्दजीविभूतेन
नीलमिदंचैत्रोऽहमित्यादिप्रत्यवमर्शान्तरभित्तिभूतेन
नात्मस्फुरणात्मनाशब्दवत्किविषममभिलपतिप्रत्यवमर्शे
नेतिचवाक् अनपवसास्वरसेनचिद्रूपतयास्वात्म
विश्रान्तिवपुषोदितासततानस्तमितानित्याहमि
त्येवैतदेवचपरमात्मनोमुख्यंस्वातन्त्र्यमैश्वर्यमीर
त्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते परापरंत्विदंभावरूपस्य
प्रत्यवमर्शस्याख्यानिशायांसोऽहंधर्माज्ञेयमहंभाव
एवविश्रान्तेः श्रीसदाशिवादिभूमौपश्यन्तीदशा।
यामपरंत्विदंभावस्यैवनिरूढोमायागर्भाधिकृता।
नामेवविश्वविरिंचीन्द्रादीनांतत्वेषापरमेश्वरप्रसा
दजमेवमन्यनिरपेक्षत्वेनैवपरमार्थतस्त्वानन्दरूपश्च।
र्थम् स्वातन्त्र्यंचैतन्यंचतस्याप्युक्तमुक्तंजगत्सहिति
लक्षणंइति अथानागमेषद्येनस्वदर्शितमेवेतिनि
रूपयति ॥ सास्फुरत्तामहासत्तादेशकालाविशे
षिणी सैषासारतयाप्रोक्ताहृदयंपरमेष्ठिनः॥२
हृदयः कस्मादस्तित्ववपुर्यंचकस्मान्नास्तिरस्फुरेव
ज्ञोभवन्तिचदेहिस्फुरतिममनत्विनदद्दिति
तदेतद्घटत्वमेवयदिस्फुरत्वंस्फुरणसम्बन्धः तत्स
र्वेस्फुरेत्तकस्यचिद्दानस्यात्ममस्फुरतीतिकोऽर्थः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
स्प.भि.
४२
WB

मदीयंस्फुरणंस्पन्दनमाविष्टइतिस्पन्दनंचकिंचि
च्चलनमेषैवचकिंचिद्रूपता यदचलमपिचलमा
भासतइतिप्रकाशस्वरूपंहिमनागपिनातिरिच्य
ते अतिरिच्यतइवचलमेवाभासभेदग्रस्तमिव
विभातीति तदुक्तं आत्मैवसर्वभावेषुस्फुरन्नि।
र्वृतचिद्विभुः अनिरुद्धेच्छाप्रसरःप्रसरद्दृक्क्रियःशिव
इति अनिरुद्धःप्रसृष्टोवाकिंकरोमीतिवास्वश
न् धावत्वापसरंगक्तेतत्स्पन्दःप्रतिष्ठितइति।
स्पन्दनत्वविविक्तयोरितिगुणादिस्पन्दनिःष्यन्दा
इतिचलोकेपिविविधवैचित्र्ययोगोपिस्वरूपादा
चलंजलोगम्भीरःस्पन्दतिस्तब्धनेत्रनाचभवन
कर्तृतासर्वक्रियासुस्वातन्त्र्यंसाचवस्तुष्टादिकम
पिव्याभातीतिमहतीदेशकालौनीलादिवस्त्वेवे
स्वजतीतिनानांविशेषणीयानभवतियत्किल।
येनतत्सकस्यतयाभातितत्तस्यविशेषणंकटके
रवचैत्रस्यनचदेशकालौविमर्शेनतत्सकस्याभा
तःनयोरितत्त्वयातस्यचाहन्तयाप्रकाशेतत्सक
लत्वानुपपत्तेः एवंदेशकालास्पर्शाद्विभुत्वं नि
त्यत्वंचसकलदेशकालस्पर्शेपितन्निर्माणयो
गादितितनोपिव्यापकत्वनित्यत्वेतदुक्तंमहा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सन्नामहादेवीविश्वजीवनमुच्यतइति सारमिति
यदमस्कंरूपंतदेवमेवविमर्शशक्तिःप्रज्ञात्तेवि।
स्मृतमेतत् ग्राह्यग्राहकानांयत्प्रकाशात्मकंरूपं
तस्याप्यप्रकाशवेलतएवाहोपिकारणमेवेतिश्री
सारशास्त्रेपिनिरूपितं यस्मादमस्यजगतःसाशक्ति
र्मोत्तिनीपरेति सैषेतिशक्तिप्रत्यभिज्ञानेदर्शिते
हृदयंचनामप्रतिष्ठास्थानमुच्यतेतच्चोक्तनीमा
त्मनोचेतनंतस्यापिप्रकाशात्मत्वेनसापिविमर्श
शक्तिरितिविश्वस्यपरमेण्टेतिष्ठतोविश्रान्तस्येदमे
वहृदयेविमर्शरूपंपरमन्त्रात्मकंतत्तत्राभिधीय
ते सर्वस्यहिमन्त्रपवहृदयंमन्त्रस्यविमर्शनाम्ना
विमर्शनंचपरावाक्शक्तिमयं ततएवोक्तं तेनैवं
नाभवेच्छब्दानामपिविनेर्गतिरिति तत्रनाव
त्समापन्नामातृकाभावमिमादिचेमागमेषुतत्रभ
वद्भर्तृहरिणापि नसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानु
गमादृते वाग्रूपताचेदुत्क्रामेदवबोधस्यशाश्वती
न प्रकाशःप्रकाशेतसाहिप्रत्यवमर्शिनीतिसै
यासंसारिणांसंसारबहिरन्तश्चवर्तते यदुक्तमान्तो
विसन्नोयंदर्पणेकाष्टरूमवदिणादिवत्तदेतन्नवि
दुरिमेत्रविवोह्यिं बोधेरप्यप्यवसायापेतंप्रका।

प्र.
म.वि.
८४

शब्दप्रमाणमेवं वदद्भिरुपगतप्राय एवायमर्थोऽभि
लापात्मकत्वादध्यवसायस्येति ननु संविदो शक्ति
श्रेणीशोऽभिनवपुष्टिपरमशिवे विमर्शशक्तिरेवे
यमित्थंकारमभिषिच्यते कस्मादिमाशंक्याह ॥
आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थितमिति ज्ञेयं
न तु तदौन्मुख्यात्खण्डेतास्य स्वतन्त्रता स्वतन्त्रामु
कमात्मानं स्वतन्त्रादहद्यात्मनः प्रभुरीशादिसंक
ल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥ सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वश
क्तिरेवरूपात्मासमाप्तियन्ति सा च विमर्शरूपेति गु
रुमस्यापवशायामभिनितामर्यैणोमरमुकं शा
स्त्रार्थस्तु स्वयंप्रकाशात्मा एव महेश्वरः स्वात्मानं ता
देकरूपत्वादज्ञेयमपि ज्ञेयीकरोतीति यत्संभाव्यते
कारणान्तरस्यानुपपत्तेर्दर्शितत्वाहृढेन सम्भावना
नुमानेन तत एव विमर्शशक्तिलक्षणात्कर्तृत्वाद्दे
तो भवति यतो ह्ययमात्मानं परामृशति ततो वि
च्छत्तिर्भेदत्वात्तथा नीलादित्वेन च कालि नन्वेषैव
कृतः सम्भावनात्मानं ज्ञेयीकरोतीमाह पृथक्प्र
काशाद्बहिर्भूतां स्थितिर्यस्य तादृग्ज्ञेयं नैव भवति
तैरवधारणे तत्त्वोक्तादृक्कयः प्रभुस्वयपुक्ति
मप्याह यदिपातिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् तदात्रूपस्या।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्तनो यदेतत्तत्तोयविषयमौन्मुख्यं स्वसंवेदन।
सिद्धं दृश्यते तन्नास्य स्यात् तेन व्यतिरिक्तविषयो
न्मुखेनाप्याधीनत्वं नाम पारतन्त्र्यमस्मानीयते।
पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धं स्वातन्त्र्यमेव चानप
मुखप्रेक्षित्वलक्षणमात्मनः स्वरूपमिति व्यति
रिक्तोन्मुखे ह्यात्मानात्मैव स्यात् आत्मना च जडो
ज्ञेयं प्रति नोन्मुखीभवतीति प्रसंगः ततः प्रसंग
विपर्ययादिदमायातं अव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः
सन्नात्मानमेव ज्ञेयीकरोति नच केवलं नीलादि
रूपमेव ज्ञेयं यावदन्यक्तकर्तृस्वभावं स्वातन्त्र्येण
परित्यक्तमेव सन्तमात्मानं निर्माय व्यवहारेण।
ध्यानोपासनार्चनोपदेशादिना योजयतीति यत्सं
भाव्यते तदप्यत एवेति सम्बन्धः नन्वस्वातन्त्र्यप्र
क्तं च निर्मीयते चेति विरुद्धमिदं तत्राह अद्वयात्मनः
संविदेकरूपस्य स्वातन्त्र्याद्धेतोरिदं न न घटते य।
त्किल मायापदे निर्द्वंद्वं प्रति भाति तत्संपादने य
दप्रतिहतं स्वातन्त्र्यं तदेव पुनः स्वातन्त्र्यशब्देन द
र्शितम् अत एवमनेनानन्तविमर्शशक्तिरूपमिम
पुनरुक्तं अपवादत एव स्वातन्त्र्यादिति सामानाधि।
करण्येन श्लोकद्वयेन सम्बन्धनीयं उदाहरणम

प्र.
स.भि.
८५
45

ग्रार्थं दर्शयति नीलादिनिर्माणवदस्य स्वानन्द
रूपनिर्माणस्याप्रसिद्धत्वात् ईश्वरो भगवानात्मा
नित्योविभुःस्वानन्दरूपमेवमादेहिप्रमातृःसृजति
नर्थान्तर्वाह्यरूपत्वेननतुप्रमेयेप्येयंस्वमेवभाती
तिनावन्निर्मिते नवाभीश्वररूपे यद्देहीश्वरस्यनी
श्वरइतिसंकल्पध्यानादेस्तत्वंतस्यान्नैवंफलभेद
स्योपलब्धेरिति तस्मात्स्वानन्दरूपतयाभासनेन न
स्वानन्दप्रकतनाभासनेनचयदिदमुभयंज्ञेयमा।
त्मरूपमेवपरमेश्वरोभासयति नहिमर्शशक्ति
बलादेवेतिसैवप्रधानमिति ननुप्रकाशबलाद्
वेतिसैवप्रधानमिति ज्ञावद्यवस्यासवप्रकाशो
विमर्शसारइतिविमर्शाभेदेनदेवनदितिप्रकं।
वर्कं ईश्वरश्चात्मेमादिसंकल्पेश्ववनिर्मितस्येदन्त
यापरामर्शः स्वानन्दंअनवहंपरामर्शरूपमितितिर्नि
र्मितस्यतद्रूपत्वाभावेकथंस्वानन्दात्मकत्वमिति
तदेतत्परिहर्तुमाह ॥ नाहन्तादिपरामर्शभेदा
दस्यान्यतात्मनः अहंम्रष्टव्यतयैवास्यसृष्टेस्त्विन्ना
वकर्मवत् ॥ स्वरूपेभावप्रत्ययःप्रादिग्रहणादा
त्मेश्वरादिपरामर्शः तिंग्रहणंप्रत्ययोपलक्षणं
कर्मग्रहणंक्रियायाश्चापि सदसत्वप्रतनशक्तिरूपो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यलक्षणं तदयमर्थः अहमित्येवंरूपो यः परा
मर्शो यश्चेश्वरः प्रमाताऽऽत्मा शिवश्चादिरन्तश्च
कारः परामर्शस्तस्य यद्यपि भेदोऽन्यामरूपतानया
पि तद्भेदाद्वैतोरस्यात्मनो निर्मातृरूपस्याहंपराम
र्शमयस्य निर्मेयरूपस्य चेश्वरादिपरामर्शस्य द
श्यो भेदः शङ्कितः स न युक्तः यत ईश्वर इत्यपि
यः परामर्शस्तत्र ईशनशीले तात्कर्तृत्वनते विश्रा
म्यति तात्त्वादिवत्तानाहे स्वातन्त्र्यमनन्यथेति
त्वे प्रविष्टचित्तानादिशक्तियोगः अविच्छेदश्च ज्ञा
नामि करोमीत्यस्मदर्थे विश्रान्तिरिति अस्येश्वर
स्यात्मनः सृष्टेः सृज्यमानस्याहंविमर्शनीयत्वमे
व सृष्टिरिति वा हेतौ पंचमी अस्येश्वरस्य यत ईश्व
रादिसंकल्पेष्वप्यहंपरामर्शनयोग्यस्यैव सृष्टिः
अहंक्रमः यथा क्रियाकारकसम्बन्धविकल्पा
दिशक्त्योयथास्वं तिङ्तीयादिवचनादिप्रयोगा
वसेयपरामर्शपरमार्थाः पाकः कर्ता सम्बन्धो
विकल्पश्चादिशब्दैरभिधीयमानाः सत्त्वभाव
माणादिना अपि पचतीत्येतेनैवमेवंभूतेन
लपरामर्शे विश्राम्यति अन्यथा न तनाः प्रतीता
त्वेवं भवेयुः तदेव तदपि चैतन्ऊर्ध्वं भवति परामर्श

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म भि॰
४९
५८

नामविश्रान्तिस्थाने तस्य पार्यन्तिकमेव पारमा
र्थिकं तस्मादहमित्येवंरूपमेव मध्यविश्रान्तिपदं
त्यहन्तामूलस्थानीयं श्रामगमनेन तदपेक्षया स्फु
टत्वमुच्यते इति को विशेषः अनेन नीलादेरपी
दं नीलमिति मध्यपरामर्शोऽपि मूलपरामर्शे अह
मित्येव विश्रान्तेरात्मसमर्पणपादितमेव नी
लमहं वेद्म्यहं प्रकाशे इति हीयन्तत्वे यथोक्तमि
दमित्यस्य स्यादि तु फल नीलादिविमर्शादेवा।
पंक्तियादिपरितोषाभिमानीति नीलादेः स्वात
न्त्र्यनिर्भुक्तत्वमुक्तं आत्मादौ तु तन्मूलपरामर्श
विश्रान्तिमन्तरेण प्रतीतिपरिसमाप्तिमर्थक्रि।
यां च मूर्खोऽपि नाभिमन्यते इति तस्य निर्मितावा
प्यनुल्लिङ्गितं स्वातन्त्र्यमुक्तं नन्वेवं विश्वपरामर्शा
नामहमित्येव विश्वैकपरामर्शे विश्रान्तिरेवं तं
तत्कथमिदमुच्यते ज्ञानस्मृत्यादिका अस्य शक्त
यः इति ज्ञानस्य च निर्णयसंशयादिभेदाः नीलादी
नां च वैचित्र्यमित्याशंकायां परिहारमाह।। मा।
याशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा कथि।
ता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः।। अत्रापर्य
न्तमवभासते मायेत्युच्यते तत्र स भिन्नप्रकाशा।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्तर्वमवभासजातं माया तत्रच विमलस्यैव सा।
तत्त्वं मायाशक्तिः तया भिन्नं यत्संवेद्यं प्रमातृस्था
स्थोऽयं तस्य मायाशक्त्याभिन्नेन प्रमातृरमोत्थतो वेद्या
स्वकरणवर्गेण यत्संवेद्यं स्वपरगोचरे विश्रान्तिपरं
यस्मात्तादृशी सती सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिः प
रवाग्रूपात्तानभिनि संकल्पइत्यध्यवसाय इति चो
च्यते श्रोत्रादिग्रहणात्तेषां यः स्मृतिरित्यादि तथा
हि यदि स्फुटेन स्फुटयाहिणा विषयेन बाह्येन वि
षयेन स्फुटेन चतियत्नितं सेवितत्वं तज्ज्ञानं मनसा
विषयेन वास्फुटेन संकल्पः बुद्ध्या विषयेण च विष
यत्वपर्यन्तभाजाध्यवसायो निश्चयः विषयस्य च
यद्भिन्नत्वं बहिरन्तःकरणानां च तत्प्रकाशाभेदाद
नुपपन्नं चिन्त्वेनाभास्यत इति भेदे यतो विश्रान्ति
नेन भेदस्याभेदे ईश्वरसदाशिवादिवत् मेघानंसंक
स्मादयो भिन्नात्मस्या प्रथन्तस्वस्वभावाभेदस्यांसवि
त्रत्वस्यानुसन्धानः शक्त्यप्रमुक्ताः संवयादयस्य।
भिन्नानीलादिवैचित्र्यं चेति सर्वमवदातम् ननु
प्रत्यवमर्शात्मत्वं विनिर्णीतः संकल्पस्मरणादिश
क्तिषु सविकल्पात्मिका तद्भवतु यानि निर्विकल्प
रूपा सादाकरणालक्षणानुभवशक्तिस्तत्र कथं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
सभि.
४०
W7

प्रत्यवमर्शोऽभिलापभेदयोजनामयः अभि।
लापविशेषयोजना च संकेतस्मरणमपेक्षते
तच्च संस्कारप्रबोधं सोऽपि तादृग्दर्शनमित्येवं प्रत्य
मर्शे कथमभिलापयोग इति परस्याशङ्कामिह
मापोहयितुमाह ॥ साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति वि
मर्शः कथमन्यथा धावनाद्युपपद्येत प्रतिस
न्धानवर्जितम् ॥ इह तावच्चैतन्यस्यात्मभूतोऽङ्गुलि
निर्देशादिप्रख्योऽभिलापयोगः अन्यथा बाल
स्य प्रथमे व्यवहारे दृश्यमाने स्तन्यादिरेव न स्यात्
निर्विकल्पकविज्ञानपरम्परया हि तेन शब्दस्म
रणेति तमर्थं पुरः पश्यति पुनस्तद्धि विमृ।
भूतले पश्यतीति घटमानयनयेति व्यवहारा
त्कथमस्यायमर्थो हृदि स्फुरेत् घट इति इदमा
नयेति इदं नयेति इदमिति योजनाप्राणो ह्य।
यमर्थः योजना च विकल्पव्यापारः अथ बाल
स्य प्राग्जन्मानुभूतसंकेतस्मरणे एवं तथापि संके
तकाले सशब्दो विषयस्तेनेदं भावनाप्रत्यवमृश्य
मानत्वादिदानीमपि निर्भासमानो विज्ञानशरीर
विश्रान्तीकृतो वाचक इति भवति नहि ज्ञानस्य
स्वरूपं वेद्याति तदभिलापमयमेवेति यथा विष

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यस्य स्वत्वे रूपत्वाभावे ऽपि तानेस्त्वात्मकं भाति त
था मा भूदभिलापात्मा रूपादिविषयः तथापि।
वित्तानेन तदात्मकमवभासिष्यते अत एव दर्शनेवि
षयस्यापि विमर्शमयत्वादभिलापमयत्वमेव वस्तु
तः स्वेभिमायवस्यापियदिनपरामर्शमयी तस्य
स्यां विकल्पात्मकप्रमातृव्यापारानुल्लासात्संभवः
शपयपरमार्थ एव स्मरणं च न स्यात् रूपविष
याध्यवसायी हि यदि विकल्पस्तदिया किमयमस्तवे
विन्तासंहरणेन स्वेभिमं नामस्यादिति तत्राप्य
स्यन्तः परामर्शः सकलेन च शब्दग्रामेन शब्दने
हि सहस्रेव वस्तूनि तत्र च निपातशब्दे योजने क्रिय
ते तथा हि बालस्य प्रथमः पिण्डे सहजो यः पराम
र्शो ऽहमिमं विच्छेदेन इदमिति विच्छेदेन गतस्तदेष।
एव गौरयमिति गौरिति वा शब्द आरोप्यते सोप्यभा
सामात्रमयी भवति तत्स्पष्टे चान्यः शुक्ल इति व
लीवर्द इति एवमन्यदिति संकेतेन तत्त्वं तस्मादस्ति
सात्ताकारेषु प्रत्यवमर्शः अपि शब्दस्य यमाशयः
इदन्ताकारो वस्तुतः पश्यामीत्येवंभूतविकल्पत
व्यापारपर्यन्त एव विकल्पो हि प्रमातृस्य व्यापार इ
ति परैरपि मन्यते न च व्यापारस्तद्वतो भिन्नो ग्रकः

प्र. तत्स्वरूपभूतो हि सः भवत्तावत्तामात्रस्वभावः
म.भि. साक्षात्कारः तत्राप्युक्तिविमर्शो वर्ण्यते न तत् स्व
५८ रूपेणेति यदि तस्मात्तद्देशाभिसन्धानेन तज्जवाङ्ग।
कंस्तरितं च वर्ण्यमठन् उतं च मन्त्रपुस्तकं वा।
वयत्राभिमतमेव गच्छत्युपायेहा चरेहा तथा
हि तस्मिन्देशे ज्ञानमात्रविक्रमिषाक्रमणमाक्रा
न्ततान्तं प्रयोजनान्तरानुसन्धानं नितितादेशा
न्तरानुसन्धिः तत्राप्याचक्रमिषेमादिना संयोज
न वियोजनरूपेण परामर्शेन विनाभिमतदेशा
वाप्तिः कथं भवेत् एवं त्वरितोद्धरणवचनादे
मन्तव्यं तत्र विशेषः स्थानकरणाक्रमणादियो
गः तत्र चयनः पश्चाज्झाविस्फुरत्तविकल्पकल्पना
नसंवेद्यते तत एव त्वरितत्वमिति सूक्ष्मेण प्रत्यव
मर्शेन संवर्तितशब्दभावनामयेन भाष्यमेव संव
र्तिता हि शब्दभावनाप्रसारणेन विवर्तमानाः स्थू
लो विकल्पः यथेदमित्यस्य प्रसारणा घटः शुक्ल
इत्यादिस्तस्यापि पृथुबुध्नोदराकारः शुक्लत्वजाति।
शुक्लगुणसमवायीत्यादिः धातुगतिश्रुज्ञाविति।
पाठाज्ज्ञावित्वरितगतो स्वशक्तिवशाद्दहनेन भव
नेनं सत्त्यो विमर्शः प्रकाशाशरीरावेपीयत्तत्स्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लत्वेन विकल्परूपतास्फुटा तत्र शब्दो नीलादिवदे
वद्दृश्यत्वप्रतिभासते नीलमिदमिति सकर्णप्रका
शस्वरूपादृश्यमानः स्यात् शब्दात्माच विमर्शः
सचात्र मायात्मके भेदपदेपि प्रकाशादृश्यमानोभ
वन्निरिह स्पन्देन कर्णप्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह
वत्येयमित्यध्यवसानात्मरूपातिरेकिनी परे
शशक्तिरात्मैव भासते न विदलया ॥ केवलेन तु
केवट इतिय: स्थूलश्शब्दः सप्रकाशजीवितस्व
भावो विमर्श इति सोपि हि स्थूलः शब्दोर्थवद्द
श्यमानएव भाति सोनाम रूपलक्षणो शब्दार्था
वेकरूपतया सोयमित्येवं रूपत्वेन परामर्शान्नी
ध्यवसायशक्तिर्या सा परमेश्वरशक्तिविमर्श
रूपात्मवदेवाहमिति विच्छिन्नत्वेन भाति न तु का
दाचिदिदन्तया विच्छिन्नत्वेन भाति विच्छिन्नत्वेना
वभासे परप्रतिष्ठत्वात्स्वानविमर्शान्तरेणभाव
म् तत्राप्येवमित्यनवस्था ग्रन्थो नीलस्य प्रका
शनमेव न स्यात् प्रतिष्ठालाभाभावात् तस्मा
त्सर्वविमर्शः प्रकाशादविच्छिन्नएवेति ग्रथ्यवसे
ति ग्रानस्यापसर्गेइत्याऽन्तःस्त्रियां तत्वेवं सर्वस्य
वस्तानकलापस्याहमित्येव प्रतिष्ठानैवयम्भूमि।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० स्पर्शो नास्ति वेद्यस्य विचित्रदेशकालयोगः ननु।
प्र.वि० वेदकांशे देशकालयोगाभावे च यदिदं ज्ञानं स्वांशा
८९ पेक्षया ज्ञानान्तरापेक्षया च सक्रमत्वेन लक्ष्यते तत्कथं
49 स्यात् क्रमाभावे चैकत्वमेव वस्तुतो भवेत् ततश्च
ज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिन्नता परमेश्वरस्येति यदु
क्तं तत्कथं निर्वहेदित्याशंकां शमयन्पूर्वोक्तमुप
संहरति केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः
ज्ञानस्मृत्यवसायादि सक्रमं प्रतिभासते ॥ स्वा
त्मैवमक्रममेव संविज्ञानं किं तु स्वशक्तिवशा
द्भिन्नत्वेनाभासितानि यानि वेद्यानि तेषां स्मृतिभे
दकृतो योऽहराहरत्वेनत्वेनमादिर्देशः क्रियाभेद
कृतश्च चिरशीघ्रक्रमादिरूपः कालस्तावदनुरू
पस्वाभासमात्रेणावलम्ब्य ज्ञानस्मरणाध्यवसायानां स्वां
शाश्च भान्ति निरंशानामपि तद्भासमानांशकृतश्च
सक्रमत्वावभासः परस्परापेक्षया स्वांशापेक्षया च
यद्यपि कालक्रम एव स्फुटो विज्ञानेषु भाति न देश।
क्रमः तथापि विमृक्षस्पर्शनसंवेदने विततमि
वब्धरसंवेदनं च सत्कमिव भातीति देशक्रमोऽपि द
र्शितः तेन वेद्यगतक्रमस्वीकाराभासात्सक्रमत्वमा
भासमानमपि ना पारमार्थिकं आभासमानस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

परमार्थत्वात् ततश्चप्रकृतमुक्तंज्ञानादयोस्य भग
वतः शक्तय इति मायाशक्त्या विभोरितिश्लोकेन
स्वरूपवैचित्र्यंज्ञातानांदर्शितम् अनेनतु देशकाल
वैचित्र्यमिति विशेष इति शिवम् ॥ इतिश्रीमहाचार्या
भिनवगुप्तविरचितायांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां
ज्ञानशक्तिनिरूपणंपंचममाह्निकम् ५ ॥ ॥
ॐस्वात्माभेदघनान्भावांस्तदपोहनटंकनः क्लिष्टः
स्वेच्छया विश्वरूपकृत्तंस्तुमः शिवम् ॥ एवंस्मृतिशक्ति
ज्ञानशक्तिश्चनिरूपिता अथ तदुपयोगानुग्राहिणीमप
पोहनशक्तिंवितन्वन्श्लोकैकादशकेनाहंप्रत्यवमर्शो
यः प्रकाशात्मस्यादिनासिद्धे सर्वस्यजीवनस्मन्ते
न निर्णीयते तत्रश्लोकेन प्रत्यवमर्शो विकल्पो।
विशेष इति सूच्यते ततः श्लोकेन शुद्धेऽहंप्रत्यवमर्शे
पोहनव्यापारासंभव उच्यते ततः स्वसृष्टावेव तदुप।
पत्तिरितिश्लोकेन ततोपि द्वयेनाशुद्धस्याहमिम
वमर्शस्यविकल्परूपता ततः श्लोकेनानुसन्धानस्या
पि विकल्पना एवंभूतानुसन्धानादिरूपमेव परमे
श्वरस्यसृष्टत्वमितिश्लोकेन ततः प्रकृतेदिदान्मम
र्थावभासस्य समोपसंक्रियते इतिश्लोकेन ततो द्वये
ततस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणादौ वैचित्र्यमु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० ध्याते तदुक्तिस्म्रकृतायामीश्वररूपत्वात्मप्रत्यभि
प्रवि ज्ञायामुपयुज्यते श्लोकेनेति प्रक्रिकस्यतात्पर्यार्थः
५० अथात्रस्मार्थोव्याख्यायते उक्तमिदं स्वभावमवभा
50 सस्यविमर्शइति नचविमर्शोभिलापात्मनाशब्दे
नयोजितएव नयोजनाकृतंच विकल्परूपत्वंशुद्धे
पिपरमेश्वरेप्राप्ते नचैतदिष्टंनस्यसंसारपदेमायी
यत्वमुपपन्नेतिमाशंकाह ॥ अहंप्रत्यवमर्शोयःप्रका
शात्मापिवाग्वपुः नासौविकल्पःसह्युक्तोद्वयापेक्षी
विनिश्चयः॥प्रकाशस्यशुद्धसंविद्रूपस्यदेहादि
संस्पर्शरहितावलीभूतस्ययआत्माजीवितभूतः।
सारस्वभावोविश्वेश्वररूपोन्तरभ्युपगमकल्पोनप्र
त्युवेक्षितिनस्वात्मन्यविश्रान्तिरूपः अहमितिप्र
त्यवमर्शःसोविकल्पोनभवति विकल्पनाशंका
यांबीजंदर्शयति वाग्वपुरिति विमर्शरूपाश्लोष्ठ
ग्राह्यांशःशब्दनपवान्तरवभासमानः संविद्रूपावे
शीशब्दनात्माभिलापोवागिमतेनोक्तः वमस्यंस्वा
प्यासेनसोपमितिमभिसंवन्धेनयदिवाग्वपुःकस्मान्न
विकल्पइत्याह नह्यस्यविकल्पलक्षणमस्तितथा
हिविविधाकल्पनाविविधत्वेनचशंकितस्यकल्पो
यस्यवच्छेदनेनविकल्पः विविधत्वंचवक्ष्यावन्त्यिस

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्भावनासमारोपनिरासेसतिभवद्रूपंवस्त्ववस्कि
रूपमाक्षिपति तेनविकल्पेवशंतस्यनिश्चेनव्यम
नस्यव्यपोहितत्वंभवति तथाच॥भिन्नयोरवभा
सोहिस्याद्धटावटयोर्द्वयोः प्रकाशस्यैवनात्मस
भेदितत्स्वभासनम्॥ घटेहिदृष्टेघटस्यानपवा
दतोपियोग्यदेशाभिमतस्यानाक्रमणशीलोवि
ज्ञानजनकःस्वकारणोपनीतःसंभाव्यतेपटादि
स्वभावः अतोघटावटयोर्द्वयोरवभासस्यसंभवा
नात्समारोपःसावकाशीभवति अघटस्यसमा
रोपेनिषेधलक्षणोपोहव्यापारइति तदवशाणि
नाविकल्परूपघटरूपस्यनिश्चयस्यलिङ्गभावना
योयस्त्वयंप्रकाशोनामनस्यस्यानेयःसम्भाव्यते
सत्तावदप्रकाशरूपेणभवति तस्यकस्यस्यहिस
स्भावत्वंभवति नवयम्प्रकाशेनकर्तव्यंतदप्रकाश
स्यकदाचिदृष्टे संभावनारोपणादिबलादेववास्य
प्रकाशरूपत्वंविघटेत अतःप्रकाशात्मस्यामस्या
प्रकाशरूपस्यभेदितत्वतत्स्वकतस्यापोहनात्मक
भेदव्यापारासहिष्णोरवभासनमेवनास्ति तद
भावेकस्यापोहनमवभाससंभवेपिप्रकाशरूप।
त्वमेव नचप्रकाशस्यस्वरूपदेशकालभेदोयेनहि

प्र॰ तीयः प्रकाशः कस्मात्प्रकाशादपोह्यते इति हीति
स.वि॰ यस्मात् एवं तेनोह्याभावादपोहासंभवे विकल्प
५१ रूपत्वाभावाच्चिन्मात्रे परामर्शात्मनि शुद्धमिति प्र
51 त्यवमर्श एव न तु विकल्पः ॥ ननु घटे परिनिश्चिते त
येह दृष्टं तद्दर्शनमुपजीवता विकल्पेन कथमघटस्य
निषेधं क्रियते न ह्यनघटस्य केनचिज्ज्ञानमापि गृही
तं अघटवासनापि च घटे दृष्टे कथं प्रबुध्यताम् सत्य
मेवं शङ्काः पर्यनुयोगमाननवयम् यतः ॥ तदत
त्प्रतिभाभाजा मात्रैवानघटापोहनात् तद्विषयत
मुक्तो हि विकल्पो घट इत्ययम् ॥ इह प्रमातानाम प्र
माणादतिरिक्तः प्रमाता स्वतन्त्रः संयोजनवियो
जनाद्याधारवशात्कर्तोदर्शिनः तस्य च प्रमात
रत्नसर्वार्थावभासश्चिन्मात्रशरीरोपि तत्तमाना
धिकरण एव हि निरपि दर्पणनगरन्यायेनास्तीत्यु
क्तं एवं च तत्प्रतिभा घटभासमनत्प्रतिभावा
तभासं प्रमाता भजते सैवैतावत् नटविकल्पा
दशायां चित्स्वभावो सौ घटश्चिद्देवविषशरीरः
स्रलीः न च नेन केचिद्व्यवहारः तन्मायाप्यवहारश्च
लासयमृगीमपि रवणाद्यतिभावम् तेनाघटस्या
न्मनः परादेश्यापोहनं क्रियते निषेधनरूपं तदेवम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पोहनमाश्रियनस्य घटस्य निश्चयनमुच्यते घट
एवेति एवार्थस्य संभाव्यमानापरवस्तुनिषेधरू
पत्वात् एष एव परितः केदानन्तरेण कस्मात्परि
च्छेदः हीति यत एवं तस्मादुक्तं हृदयाहंतेपी विक।
ल्प इति पूर्वश्लोकोक्तं वस्तुद्वये श्लोकद्वयेनेहेन्।
क्रमेणोक्तौ यस्मादेव विकल्पः नतोहमिति भेदो
विमर्शः नतु विकल्प इति श्लोकत्रयेन महावा।
क्यार्थः शाक्तैरपि प्रमातृभेदोऽयं व्यापार उक्तः प
कप्रत्यवमर्शोऽत्र इत्यत्र प्रयतेनेति स्वयमिति च वद।
द्भिः नन्वेवमहमित्यपि प्रत्यवमर्शः नहेतु रूपस्य घ
टादेः प्रतियोगिनो पोहनी यस्या पोहो विकल्पना
कं यं नस्यादित्याशंक्याह॥ चिन्मात्रमायया हित्वा
भिन्न एवावभाति यः देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पिते
नभसीव वा॥ प्रमाता तेन नाहमिति विमर्शोन्यव्य
पोहनात् विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभासजः
अहमित्यवमर्शो हि द्विधा शुद्धो मायीयश्च नत्र शुद्धो।
यः संविन्मात्रे विश्वाभिन्ने विश्वच्छायाच्छुरिते स्वच्छा
त्मनि वा अशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ तत्र शुद्धे हे
प्रत्यवमर्शे प्रतियोगी न कश्चिदपोह्यतया संभव
ति यतो देशादेरपि प्रकाशमात्रत्वेनाप्रतियोगित्वेना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. नापोह्यत्वात् आरोपासंभावे कथं तत्र विकल्पाद्रूप
म. भि. ता अशुद्धत्वे च घटरूपे शरीरादौ अपस्मादेहादे
५२ वेदादेश्चावच्छेदेन भवत्विकल्पत्वेति वाक्यार्थः
52 अत्रार्थत्वं चित्तत्वे प्रकाशमात्ररूपे हित्वासद
पोह्यत्वयाप्यानीकृतस्य भिन्ने देहादावहमेव दे
हादिर्नीलादेः प्रमेये प्रमातारूप्याभिमानेन योह
मस्मीत्यादिविमर्शः सविकल्पकं न तु शुद्धं प्रम
वमर्शमात्रं अत्र हेतुः परो हि नीयो देहादिवेदा
दिस्तु प्रतियोगी तत्कल्पकत्वो यो मस्य परिहाराश्चावि
रूढत्वस्यावभासस्य समारोपणात्मत्वस्या
यतो सो न निषेधात्प्राणितो ह्यस्मि स्यव मर्शो जातः
अहं स्थूलो न कृशो न स्यादितीति शुद्धप्रकाशरू
पस्यापह्नवनमेव देहादे भेदहेतुः तदपह्नवने
तु परमेश्वरस्य स्वात्मप्रच्छादनेच्छारूपाभेदाप्रका
शने भ्रान्तिरूपं प्रतिस्वानक्युरूपा मायाशक्तिर्हेतुः
चिद्रूपस्यापह्नवनं देहादेरात्मकत्वेय भावस्य
भिन्नस्येवोपपत्तिस्तु स्यतयेव प्रमातृत्वाभिमानः
तथा च देहाभिमानभूमिकायोश्चितास्वार्वाका
भेतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति कायमेव प्रमा
तेनाहुः स्त्री बालमर्गौ नोन तथाभिमानात् ततोपि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विवेकवन्तः पाकजोऽप्यग्निपरिणामादिवत्तादक्षि
रंमन्वानाः प्राणशक्तिमधिष्ठानेन च विनाविका
रशतावेशं शरीरस्यपश्यन्तो बुभुक्षापिपासायो
गयोग्यं प्राणमेवात्मानं केचनश्रुमन्तविदेममन्ते
ततोऽपिसमधिकविवेकभाजः प्राणस्याप्यनित्य।
त्वादनुसन्धानयोग्यतामपश्यन्तोज्ञानस्वरूपायाश्च
यभूतांबुद्धिमेवकारणादप्रभृतयश्चात्मानमाहुः।
अपरेतुतस्याअपियोगिदशायांवेद्यभावादपरतं
मन्यमाना असंवेद्यमानंरूपंयत्रकिंचिद्रूपंसकल
वेद्यराशिविनिर्मुक्तंशून्यमवात्मतत्त्वंतमाहुः।
भूताकाशस्वभावंमाध्यमत्वंशून्यब्रह्मवादिनःख।
प्रभृतयश्चाहुः तस्मिन्नपिवेद्यस्वभावान्तरेतत्रापि।
स्वभावान्तरमितियावद्वेदनावत्कस्यनानश्वस्ति।
नदर्थमाह कस्मिन्निति नवानवस्थापरमार्थप्र।
काशबलेनसर्वस्ययतःप्रकाशोनतदेहादिवशा
त्तथात्वाभिमानमात्रंदेहादिःप्रमातेतिसंकोचमात्र
रूपंविभवंशून्यंभक्तलंयथायथाभावःसंकोचोपरि
वेद्यांशच्छायाकुरितंनविनत्वमेवबुद्धिप्राणदेहा
हीति अमीएवचभूमिकाविशेषाउत्तरोत्तरमारोह
तोयोगिनांजाग्रदादिनयाविएस्यादितयावागमे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. शुभणपते अपहस्तनेचव्याख्योच्यते कलोद्दलित
मभि. मेतस्वविज्ञत्वंकर्तृतामयं अविद्रूपस्यस्मृत्यादे।
५३ र्मितंगुणानयास्थितमिति तन्निश्चितमशुद्धोहमि
53 त्येवमर्शोविकल्पएव द्विविधोपिचायमहंप्रत्य
योद्विधाअनुभवमात्ररूपश्चानुसन्धानात्माच शि
वात्मकोहमिति सदाशिवात्मकोहमिदमिति शु
द्धोद्विधा अशुद्धोप्यहंस्थूलइति योहंस्थूलोभवंसो
हंकृशोबालोवास्यविरतएवाहमित्यशुद्धोपिद्वि
धातत्रशुद्धोविकल्परूपत्वमप्रतिष्ठमेवेत्युक्तम्‌ अ
शुद्धेत्वनभवरूपेविकल्पत्वमुपपादितम्‌ अशुद्धेत्व
नुसन्धानात्मकतयाभेदस्यप्रस्फुरणात्क्वचिदविक
ल्पकत्वंशंकेततन्नस्याभोहंव्यपोहितुमाह ॥ का
दाचित्कावभासेयापूर्वाभासादियोजना संस्का
रात्कल्पनाप्रोक्तासापिभिन्नावभासिति ॥ देहस्या
दिवर्तते कादाचित्कःकदाचिद्भावीनियतदेशका
लाकारोवभासोयस्यदेहादेःस्वलक्षणरूपस्यतत्र
यापूर्वाभासेनबालादिशरीराभासेनयोजना यो
हंबालस्सएवायमेवमनुसन्धानमादिग्रहणाद
न्येरणभाविनाभासेनसहयोजनास्थविरोभविता
स्मीति सायोजनासर्वाकल्पनाविकल्पएवतत्र।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शुद्धः प्रत्यवमर्शः अत्र देहादेर्विशेषणांहेतुत्वाशये
नयतोभिन्नावभासितमेवदेहादेस्तदानीमप्यवि
च्छिन्नेयदिहितस्यदेहादेः सर्वतः पूर्णत्वमवच्छेदा
हीनत्वेप्युपपन्नन्नुसन्धानमहमिदमितिविद्या
न्नदियेस्तदाशिवभूः केनविकल्पास्पदत्वेनभण्य
ते यावतानिच्छिन्नएवसोनुसन्धिः भिन्नेपिक
थमनुसन्धानमितिचेदाह संस्कारात्माकनात्
भवरूढवासनाप्रबोधजस्मृतिवशादितिवाक्
प्राणोबलाबलवशादनुसन्धिः तुङ्गोत्तानस्तथा
दितारतम्यात् सूक्ष्मैवेतमावेतन्ययोगादयमपि
विकल्पएव एवंसत्यवायेचेदइति चेदानुसन्धा
नेपिविकल्पत्वमस्त्वयम् किंत्वेतास्वनुसन्धान
भूमिष्वपिकेनविद्याशक्तिरविरछतिवउदीण्य
नेइति नासौपदपदपरिशीलनप्रथमकल्प
नेपुपायत्वमस्याप्यागमन्तरेव: नचदेहादीनामह
वेपूर्वप्रमातृवेद्यता येनप्रमात्रन्तरप्रकाशेप्रमे
येनभाति तत्प्रकाशस्यनपूर्वप्रकाशंविनासो
पिनप्रमात्रन्तरप्रकाशंविनेमनवस्थास्यादपित
विशुद्धप्रकाशएवविश्वस्यप्रकाशइतितिन्नपय
तुरूपप्रत्यासदेवस्वछ्यादिशक्त्याविद्योगोपिभगव

प्र. स्प.भि. ५८ 54

तदुक्तो भवतीति दर्शयति तदेवं व्यवहारेपि प्रभु
र्देहादिमाविशन् भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया
भासयेद्बहिः यत्पूर्वं दर्शितं तदेहेतुज्ञाविमादि तदे
वमुपपन्नं कथं यदि व्यवहारे मायापदे देहप्रा
णादिमपि प्रभुरेव प्रकाशपरमार्थं इच्छया माया
शक्तिरूपया विशन्देहप्राणादिप्राधान्येन स्वरू
पे प्रदर्शयन्नन्तः संविन्मात्रे भान्तमहमित्येवंरूप
मर्थौघमिच्छयैव बहिरिदमिति भासयति तत्त
पतदुपपद्यते अन्यथा त्वनवस्थानात् हेतौलिङ् गु
पिशाहवशादभिन्नक्रमो यदेतावदुक्तं तदिति
तस्माद्धेतोरेवं ज्ञानं वस्त्वमाणरूपं किंतम् यत्किल
प्रभुः परस्परं व्यवहारकाले क्रयविक्रयप्रवृत्ताव
स्थायां चैत्रमैत्रादिसम्बन्धिनो देहप्राणादीनेकत
यातावभासेष्वाविशन्नन्तर्भान्तमेवानुस्फिता
न्तःप्रकाशमेव सन्तं बहिरेकाभासतया भास
यतीति संभाव्यते रमेतज्ज्ञानम् तेन तेन प्रमा
णासेहैकं सृजते प्रमेतप्रमात्रैकं संक्रियते ।
घटादिमात्ररूपे स्थितिः क्रियते प्रमाणं स्वरूपनि
मीलनात्तिरोभावः प्राधीयते तत्त्वसाभासेप्येका
वभासनरूपेण वितरणादनुग्रहः क्रियते तेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नकेवलं महासृष्टिषु महास्थितिषु महाप्रलयेषु
प्रकोपतिरोधानेषु दीक्षाज्ञानयनुग्रहेषु भगवतः
कृत्यपंचकयोगो यावदन्तमेव व्यवहारेपि य
उक्तं सदासृष्टिविनोदाय सदास्थितिसुखासिने
सदात्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वामिने नमः इति प्र
तिक्षणमविश्रान्त इति प्राकाम्यमात्मनि यदा
प्रकटीकरोषि व्यक्तीरिति च ॥ इहान्तर्यथावभा
सः स्थित एव न किंचित्कारणान्तरं चिन्त्यते इति प्र
कृते प्रमेयं तत्सिद्धये उपपत्तिरुक्ता तेन विनेयाह्
पः प्रत्यवमर्शो न स्यादिति नत्वसंगतास्य एवमा
र्गे विकल्पादिस्वरूपमुपपादितमिति शिष्याणां
धियेः समाधानं प्रकृतं प्रमेयमुपपादयन्नुपसं
हरति एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे
ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् प्र
काशात्मा परमेश्वर एव यतो देहादिप्रमातृताभि
मानदशायामपि वस्तुतः प्रमाता एवमियता
हेतोरिदं सिद्धं भवति स्मरणेऽपोहनज्ञाने च ।
विकल्पे अनुभवज्ञाने चान्तराभासः प्रकाशवि ।
श्रान्तः स्थित एव नात्र संशयः कश्चित् यदि हि दे
हादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात्तज्जडशरीरस्य प्राण ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ सापि यः स्मृतस्य वाह्यं घटादीति न किंचिदेतत्
त भि॰ घटादिपरिहारेण देहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्र
५५ काशस्तु सर्वं सह इति तदन्तर्विश्वमिमनाया।
55 स सिद्धमेतत् नन्वन्तराभासवर्गस्य बहिराभा
सते यदि सर्वशाल्लिकस्तर्हि स्मरणादावाभास
भेदः न चासौ न संवेद्यते स्फुटास्फुटतादिप्रस्फुर
णस्यानपह्नवनीयत्वादिमाशंक्याह॥ किं नैनैस
र्गिकोत्रानेन बहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूप
स्तु स्थितः स्मरणादिषु॥ अनुभवत्रान सेदं नी
लमित्यन्तराभासे बहिराभासयतः सत्तोर्भावा
भासो नैसर्गिको निसर्गः स्वानन्यारागतो न तु।
स्मरणादेरिवान्यत्रानगतवासनादिवलात् स्म
रणे उन्मेषणेऽप्यस्तस्पष्टभाविस्पष्टव्यवसायेन यो
न्तनीलादिवभावो बाह्यतया वभासयितव्यो न।
सोऽस्यात्मीयोपि न पूर्वानुभवसंस्कारजो सौ न तु सं
स्कारो नामानुभवस्य कालान्तरेप्यनुवर्तमानता
अतो वर्तमानानुभवो यतो नीलाद्याभासं संभि
न्नस्तेन तन्मात्रात्मापन्नं स्मरणाद्यपि तथा निर्भा
सेत एव स्मरणकालासंभवी सत्त्वाभासस्तु रत्नु।
भवपूर्वकालकलितनपवेति स्वयं स्मरणादेर्नि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विषयत्वंगृहीतयास्यत्वंचोद्बोध्यते एतदेवास्फुट।
मितिसिद्धेऽनुभवस्मरणादावाभासभेदः अन्तरा।
भासवर्गस्यबहिराभासनमव्यवधानेनस्फुटता।
व्यवधानेनतत्तात्कालिकत्वाभावादस्फुटतेति॥न
न्वनुभववृत्तावैन्द्रियकादप्यंसंवित्तावव्यवधानेन
बहिराभासनरूपंप्रामाण्यमित्याशंक्यप्रविभागमाह
सनैसर्गिकएवास्तिविकल्पेस्वैरचारिणि। यथाभि
मतसंस्थानाभासनाद्बहिर्गोचरे॥यःप्रमातृव्याप
रमनुपजीवन्स्वातन्त्र्येणसारतयामनोराज्यसंकल्पादि
विकल्पःसस्वैरंकृत्वास्वप्रेरणेनपरप्रेरणेननैरपे।
क्ष्येणस्वातन्त्र्येणचरन्नुदेतिव्ययतेष तत्रयोबहिर
वभासोनीलादेरन्तराभासमयस्यसनैसर्गिकः।
वतथाह्यपरिदृष्टपूर्वमपिचेतंदशनशतकलितं
करयुगलप्रकृन्दन्तिनमन्तःप्रमातृभूमौस्थितंब।
हिरन्तःकरणभूमौस्वच्छधीदर्पणात्मिकायांस।
विकल्पस्तात्कालिकमेवाभासयति अस्माच्चान्त।
राभाससंभवसमर्थनप्रसंगागतादाभासभेदवि
चारात्स्वात्मयस्ययोजनंस्मृत्वतयाभिहितस्वात्म
नीश्वरप्रत्यभिज्ञानरूपं तदधिकरणसिद्धान्तनी
त्यानायाससिद्धमितिदर्शयति॥अतएवयथाभी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म भि॰
५९
50

ष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रियेस्फुटेएवसि
द्धे सर्वस्यजीवतः ॥ यदिदंयथाभीष्टस्यबहिरसता
दनुभूतस्यापिसम्यगुल्लेखनमवभासनंचविक।
ल्पस्यप्रसंगाद्दर्शितमस्मादेवहेतोरिदमपिसि।
ध्यति यःकश्चित्कीटोवाब्रह्मावाजीवनक्रियावि।
ष्टस्यावभासनरूपाज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपाच
क्रियाशक्तिर्नैसर्गिकीनतत्तस्याभ्रमोव्यतिरिक्तेष्व
शेषकल्पितसर्वसिद्धस्वरूपजीवनसंभावनापिना
स्तीतिस्वमेवैश्वर्यंस्फुटमत्रप्रत्यभिज्ञेय ज्ञानानिवक
रोतिज्ञानक्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं एकवचनेनस
र्वजीवजातस्यवस्तुतएकेश्वररूपतांसूचयतीति
शिवम् ॥ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता
यांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामपोहनशक्तिनि
रूपणंनामषष्ठमाह्निकम् ६ ॥ ॥ ॥
ॐ अनन्तशक्तिरत्नानांयदेकाश्रयसंश्रयात् ।
विचित्रवह्निकोल्लासंसिद्धिस्तस्मैनमःशिवम्
एवंस्मृत्यादिशक्तीनांविततस्वरूपमियतादर्शि।
तम् एतत्तत्रप्रमातर्यपिस्वरूपमुन्मीलितं तत्रा।
तामेवशक्तिंसमर्थयितुं नहिस्वतन्त्रंशक्ति
स्वरूपंभवितुमर्हतीति इति प्रधानानन्तांशक्ती

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नामैकग्रन्थस्य च तस्य क्लिष्टयोजनवियोजना
दिस्वास्कन्धायोगात्महेतुरोनतज्जस्वरूपवर्ण्या
दिवहारकपावकादिशब्दाश्रयमात्रमितियत्तुभ
यमुपतिमेनचेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपश्रवस्त
श्रेनहितमतिनिर्णीतमधम् तत्रैकमाश्रयेनिर्णीतंप्रा
चैषाप्रतिभेनादिव्यवहारोनुभूयते इत्यन्तेवतुर्द
शभिः श्लोकैरार्थिकं प्रस्तूयते तत्र श्लोकेनैक।
माश्रयः स्वरूपतउपदिश्यते ततोपिद्वयेनव्यव।
हारः सर्वः समेकस्मिन्नाश्रयेयुज्यते नासतीम
त्वयव्यतिरेकात्मायुक्तिरुच्यते ततोव्यवहारस्व
रूपकार्यकारणभावतः स्मरणतः समासमप्रवि
भागतश्चेतिसंक्षिप्य श्लोकेन श्लोकाष्टकेनवप्र।
तिपाद्यते ततः श्लोकेन सर्वेषां निगम्यते इत्या।
दिकार्थसंक्षेपः प्रथमश्लोकार्थोव्याख्यायते यत्
केसर्वस्य सिद्धस्तानक्रियेजीवनत्वतिनकथं या
वता सानादिव्यतिरिक्तः कोसावन्योयस्मात्तस्याता
कारणादृशादिहृषितलदाश्रयः ततोभिन्नेष्वप
मैषिम्यादिनानदैतदाशंकास्वदर्शनदिशातमेकं
स्वरूपतउपतिपति ॥ यावैषाप्रतिभातन्मन्त्रार्थ
क्रमनुषिता प्रक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमातासमहेश

प्र॰
प्रभि॰
५७
57

रः प्रतिभाति च दृश्यते यद्यपि विषयोपश्लिष्टमे
व प्रतिभाते भाति तथापि न तद्विषयस्य स्वकं
वपुरपि तु संवेदनमेव तत्तथा चकास्ति मां प्रति
भातीति प्रमातृलग्नत्वात् तथा च वेदः न तत्र सू
र्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतो
यमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति शश्वदविरतस्फुरणत्वेकमे
प्रवर्तनीयेन तदीयस्वातन्त्र्योपकल्पितनिर्माण।
क्रियाजनितो वेद्यवेदकभावरूपो लक्षणात्मासं
वन्धो योनितः केवले विषयोल्लेखवेलाद्दृष्टिः क्र
मावभासः समर्पितः सप्तक्रमयोगपद्यादिवि
चित्ररूपोयः पदार्थानां वक्ष्यमाणेश्वरस्वातन्त्र्यरू
पदेशकालशक्त्युपकल्पितः क्रमो देशकालपरि
पाटेन तद्रूषिता प्रतिबिम्बकल्पतयोपरक्तायाश्च
तिभाकाकेवले भिन्नसंवेद्यमादिना प्रवेशितिवस
वेद्यस्य प्रकाशरूपापरमार्थत्वात्तद्देवत्वेन प्रका
शमानपरमार्थेन तयाभेदाभावादक्रमा सैवमहेश्व
रो विषमानो न्तः परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरू
पतश्चयस्याश्चितः संविदस्तद्देवरूपंयस्येति अतएव
वहिर्मुखस्य प्रकाशात्मविज्ञानस्वभावस्य प्रमाण।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वर्गस्य योऽन्तः अयामासमिदमिदमित्यनन्तो विक
ल्पमयो विमर्शात्मा प्रमातृसमूहः तत्रसंयोजनवि
योजनविभ्रमणाद्यनेकप्रकारस्वातन्त्र्यपूर्णः अ
हंप्रत्यवमर्शमयः प्रमातासमणपेन अनस्थबा
हिर्घटप्रकाशः अयं घट इत्यन्तविकल्पः स्वीकृतप्र
वेरूपः अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमितीय
त्तर्णप्रकाशस्य स्वरूपम् अत्रैवोपपत्तिं दर्शयितु
मन्वयं तावदाह ॥ न त्वहि भिन्नसंवित्तिमुखेनैकप्र
मातरि प्रतितिष्ठन्त्यभावेऽप्येतानेयमुपपद्यते ॥
संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितयः इति यदुच्यते नन
द्विन्नरूपप्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिध्यति ।
अपि तु नानाविभिन्नाः संविदो निश्चयरूपाः प्रमा
त्मानो यमास्तास्मैवमुक्तो विहाराणि उपायामार्गोस्ते
स्तेषुस्वैर्नदीस्रोतःस्थानीयेयंप्रमीभागानीलसुखा
दयस्तस्य मानाय कस्मिन्नहमितिप्रमातृरूपे महा
संविन्मुद्रे प्रतितिष्ठन्ति अभिमुख्येन विश्रा
न्तिं भजन्ते न तु परस्परं समन्वयरूपं यत्तानेयं त
दुपपद्यमानं घटते तासां भावतत्त्वं हि प्रवृत्तिनिमि
त्ते परस्परं जानीयुरिति कर्मचाणोऽप्ययोगादेवमो
हदृशात्मकं ज्ञानेयम् न यावत्व्यतिरेकमुखेनैत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ देवाह ॥ देशकालक्रमजुषामर्थानां स्वसमापि
प्र॰वि॰ नाम् सकृदाभाससाध्योऽसावन्यथा कः समन्वयः
५८ अर्थानां जडानां नज्ञानानां नहि कल्पानां नविज्ञाना
58 नां च देशक्रमे कालक्रमे वा मज्जतां स्वसमापिनां
स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानां कः समन्वयो न कश्चिदर्थः
यतोऽयं सो समन्वयः सकृदाभासेन देशकालाका
रमिश्रीकरणात्मना योजनाभासेन साध्यमिति शा
कोनामथा नहि स्वयकारिलीणेष्वातः पुनरु
पमानास्फुरणोल्लपादयः समन्वयं केचिदाम्नी।
ति अनेकत्वेन देशादिभेदस्माशायेन सकृत्स्फुरत्
त्वविशेषत्वामर्थ्येण प्रयुक्तः नत्वको सो समन्वय
स्माशं कावकूनस्व्यापकं कार्यकारणभावं ताव
दर्शयति ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भानां तत्तद्भिन्नांशपा।
तिनाम् कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा
रहाग्नेरसत्वे धूमे नोपलभनेन तावधूमे प्रसत्वेण
पश्यति अग्निं तपदि नोपलभते धूममपि नो।
पलभते इति प्रत्यक्षाभ्यामनुपलम्भेश्चेति पंचका
कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्धा इति यदुक्तं त
त्कथं अग्निप्रमत्वेण हि धूमेन किंचिद्दृष्टमग्नि
लत्तणे धूमाद्भिन्नेशे तस्य वगमहेतुत्वात् स्वस्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भावरूपेऽपि भेदे शो विश्रान्तत्वात्स्वपरविषयान्तवगा
हनात्तानान्तरस्वरूपावेशात्स्वेति पाति:तापनवा
वीपत्तिश्च विश्रान्तिवावीप्रयुक्तस्तत्रैव एवं धूमा
नुपलम्भादौ वक्तव्ये वाच्यं ततश्चाग्निर्धूमाभावः
धूमोऽस्याभावो धूमाभावश्चैतानि वस्तूनि यथा पृथ
क्प्रमाणसंवेद्यानि धूमाग्न्योः कार्यकारणतां तग
मयन्ति नैवैकप्रमाणवेद्यान्यपि विकल्पेनाप्यनुभ
वातिरिक्तं तावत्तत्र प्रमाणमेव यदा तु प्रमात्रा नुप
लम्भसेन: पंचकेन तानि पंचवस्तूनि एकसंवित्स
मुद्र विश्रान्तानि कृतानि नैरैकीभूतानि प्रमाशस्व
नत्वनयान्योन्यसापेक्षतायां नत्र घटपटादिवद्भास
ते स एवैकाभासः कार्यकारणावभासः इतिना।
किंचिदवद्यं स्मापि च वितानमयसमन्वयरूपा एक
प्रमाणसङ्गत्वे विना कथं स्यादिति दर्शयति ॥ ननु
प्रमत्तानुपलम्भेऽर्थक्रु तेन तत्स्मरणबलादेकीकरिष्य
ति उक्तं नावद्य स्मृतिरप्यनुभूतानितिरिक्तेनत्वा।
श्रियते॥ स्मृतौ चैव स्वसंवित्तिः प्रमाणं स्वात्मसम
वे सर्वानुभवसङ्गविसापनेसेवनापरम् ॥ इहानु
भूतो विषयः प्रकाशते स्मृतौ तत्र विषयस्य सास्मृति
र्नैव नूतनः प्रकाशः स यानुभवोत्तानरूपत्वेनत्तेयद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. यत्वाभावात्तत्तानान्तरसंवेद्यपि न स्वप्रकाशः स
प्र.वि. वस्मृतिकाले यद्यसंस्तत्कथं प्रकाशतां भवतु।
५९ वासौ तथापि स्मृतिप्रकाशोऽनुभवप्रकाशश्चमो
59 मभिन्नं युगलमिति न कदाचित्स्मृतिस्स्यात् न
स्मादेतदेवमुपपद्यते यद्येवं स्मृतिः स्वसंवेदनेनैवा
नुभवस्य स्वसंवेदनं न त्वपरं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्र
मास मनुमानादिकं वा न त्रक्रमते न तश्चनावकाल
व्याप्यविच्छिन्नमेकं यत्स्वसंवेदनं तदेव प्रमाणं तत्त्व
मिति सिद्धं प्रमत्रग्रत्रभवितरिस्मर्ता यो नोपपद्य
ते इति अनया छायया स्वप्रमाप्रमाणसिद्धिः पूर्वानु
कारइदानीं तत्स्वसंवेदनैकीभावेन भङ्ग्यन्तरेणेति
विशेषः नन्वनुभवातिरिक्तेष्वर्थेषु सन्तु विकल्पाः
प्रमाणम् अप्रमाणं हि बाधवलाद्भवति तथाभा
वे तत्कथं स्यादिमाशंकास्याप्यर्थं बाध्यबाधकभावः
समासन्नप्रविभाजनाय विस्पष्टं व्यवहाराणीजी।
वितमतो नैकेन प्रमाणतत्त्वेन विना घटत इति विन
मदर्शयति॥ बाध्यबाधकभावोऽपि स्वात्मनिष्ठा वि
रोधिनाम् ज्ञानानामनुदिग्मादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः
बाधाभावे प्रामाण्यमित्येतदर्थमवश्यसमर्थनीयो
बाधव्यवहारः सोऽपि कथमित्यपिशब्दार्थः इदम।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ज्ञातावद्रजतस्य न का विहाधानामक्रियमाणा
दृश्यते शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यते श्रमपि न
युक्तं स्वस्मिन्विषये आत्मनि च स्वरूपे द्वयोर्ज्ञान
योः परिनिष्ठितयोर्विश्रान्तयोरनयोर्न विरोधस्या
भावात् अयमेव विरोधः परस्परपरिहारस्वरूपः
न हि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्बाध्यबाधकभाव
स्य परिनिष्ठेव न लभ्येतिस्वनरां विघटेत समेतर
प्रविभागः नाह्यत्र तन्नेणाख्येयः यत उक्तं
भवति यदि ज्ञानं स्वयं न पश्यति तदा किं ज्ञानान्त
रेण स्य कृतं न हि तेन तत्काले संभवता तस्य विष
यापहारः कर्त्तुं शक्यः नरजतमित्यपि ज्ञानं स्व
रजताभावं विषयीकुर्वद्विषयमपहरेद्रजत
ज्ञानस्य अथापि ज्ञानं ज्ञानान्तरेण नाश्यत इति
यतः तथापि ज्ञानानां सर्वेषामियमेव सरणिरि
ति किं विदेव बाध्यमिति कथं स्यात् यदा तु रज
तज्ञानं शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्वसंवेदने विश्राम्यत
स्तदैतदुपपद्यते तथा ह्येकत्रापि प्रमातरन्नेवि
श्राम्यतां ज्ञानानां नैकप्रकारैव विश्रान्तिरपि तु वि
चित्रतयैव सा संवेद्यते तथा हि नीलमिदमलमि
ति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यतोपरस्परोपरागाभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ सेनविश्राम्यतःचरदशतिपदशतिपरस्परानात्मेषे
स भि॰ णशुक्तिकेतिरजतमिति वात्तानेरजतमितिज्ञा
९॰ नस्योन्मूलके नदीयविमर्शात्मकप्रमातृरूप।
६० व्यापारानुवर्तनविधं संजुर्वन्प्रमातरि प्रतिष्ठांभ
जते एवं कार्यकारणभावादौ विश्रान्तिवैचित्र्यप्र।
मेयासंभविप्रमात्राभ्यासानभ्यासेन निर्मिते ततएवा
स्य प्रमास्वतन्त्रनादापि वाच्यम् एवमेकत्र प्रमा
तरि सर्वज्ञानस्य परिवर्जनेन यतो निश्चितास्थि
तिरतो बाध्यबाधकव्यवहारउपपन्नः नीलादि
वत्किलनानपि व्यवहारान्स एव परमेश्वरः स्वात
न्त्र्यात्माभासयति ननोपि समाएवेति अत्रपरकी
यं मतमाशंक्यनेह बंधिष्यामीति। विविक्तमुत।
त्समानेचराभावमतिर्यथा नयावेक्षुक्तिकात्ता
नेरूप्यज्ञाना प्रमात्वचित्॥ इहशुक्तिकाज्ञानं स्वा
त्मानं संविदन्स्वात्माभिन्नं प्रमाणत्वं बुध्यते नयरि
च्छिनत्तीति न्यायात् नयरिदूप छेदनान्तरीयक
मानवछेदस्य शुक्तिज्ञानस्य रजतज्ञानस्याप्र।
माणत्ववेदनं तदेवएतेपरेन शुक्तिकासंवेदना।
भिन्नप्रमाणत्ववेदनं नैवैतरसर्वेपदस्त्वन्तरज्ञान
मेवावस्वन्तराभावज्ञानमिति शशभृभागाग्रह।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

णामेव हि घटाभावज्ञानमिति प्रसिद्धमेतत् एवं
मयमाणानां संवेदनमेव रजतज्ञानस्य बाध्यत्वमुच्य
ते घटज्ञानस्य बाध्यबाधकत्वमेवं सिद्धमिति चेद् स्यादुच्य
ते न तत्किं प्रमाणैकेनेति अत्र प्रसंगाद्भावव्यवहार
स्य सिद्धौ तत्त्वमनुपपादयिष्यन्दृष्टान्तमेव तावत् पर
दर्शनेह दूषयति ॥ नैवं शुद्धस्थलज्ञानात्सिद्धेरभाव
टात्मना नत्वनुपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावो घटात्म
नः ॥ यो दृष्टान्त उक्तः स एव न ऊन इति चेदुच्यते इ
ह भूतले न घट इति नादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः क
दाचित् कदाचिद्व्यतिरेकेण इह भूतले घटो नेति तत्र
शुद्धभूतलज्ञानादाद्योऽयं व्यवहारः सिध्यति यत्र दृश्य
त्वेनोपयोगि उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि हि यस्य ना
स्ति पिशाचादेः स्वभावबलाद्यस्य वा शाखादेरलङ्ग्राह
कस्त्रोत्रादिसामग्रीसाकल्यस्य तत्रैव ज्ञानसंसर्गिव
स्त्वन्तरप्रतिपन्नभावेनापि निश्चयात्तस्यापि नादात्म्ये
नाभावो व्यवहार्यः भूतले न पिशाचो न शाखयति य
त्र तु दृश्यत्वे विशेषणमेवमनुपयोगि तत्र व्यतिरे
केणाभावे व्यवहर्तव्ये नैषोऽभ्युपायः ऊन इति चेद
ति प्रसंगात् इति ब्रूमः तमेव दर्शयति ॥ विविक्तं भू
तलं शशविषाणाद्यानां स्वात्मनि स्थितेः तत्कथं ज्ञाततज्ज्ञा।

प्र. नेभिन्नस्याभावसाधनम्॥ विद्यमानेपिघटेभूतलेस्थ
म.भि. ङ्गमेवनहिभावाभिज्ञीभवन्ति ततस्तदापिशुद्धभूत
८१ लज्ञानमस्तीति सत्यपिघटेकथमभावोव्यतिरेकेणेनं
व्यवक्रियतेऽत्रभूतलेघटोनास्तीति तज्ज्ञानमितिवि
विक्तभूतलभागज्ञानं जानीति कस्यांचिदेवदशायां
घटासन्निधानरूपायांभिन्नस्यघटस्याभावंसाधयति
ततसर्वदेति केनप्रकारेणभवेत् यतेनात्रभूतले
पिघटोनास्तीत्यपिस्यादित्यापत्तिर्नमन्तव्यम्॥ त
त्वेवंव्यतिरेकाभावनिष्ठोव्यवहारोलोकेनावद्ववगी
नःकस्यांचिदेवदशायांहस्तस्त्रकागतिस्त्रियांघाक
विरक्तैरपरिहृतंनत्सिद्धिप्रकारंदर्शयति॥ किंवा
लोकवचोन्यस्यस्पर्शोवात्मादिकोमन्दः तत्रास्तिसा
धयेमस्यसत्तानमवदात्मताम्॥ घटभावएवभावा
न्तरस्याभावइतिव्यवहर्तव्यस्त्वयं तावदपरित्याज्यः
प्रतीतिकःपन्था तत्रभावस्यभावान्तरेणयत्राधार्यो
धारभावःसएवभावतदभावयोः ततस्त्रभूतलेघ
टव्यतिरिक्तंवस्त्वन्तरंशिलादिकमालोकपुंजादिकं
वायस्मात्तत्त्वेनभातितदेवव्यवक्रियते भूतलेघट
भावोभूतलेघटोनास्तीतिवा यत्रापिनास्तिचक्षुर्व्या
पारोनेत्रनिमीलनसत्त्वमसादेनतत्रापिभूतलेघटो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नास्तीति वा यत्रापि नास्ति घटस्त्रापारोनेत्रनिमील
नसत्त्वमस्यादेन चापि भूतले घटोचितकठिनस्प
र्शो विविक्तंमृदुमलंमीनमत्रलापीनेवागदलगं।
स्तमेवाज्ञघटाभावइतिव्यवहरतिवाउस्पर्शस्य
सर्वगस्यावश्यंभावादितिवाक्यार्थः पदार्थस्तु
किंविविक्तमनोपपत्तेपायप्रतिभाप्रस्यपरामर्शः
किंपुनरत्रप्रमाण्यमिति नवाह नत्रभूतलेह्यालो
कचयस्तावदस्तिद्येयः अध्यस्योलादिकस्पर्शो
स्ति नस्यालोकचयस्यस्पर्शस्यवायस्तत्वानमन्व
घटादिविविक्तेनस्वेवरूपेणास्तानंतक्कर्दनस्यालो
कादेरवघटरूपत्वांघटाभावरूपत्वांतत्रभूतलेसाय
पतीतिशक्योयमर्थः शकिलिह्वेतिलिट् यात्त
रस्याण्यास्यन्दनजनिनसत्त्वमशाह्यकर्णतायश्रोत्रा
दिस्याकस्यसम्भावयमानस्तमेवशाह्वमेकत्वान
संसर्गिण्यस्याण्यक्षुह्यान्तरंनिषेधयतिनेह्यान्यःश
ह्वइति नत्वत्त्वमशाह्याभावमपिसत्त्वमनमान्तर्नो
दावह्निनोश्राणेवेरयते रसगन्धस्पर्शाभापिद।
न्तोदकरसंत्रिपुटिकागन्धंकर्पीयंवस्पर्शसंवेद
यमानेनैवसंवेद्यः नह्येकत्वानसंसर्गयोग्यवस्तु
न्तरोपलम्भेन विनोपलब्धिकारस्याकस्यनिश्चयो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. तिपक्षान्तपक्षः अविरप्रहस्तन्नहि षयाऽभव।
सभि कस्तितस्यतद्वैवध्यस्मानाशंकनात्कारणस्याकार।
९२ णस्याकस्मिन्निश्चयः किमेकत्वान्नसंसर्गितयेति
चेन्न तत्तदभावोपलिप्सा हि प्रयत्नेन तत्तद्दिद्विण
यिष्ठानेव्यापारयन्नेवलभ्यते नन्वेवमदृश्यस्यापि
पिशाचादेर्निषेधव्यवहारोव्यतिरेकेण पिशाचो
ति सत्यालोकसंयोगोपप्रायघटादरयः नत्पिशाचादे
रपि तद्वैतदाशंक्याह ॥ पिशाचः स्यादनालोको
प्यालोकाभ्यन्तरे यथा अदृश्यो भूतलस्यान्तरनि
षेधः स सर्वथा ॥ आलोकसंयोगोयद्यपि पिशाचाद्य
तिरिक्तोऽयद्यपि चालोकोऽस्य पिशाचाभ्यमेवनाव।
स्थियति न यत्रपत्र पिशाचो नास्तीत्येतदशक्यम
ध्यवसातुं घटेस्यालोकस्य समध्येण संभाव्यो घटस
न्निधेन त्वालोकस्यापसर्पणात् अतस्सिद्धमती
दमत्र घटो नास्तीति पिशाचस्तु नादृक्त्वाभावो यो
भूतलमध्येप्यालोकमध्येपि वा भवन्भूतलस्यालो
कस्य वान्तर्निविष्टो न प्रतिहन्ति अतस्यालोक
मध्ये तस्य संभावनात्कथं व्यतिरेकेण निषेधव्यव
हारः एवं रूपमध्ये रसादेः संभावनात् तस्याप्यनि
षेधः यद्यप्यनालोकः आलोकादन्यः पिशाचस्तु

यथाप्यसौ भूतलस्यान्तर्मध्ये दृश्यो भवतीति सम्भा
व्यते यथा तद्देवालोकस्याभ्यन्तरे सो ऽस्तीति स
म्भाव्यत एव न तस्य यद्यप्यालोकस्तेनापरमते।
न पश्यानिषिद्धः पिशाचस्तथापि सर्वप्रकारेण
न निषिद्ध इति तद्भावनिबन्धनाकर्षणं तत्र व्यव
हारः प्रवर्त्तनामिति श्लोकार्थः॥ एवं प्रसंगाद
भावव्यवहारस्यानन्तमुपदर्श्य प्रकृते योजयति
एवं रूप्यविरहाभावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् न बाध
रजतमतेः स्यादप्रामाण्यवेदिका॥ यथालोको
घटाभावस्तस्मालोके गृहीते प्यगृहीतस्य घटस्य
न किंचिदायातम् न चैवं शुक्तिज्ञाने रूप्यज्ञाना
भाव इतीयं संभाव्यते यथा घटज्ञानं घटज्ञान
प्रामाण्यसंवित् पटज्ञानाभावः पटज्ञानाभाव
प्रामाण्यसंवित् इयता च न सर्वं प्रवृत्तं पटज्ञान
मप्रामाणीभवति पश्चाद्भूतस्य घटज्ञानस्य स्व
रूपचिन्ता सर्वा ज्ञानान्तरस्यायस्य किमप्यतो
ज्ञानं एवं शुक्तिरियमिति न रजतमिदमिति च ज्ञा
नमेव स्वात्मना प्रकाशमानं अहं शुक्तौ रजताभा
वे च प्रमाणं न न रजते इति ज्ञावनात प्राक्तनस्य
रजतज्ञानस्य न किंचिद्धतमिति न द्विषयीकृतं तर

प्र.
मभि.
६१
63

जनेकयमसमंस्यात् नत्विदमित्यनेनतदेवप
रामृश्यते यत्ररजतत्वानमभूत्तत्रैवेदानींनरज
तमितिशुक्तिरितिवत्वानेप्रमाणभूतंजातेनत
तोनुमीयते यत्रायंरजतत्वानमप्रामाण्यमिति
नह्येतत्संभवति विरुद्धविषयावगाहित्वानद्व
यंप्रमाणमेकत्रविषयीभवतीतितदयमानु।
मानिकोवाधव्यवहारोभविष्यतीत्याशंक्याह
धर्म्मसिद्धेरपिभवेद्बाधानैवानुमानतः स्वसंवे
दनसिद्धज्ञानप्रकाशैकप्रमाणजा।। नकेवलंस्वसं
वेदनात्रसिद्धतिवाधायदनुमानतोपिनसिद्ध्य।
ति धर्मिणोसिद्धेरपिशङ्काद्वेनोक्तमेवापिह्रम
यत्नेयः इहधर्मिणोसिद्धेसिद्धेनहेतुनासमर्थमा
णवापित्केनसाध्यधर्मोयोगव्यवच्छेदोनुमानव्या
पारः इहचप्राच्येदृष्यत्वानेधर्मिणिप्रामाण्यं
साध्योधर्मः नत्रशुक्तिकात्वानेवानरजतमिति
त्वानेवा नत्वानविषयीकार्यत्वेनवाविषयगते।
हेतुःक्रियते नचैतद्युक्तं तत्कालेप्राच्यदृष्यबोधस्य
वाध्यसधर्मिणोभावात् नवापितत्स्मृक्तित्वा
नादपोधर्मो नवापदत्वधर्मोन्साध्यसिद्धिः अतः
स्वर्पमाणांनद्धर्मिस्यात् इत्यपास्तन् अपस्तुक्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैरजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिकाज्ञा
नविषयत्वादिति नयदीदानीं तत्सिद्धसाधनं ।
अथ सर्वेनदानमूर्वस्वसंवेदनेनबाध्यविषयता
केनैवैवंव्याप्तिर्गृहीता यदेदानीममज्ञानंतत्र पूर्वं
ममत्रभवतीति अनुमानान्तरेणनिवेदनवस्था
पत्तेनैतत्प्रसक्तंएकस्मिन्विषयेकथंज्ञानद्वयं
स्यादिति कोह्येकविषयतांद्वयोर्ज्ञानयोर्जानीया
त् तेहितावत्स्वात्मनिस्वविषयेचविश्राम्यतइत्यु
क्तमित्यनुमानतोपिनबाधा नचतथाभूतमपिद्व
यंवाध्यमत्रप्रतीतौसंवेद्यते स्वसंवेदनसिद्धतया
झडितिप्रतिभासनात् अतएवैतदप्यशक्यंवक्तुं
माभूद्वाधानामेति एवंपरपक्षेनुपपत्तिंप्रदर्श्यस्व
पक्षेएकप्रमातृपरिनिष्ठितेकृदियाद्यबाधक
प्रतिवाक्येनप्रतिज्ञातंनिगमयति अत्रासैकस्मा
त्प्रमातुर्यदिजायेतेतिसएवहितथाप्रमातेति ।
व्याख्यानमेव स्थितेचैवंयदिसिद्धेरन्यथानुपपत्ति
रुच्यते तदुच्यतांकाममधुनासर्वंसिध्यतीति
नकेवलमेतेकार्यकारणभावस्मरणबाधाव्यव
हाराःसकललोकयात्रास्मामात्यव्यवहारभूता
एकप्रमातृप्रतिष्ठायावदवान्तरव्यवहाराअपिये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म. भि.
१४
64

कृपविकल्पादयस्समला उपदेश्योपदेशभावादय
स्तु निर्मलास्तेपि पक्षमात्रनिष्ठा एव भवन्ति व्य
वहारोपि सर्वः समन्वयप्राण इत्युपसंहारेण दर्श
यति ॥ इत्थमसत्यर्थभिन्नार्थावभासखचिते विभो
समलो विमलो वापि व्यवहारोनुभूयते ॥ न तु हि
भिन्नेति श्लोकद्वयोक्तेनानेनोपपत्तिप्रकारेणान्वय
व्यतिरेकात्मनानन्याश्रोकान्तैरुक्तेन व्यवहारो
द्वारेण प्रकारेणेदमपि मन्तव्यम् यद्विभो देशका
लानवच्छिन्नेनयवात्यर्थभिन्नैर्मायाबलादिदंक।
प्राणितैर्नीलसुखाद्याभासैः प्रतिबिम्बकल्पैः
रनतिरिक्तैरपावर्तमानैः खचिते स्वरूपानन्यथा
भावेनोपरक्ते विश्रान्तः सर्वो व्यवहारोनुभूयते।
अनुभवपर्यवाहस्तनं प्रमाणमितियावत् अनुभू
यते च सोपदेशैरवधानपरैः येनेषां चैवं संसारसंम
तो व्यवहारदशायां सैव प्रमातृतत्त्वप्रख्यात्मिका शिव
भूमिः यदुक्तं सम्बन्धे सावधानतेति अप्रत्य
भिज्ञातात्मपरमार्थानां समलो व्यवहारः अमे
षां स एव निर्मल इति शिवम् इति श्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविम
र्शिन्यामेकाश्रयनिरूपणं सप्तममाह्निकम् ७ ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रापितः ।। स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवशान्नयः
निर्णेयमहेश्वरः सिद्धः सिद्धानान्तेस्तु मः शिवम् ए
वं ज्ञानस्मरणापोहनानि प्रसाध्य तेषामेकाश्रयं
विना व्यवहारो न घटत इति निरूपितम् एतावता
न चेदन्तःकृतेमत्र यत्कर्मेक इति तत्परिघटि
तम् अन्तराभाससमर्थेनान्तःकृतानन्तवि
श्वरूपत्वमपि निरूपितम् यत्तैवं महेश्वरश्चके
तन्माहेश्वर्यं स्वातन्त्र्यरूपमुपपादयितव्यम् तच्च
ज्ञानविषयं क्रियाविषयं चेत्युभयप्रकारं ततो
भगवान् ज्ञाता कर्ता च यद्यपि च प्रकाशप्र
काशविमर्शात्मके विदेकघनमेवमेव संविद्रू
पं तथापि व्युत्पादनाय तत्परिघटितपदार्थवि
भागः तेन ज्ञातात्मकक्रियाविषयं स्वातन्त्र्यमप्य
पि क्रियाशक्तिरूपेण तथापि ज्ञानाधिकार एव निर्ण
नं तेन द्विषयत्वात् एवं च ज्ञातृशब्दार्थः प्रकृति
तः अथ यत् तस्य संपूर्णतया निर्णीतो भवति त
त्र ज्ञाने नाम स्वयं भेदिनाभासभेदेनाप्ययन्निय
त्रणासंकुचितमहमिति संवेदनं तत्राभासेषु
यत्स्वातन्त्र्यं तदेव ज्ञानशक्तिविषयं स्वातन्त्र्यं संपद्य
त इति तात्कालिकात्तमामहेसेमादिनाष्टेत्तान

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
मभि.
६५
65

क्रियेयत्तश्चान्येन श्लोकैकादशकेन निरूप्यते
तत्राभासान्तरायेलीवाभासोऽप्यन्वेति श्लोकेना
त्माभास एवाभासक इति श्लोकान्तरेणोच्यते ग्राह्ये
क्रियाभासोऽपि तथैवाभासमान इति श्लोकद्वयेनो
क्तः कस्मिन्नाभासे सार्थक्रियेति पुनः श्लोकद्वयेन।
ग्राभासान्तरविविक्तस्याभिन्नस्यानीयमानान्तरत्व
मिति श्लोकेन ततो बाह्यत्वं स्वरूपतो विभागतश्च श्लो
कद्वयेन ततः श्लोकेन तत्तादृशस्याश्रपस्यकस्यै
वोपसंहारः श्लोकान्तरेण महेश्वरत्वमुपसंहरता
भाविनः क्रियाधिकारस्योपक्षेप इति संक्षेपार्थः ग्रा
ह्निकस्य ग्रन्थश्लोकार्थो निरूप्यते तत्र यदिदं परमे
श्वरेश्वरनिष्ठत्वेवं समस्तोऽयं व्यवहारः न तस्य
स्फुटत्वास्फुटत्वशायप्रसिद्धैव विद्यानुपपत्तिः ये
न किलायमनुप्राणितः स एक एव भगवान् न च त
द्व्यतिरेकेण व्यवहारस्य निजं किंचित्तत्त्वमुन्मेषणाम
र्माशंकाह॥ नानाकालिकात्मामहस्यापेताः के
वलं क्वचित् आभासाग्रसमयात्मवत्त्वन्यात्यन्तमसा
दिषु विशेषार्थावभासस्य समाप्तान पुनः क्वचित्
विकल्पेषु भवेद्वा विभवद्भतार्थंगादिषु॥ केवलमे
तावता भासानां भेदो न पुनरर्थावभासस्यात्मना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तः क्वचिदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य सम्मीलितस्य
सम्बन्धः यस्मिन्नेव काले सत्याभासश्चाभाति तत्का
ल एव भवति यदत्तसामर्थ्यं वाह्येन्द्रियप्रमतृत्वे
नाम्नाभासान्तरं यत्पश्यामीमेवंरूपं तत्सापेक्षास्तथा
मिश्राः क्वचिदाभासा भवन्ति यत्रस्फुटताव्यवहारः
अन्यविषयोन्धकारस्थप्रमातृविषयः पुनर्योमो
व्यवहारो स्फुटतामयस्तत्रतत्राभासा अन्ययात
था हि जातमन्यस्य वाह्येन्द्रियप्रमातृत्वलक्षणमाभा
सान्तरं नैवास्ति इत्थं तदन्धीभूतस्य सन्तमसस्थि
तस्यच तात्कालिकं तन्नास्ति अपितु शाश्वतमेव।
वाह्येन्द्रियप्रमातृमतु मन्यते तस्मादर्थाभासस्य
केषुचिदपि विकल्पेषु सत्तायां स्वरूपे विशेषोस्ती
ति संभावना न कर्तव्या ते हि विकल्पा भाविवस्तु
गामिनो वा भविष्यन्निष्ठा भवन्तु वर्तमाननिष्ठा वा
अतीतवस्तुविश्रान्ता वा यत उक्तं भवति नीलमि
दं पश्यामि संकल्पयाम्यनेनेदं स्मरामि करोमि वे
द्मीत्यादौ नीलाभासो सो स्वरूपतो न्यूनाधिकः प
वेपश्यामीति एवं यः पीतादिषु तेषु नराभासाः
स्वातन्त्र्येण यदा भगवता संयोज्यन्ते वियुज्यन्ते च।
तदयं स्फुटत्वास्फुटत्वादिव्यवहारः नीलमित्याभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म भि
९९
60

तसोन्ये तेमायाभासान्तरव्यवच्छेदेन पयणामीमा
भासव्यामिश्रणायां स्फुटताव्यवहारः एवं चैका
लिकव्यवहारैवे विरोधोपपत्तिः परमेश्वरस्वरूपान्त
र्भूतत्वेश्रनराभासानां नऊतश्चिद्व्यवच्छेदेन केन
चिद्व्यामिश्रणेति नन्वेतन्नीलादिरूपपद्यतां यत्रबा
ह्येन्द्रियव्यापारोस्ति सुखादौ तु तदभावात्कथं वैवि
श्रमिमाशंक्याह ॥ सुखादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि
चवस्तुषु स्वभासस्य सद्भावेप्यतीतत्वान्नयाः स्थि
तिः ॥ गाढमुल्लिख्यमानेन विकल्पेन सुखादिके
तथास्थितिस्तथैव यस्मात्स्फुटप्रसोपलक्षणान् ॥ सु
खे स्रक्चन्दनादिके च तत्कारणे दुःखे हि कण्टका
दौ च तद्धेतौ अतीते नागते वा यद्यप्याभासः सम्य
वन्यथाप्यतीतमिदमनागतमिदमित्याभासान्तरे
णयतो व्यामिश्रणा अनुभवमीमांसाभासाश्च य
तोव्यवच्छेदस्तेन विद्यमानेष्वपि तेषु तस्य प्रमात
स्तेन प्रकारेण स्थितिर्न भवति यथा सर्वे मम सुहृद
म धुनासुखी दुःखीति समर्जितनन्त्रिमित्त सामा
धीकोवेति यदा तु विकल्पेन नानिवच्छन्ति गाढ
मुल्लिखति तदा पौनःपुण्यविशिष्टमुखनदेत्त
लेखनाभिधानकारणाभासानुप्रवेशादाभासा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तद्रूपामिश्रणात्मना तेनैवास्मदुक्तेन प्रकारेण तद्
तद्रूपेण तथेति सुखमहमित्यादिकेन स्थितिर्भवती
ति संभाव्यं उचितमेतत् यतस्तदानीं स्फुटत्वाभास
मिश्रं सुखाभासमुपलक्षयमसौ प्रतीतः ग्रहणं भा
वितोऽनुपलक्षणं न त्वियता किमयुक्तं भवति बाह्य
रूपाः स्रगादयः सुखादिरूपेण वा बाह्यजनिताश्च सु
खादयः सुखमहमित्यभिमानहेतव इति ततश्च बा
ह्यत्वाभावेन जन्यत्वाभावे च न तेषामयुक्तं स्यात् न च
तप्रवनकेचित् ततश्च कथमयुक्तं ग्राह्यावभासस्य स
त्ताया न क्वापि विशेष इति सत्तायाः एवाभावादित्या
शंक्याह ॥ भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरिष्यते
नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ॥ १ इह सु
खमस्ति मम दुःखं नास्ति ममेति ये भावाभासा अभा
वाभासाश्च तेषां बाह्यत्वेन मात्मा स्वरूपं न भवति न
हि सुखमित्यस्य स्वरूपं बाह्यमिति वपुषा भाति सुख
स्य हि सुखमेव स्वरूपं केवलं बाह्यत्वेनाभासान्तर
मीश्वरेण स्वातन्त्र्यबलादेव यदा तत्र सुखाभासे मिश्र
तयाभास्यते तदा तत्र सोपाधिरूपतामुपरंजकतां
विशेषणतां गच्छति ततश्च यथा नीलाभासाभावे
ऽप्युत्पलाभासस्य न किंचिद्धीनं स्वरूपतो रागाभासाभावे

प्र. वाह्यरूपाभासस्य तथा वाह्यत्वाभासाभावेपि सुखा
म.भि. भासस्य दुःखाभासस्य कान्ताभासस्य चन्द्रस्वरूपतः
९० कांचनस्थानेनेति अन्तराणां सदैव स्थितिरेषां इ
67 त्यन्तःकरणे बुद्धिदर्पणात्मनि नीलादीनामवभासा
नामान्तरत्वमप्यस्ति अन्तःकरणमध्ये भवत्वात् बा
ह्यत्वमपि ग्राह्यताद्रूपे प्रमातृविच्छेदेनावभासात् बा
ह्यत्वे च केवले बाह्यत्वेन प्रमातृता अत्र चावस्था द्वये
प्यर्थक्रियासमीकुर्वन्त्येव अन्तर्नीतत्वेन स्वविषयं
यमन्तः प्रमातृतादात्म्यलक्षणमान्तरत्वेन चामी।
कस्मान्न काचिदर्थक्रियां विदधीरन्निमाशंक्याह॥ आ
न्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये नैषां भेदनिबन्धना अर्थक्रियापि
वाह्यत्वे सा भिन्नाभासभेदतः॥ प्रमात्रैक्य इति न त्रि
मित्रकं परान्तरत्वे तस्माद्भेदेनाभासानामर्थ
क्रिया न कदाचिदस्ति साध्यार्थक्रियाभेदे सति भव
ति सहि नीलाभासः पीताभासाद्यतो भिद्यते न
तः स्वसाध्यां नियतां भिन्नामर्थक्रियां न स प्रमातुः
कुर्यात् न चैव तदा भेदोस्ति प्रमात्रैक्यात् सा ह्यर्थ
क्रियाभासभेदनियता तथा च कान्ताभासस्य बा
ह्यत्वेपि समाभासान्तरस्यालिंगनलक्षणस्य व्यपग
मे दूरीभवति इयमिति चाभासान्तरस्योपगमे त्वे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वग्राह्यकनात्क्वाद्विपरीताद्दृष्टत्वेर्थक्रिया अन्तराभा
सभेदाभावः यतः प्रमात्रैकात्म्येन आन्तरत्वे तस्मान्ना
र्थक्रियेति अर्थक्रियाभासोपि बाह्याभासान्तरमेवेत्य।
र्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्त्वं येन तदभावे स्व
रूपत एवाभावः स्यात् ननु च बाह्याभासव्यतिभेदन
काले आन्तराभासो विरोधाद्विच्छिन्न इति कथमिद
मुक्तं आन्तराणामप्याभासः सम इत्यनेन परिहरति
चिन्मयत्वेवभासानामन्तरेव स्थितिः सदा मायया भा
समानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ ॥ इहावभासानां सदै
वावस्थानावभासनद्भावयोरप्यन्तरेव प्रमातृप्रका
शएव स्थितिः यतएते चिन्मयाः अन्यथानेवप्र।
काशेरन्निन्युक्तं यतः यदा तु मायाशक्त्या विच्छेदेना
वभासनं स्यात्तदा ग्राह्यरूपतया बाह्यत्वमेषामाभासने न
दानदवलम्ब्यावभासमानानामसौ स्थितिर्बहिरप्या
न्तरपि नायमन्तराभासो बाह्यत्वस्य विरोधी प्रत्युत।
सर्वाभासभित्तिभूतोसौ तत्कथं विरोधयति उक्तम
क्तं सदैवान्तराणां समेति ननु बाह्यत्वे सत्यर्थक्रिया
ततश्च बाह्येन्द्रियगम्यत्वं न च विकल्पोल्लिखितानां तत्सं
भवति तत्कथममीषामर्थक्रिया स्यात् इष्यते च वि
कल्पोल्लिखितः पिपासादिह्रासादिविधायीसांशे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. क्याह ॥ विकल्पेपोहनोल्लेखः सोपिवाह्यः पृथक्कृतः
प्र.भि. प्रमात्रैकात्म्यमात्रेयंनतोभेदोहिवाह्यता ॥ विमर्श।
९८ विशेषरूपेविकल्पज्ञानेयदुल्लिख्यमानःकान्तादेरा
68 दिरर्थः सोपिवाह्यः नकेवलंबहिरवलोक्यमानोय।
स्मात्सोपिप्रमातुःसकाशात्पृथगेवप्रथनेयमिति
यस्यप्रमातर्येहमित्येवविश्रान्तत्वंतदान्तरत्वं अन्त
रितिनिकटं नत्वस्यकिंचिदपेक्षणीयस्य सर्वत्र।
प्रमात्रेवापेक्षणीयान्तराभावे ततश्चप्रमातरिति।
कटंतदात्म्यंशाममेवेति ततोयद्भिन्नंतद्वाह्यमेवेति
श्लोकोल्लेखस्यार्थक्रिया ॥ ननुकुम्भकारादिव्यापारेण
घटादेरन्तर्वासमन्तःकरणगोचरस्यतुकिंकृतंतदि।
माशंक्याह ॥ उल्लेखस्यसुखादेश्चप्रकाशोबहिरात्म
ना इच्छातोभर्तुरध्यक्षरूपात्स्यादिभुवोयथा ॥ अन्तर्वि
कल्पप्रतिबिम्बितस्यनीलादेर्योबहिरात्मनाप्रमा
तुर्विच्छिन्नेनस्वभावेनप्रकाशःसभर्तुरन्तराभासा
त्विश्रुतोबहिःसृष्टिंचप्रसन्नेश्वरस्येच्छयायथैवच
तुरादिविषयभूतानांप्रमतृतानशाह्यावाच्यावाह्यात्म
नाप्रकाशोनीलादीनांयत्नदुक्तंभवति कुम्भकारव्यापा
रोतामपरमार्थेश्वरेच्छैव तदवभासितत्कापसन्दप
पन्ना नातुनरम्यःकश्चनसः ततस्यपश्येश्वरेच्छयापि।

काशाद्बहिर्भूतास्तथापिनीलाद्याबाह्याकारेण गोचरी
भूता: कस्मिन्नात्ममात्रविश्रान्तरूपेणावासत्वेनभास
न्ते यथान्त:करणगोचरीभूतास्तथापीतिकोविशेष:
सत्यउ: तथापास्तु भवन्तामुक्तरूपा: स्यापित्वमभिवा
सिद्धपारतितिवैदाद्योन्त:करणैकगोचराबहिर्या।
त्मनाभान्ति संकल्पेषु यद्यपितेअत्तस्यैवस्वातन्त्र्यं ता।
थापिविमर्शमार्थतापामगमाविनमशाकाल्वादीष
रस्यैववस्तुत: यथोक्तंयस्मकृतेव यद्यप्यर्थस्थिति:
शाणपूर्वस्वकनियन्त्रिते जीवेविरुद्धातत्रापिपरमा
त्मनिमास्थिता नतात्मनेवतस्यस्यात्कथंशाणेनिय
न्त्रणेति यत्रतन्निष्कारैवदेअत्तस्यस्वारसवाहिया।
तेपसारसांकल्पिकीसृष्टि: तत्रस्फुटईश्वरस्यैववापा
र: तस्मात्सांकल्पिकानामपिबहिर्भावे परमेश्वरेच्छै
वपहेतुरितिसिद्धान्त: प्रभुतास्वैक्यमेवंमाहेश्वर्यं
वनिगमयति। तदेकेनविनातस्मात्संविदोलोकप
द्धति: प्रकाशैक्यात्तदेकत्वंमात्रैक:सइतिस्थितम्
सएवविमर्शत्वेननियतेनमहेश्वर: विमर्शएववे
वसम्बुद्धेनानक्रियेयत: यदेतत्सर्वार्थेनयस्येनो
पपादितं नदितितस्माद्धेतो:संविदस्तानानामेक
तविनालोकपद्धतिर्लोकमार्ग:सर्वोव्यवहारोनसं
भवेन् संभवतिचायंतस्मादेकमात्मसाम् तचैतद्
वैदंपतो विषयप्रकाशएवसंविद्भाते केवलं।
विषयोपरागमहिम्नाबहिर्मुखत्वतयानीलप्रका
शोयं:पीतप्रकाशश्चायं:परमार्थतस्तुप्रकाशए

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० मभि ६९ 69

देशकालाकारसंकोचवैकल्यादेकत्वमेवास्यैकप्र
त्वप्रकाशात्मविश्रान्तः सएवचप्रमातोच्यतेइति
स्थितमिदानीमुपपत्तितः नवास्यासौप्रकाश
लक्षणःस्वात्मानीलाद्युपरागस्वपरामर्शनम्।
सएवासौस्फटिकमणिरिव प्रतिबिम्बसहैवविमृ।
श्यमानरूपः इतिविमर्शरूपत्वमनवच्छिन्नविम
र्शत्वा प्रनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वमेवास्यमा
हैश्वर्यं सएवत्वहंभावात्माविमर्शोदेवस्यक्रीडा।
दिमयस्तशुद्धेपारमार्थिकोज्ञानक्रिये प्रकाशरू
पताज्ञानं तदेवस्वातन्त्र्यात्माविमर्शःक्रियावि
मर्शश्चान्तःकृतप्रकाशइतिविमर्शएवपराव।
स्थायांज्ञानक्रियेति परापरावस्थायांतुभगव।
त्सदाशिवभुविरदन्तासामानाधिकरण्यापन्ना
हन्ताविमर्शस्वभावेत्रपरावस्थायांचमायापदे
इदंभावशाधान्येनवर्तमानेइतिविशेषः
सर्वथातुविमर्शएवज्ञानं तेनविनाहिजड
भावोस्यस्यादितरकं सएवचक्रियेतिभावि
नःक्रियाधिकारस्योपक्षेपंकरोतीति ९९।
आदितः ८९ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगु।
प्तविरचितायांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां
माहेश्वर्यनिरूपणमष्टममाह्निकम् ८

ज्ञानाधिकारःसमाप्तः

शुभम्॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ॐ एवंविश्रान्तिमासाद्यविमर्शेज्ञानविजृम्भितम्
क्रियाशक्तिःस्फुटाःयन्नंदर्शयेत्तन्नमःशिवम्
ॐ अथक्रियाशक्तिस्वरूपंवितन्वन्निर्णेतुमधि।
कारान्तरमारभ्यते तत्रश्लोकाष्टकेनातनएवमा
दिनायदवभास्यनस्त्यन्तेनपरमेश्वरेणपारमार्थि
तोऽक्रमाक्रियापरिमितसांसारिकप्रमातृगत
क्रमावभासनयोगात्सक्रमापिचेत्युपपाद्यतेत
थाहिश्लोकेनोक्तपूर्वपक्षप्रतिक्षेपः ततःश्लोकेन
सक्रमत्वाक्रमत्वविवेकः ततःश्लोकत्रयेणाक्रम
स्वरूपणम् ततःश्लोकद्वयेनसक्रमत्वाक्रमत्व।
योर्विषयविभागःविषयविभागेचसत्यपिवस्तुत
एकैवेतयोर्विश्रान्तिरितिश्लोकेननिरूप्यतेइति
तात्पर्यमाह्निकस्यश्लोकार्थस्तुविभज्यते तत्रपू
र्वश्लोकेतावच्छक्तिसमर्थनोपयोगिनिप्रमेयसिद्ध
प्रमेयान्तरमप्युपन्यस्तःसिद्धमित्यधिकरणसि
द्धान्तदिशादर्शयति ॥ अतएवयदप्युक्तंक्रियाने
कस्यसक्रमा एकेस्यादिप्रतिनिलिंमनदेकस्यसम
र्थनात् ॥ यथावदुक्तंतान्नाप्येवानुभवतिकस्तूरूपा
दिभिज्ञानितेषामाश्रयोस्तिकश्चित् संस्कारा
स्मृतिःसिद्धाज्ञानेचजडेज्ञानार्थस्यप्रकाशःअ
जडेवेदेशकालसंकोचवैकल्यादानन्त्यादभि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. भि.ला ७.
70

त्रमितितत्रावस्थितिमेभिन्नानामनुभवादीनाम
नुपपन्नैवितमस्दर्शितत्वात् नचसंस्कारमात्रात्स्मृ।
तिसिद्धिरित्युक्तं अतश्चैववाभेकरुचितरूपेत्तानेन
स्थानत्वावभासितत्रैयोपरागवशात्तस्यसंकोचाव
भासश्च्यविदर्शितेयतः नकेवलमनोहेतुकलापा
त्तानशक्तिबोधानिनिवारितानियावन्नियाशक्ति
विषयाण्यपिहृष्वणान्मनपवहेनजानादपसारि।
तानीमपिशहार्थप्रकाक्रियाक्रमिकाकथमास्था।
यश्चैकस्वभावत्वेसतिघटतरतिपदुक्तं तथानवत
रस्थितेरनिहिष्टस्यानेकरूपत्वादितिवपदुक्तं तद।
पिप्रतितिममेवपतरयति एवंपदेश्यदेवजीवि
तमेकमनेकस्वभावंकथंस्यादितितत्रैवोक्तं चित्स्व
भावस्यदर्पणस्येवैकता नचबाधनेनावभासभेद
स्यभेवकस्वविरोधश्चेतितस्मात्स्वमभिज्ञानबलादे।
कोपिसोपदार्थानास्वभावभेदान्विरुद्धमावदंगी
करूतेनावत्रैविरोधादेवक्रमरूपतयानिर्भासमाना
त्वमेकंक्रियाख्यंसमपादयन्तीतितनत्रसमवस्यादी
नामप्युपपन्नमिति नत्वक्रमिकत्वमेवक्रियायाः
स्वरूपंक्रमस्यकालकलनाहीनेचिन्मयेभगवतिना
स्तीतिकथमस्याभवेदित्याशंक्याह सक्रमत्वंच
लौकिक्याःक्रियायाःकालशक्तितः घटतेनतुशा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्वमाः प्रभव्याः स्यात्प्रभोरिव ॥ उक्तिपरम्परिपति
दृष्टमितिये पूर्वोत्तरेरत्नणास्ते क्रमवन्तः तत्र येषां
नएव क्रियाकारणादीनामिव तेषां सा सक्रमा प्रम
त्वेऽपि वभान्ति येन ममसमन्तेन प्राभूत्परिदृश्यमान
रूपभेदसम्भावनिकायासौ कादिवदनीह्शायास्तग
ना शक्तिर्या परोक्षा यद्रूपानिमात्रमेया तस्याः के
वलं पूर्वापरीभूतत्वमनुमीयते इति लौकिक्याः ।
क्रियायाः सक्रमत्वं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्र
दर्शनसामर्थ्यरूपात् पारमेश्वराच्छक्तिविशेषा
द्घटते उपपद्यते या तु प्रभोः स्वभ्यिनीनदवृत्ति
रिक्ता क्रियाशक्तिः शाश्वती कालेनास्पृष्टा तस्याः
सक्रमत्वमस्तीति सम्भावनापि नास्ति यथा प्रभोः
सक्रमत्वमसम्भाव्यं तथा तस्याश्चपि उक्तं हि हस्त ।
सक्रमत्वेन तत्त्वनापि क्रिया नयो स्यादिति ननु का
लो विशेषणभावमुपगच्छन्भावेस्तत्स्वरूपेणावच्छि
नत्ति त्रिकोऽसौ कालो नाम स्याशंक्याह । कालः सू
र्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा शीतोष्णे वाथ
तल्लक्ष्यः क्रम एव सत्तत्त्वतः ॥ येदयक्रयापरिति
च्छिन्नाभासाः भिन्नास्तथ यावद्रूपादीनां सह
कारमल्लिकाकुटजादीनां शीतोष्णादेः पुरश्रत्तम
दविलासादेस्त एव कालः यतोपरिच्छिन्नगमन
पठनादिनेरियत्तया परिपरिनिष्ठीयते परिवर्तके
रिवकृतकेऽस्य एव च सूर्यादीनां स्वभावविशेषस्तत्व
तः परमार्थेन क्रमो नान्यः कश्चित्क्रमो नाम क्रम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
सवि
७१
७१

एवंकालो नामासौ कश्चिद्दिस्येव कारो भिन्नाभिन्न
क्रमो योज्यः यौगपद्यमप्याभासयोरपराभासापे
क्षया क्रम एव विरलितप्राटिधीरपि वितनात्मनव।
शाटाभासभेदक्रमस्वरूप एव परत्वापरत्वहिरपि स्फु
टत्वाद्दिनानवैवेति तेनतेनप्रतिमानवर्तकत्वेन
सूर्यसंचाराद्दिनासस्मीपमासोद्देमस्थानीयो देव
दत्ताभासवैचित्र्यभेदश्याप्युच्यते दिवसं गच्छतीति
न त्वेवं कालो भावस्वभावभूत एवात्मकासौ काल
शक्तिरिमांशकाह ॥ क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभा
ससदसत्त्वतः आभाससदसत्त्वेन चिदाभासकृतः
प्रभो ॥ इह स्वभावभेदमात्रे यदि क्रमात्मा कालः
तदेतु लीयत एव भिन्नस्वभावमिति भिन्नकालभ
वेत् तस्मादरूपाभासस्य सद्भावः स्फुटप्रभाव
जस्यवा सद्भावः इमेवंभूतो यो भेदस्त्राभाससद्भा
वासद्भावामनुप्राणितसल्कृतः क्रमः कालात्मा
सौ वाभासानां भावाभावौ न वास्येहत्वकृता विति
विलायोपपादितमिति य एव संवित्स्वभावप्रा।
भास्वयसंकल्पादावाभासवैचित्र्यनिर्माणे प्रभुः प्र
भुविस्फुरितिति स्वसंविदितत्वत एव तो भवतः स्वा
त्मनि नीलादीनामाभासानामाभासस्यपश्चित्तयाः पति।
सत्त्वनाभासंदृष्टाभासंवस्तुमानाधिकरण्येन घटा
भास पटाभासं च पृथक्कावभासेनामोऽयत्राभासं
भावेन नामतिरेकरमेनाभासेनरयतिचनक्रम

म्बोदयः यदा तु शरदाभासे हेमन्ताभासेनच सर्वं।
थैव शून्यमाभासयति हेमन्ताभासेच शरदाभासे
न तदा कालाभासक्रमउन्मिषतीति सेयमियं मूर्त्ता
भासवैचित्र्यप्रथनशक्तिर्भगवतः कालशक्तिरि
त्युच्यते चित्राभासकृतत्वमेव स्फुटयति ॥ मूर्त्तिवै
चित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनि
र्भासात्कालक्रममपीश्वरः ॥ पदार्थस्य स्वंरूपम्
र्तिस्तस्या यदिहे चित्र्यं विभेदः तद्यथा गृहमिमयस्य
रूपं शोणगानमिस्मयत् विपणिरिस्मयत् देवकुल
मिमपरम् उद्यानमितिस्मयत् प्रपापमितितदि।
तरत् तस्माद्वैचित्र्यादाभासमानादेशरूपाहहराह
रवितत्वादिक्रमो भगवताव भासयते यदा तु गाढ
प्रत्यभिज्ञाप्रकाशबलात् देवेदं हस्तस्वरूपमिति
भंति यदा मूर्त्तेर्भेदो यथाभासस्वरूपत्वं भातित्तदैक
स्मि स्वरूपपदस्यरूपं तद्धि दोपवशादसद्भवतु क्रिये
ख्युच्यते तस्माद्वैचित्र्यं परिमितापरिमितरूपतात्म
केतदेकानुसंधानेन फलसिद्ध्यादिनिबन्धनवशा।
द्यथा तु चित्रवर्तिनेन निर्भासयन्कालरूपं क्रममेव
भासयति न चैतदाशंप्यकस्वरूपस्यैकयममन्यदस्य
रूपमिति यतो नासौ कश्चिद्भावो यत्र वं विकल्प्यते
सैविदेवहित था भाति तथाभासनमेव वाह्य
प्रस्वर्पम् नहि भासने विरोधः कश्चिन्न भवतिस
द्दिमत्वदुःखादेर्भासनकृतमेवतथाभासनामा
वयवहि विरोधनत्वम् यतदपि ग्राह्यैनेश्वरणाहे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि॰
७२
72

नचदर्शितम् नत्वेवमाभासविषयाभ्यामेवदेश
कालक्रमाभ्यांभवितव्यं अनाभासस्यप्रमातास।
नहिकस्यचिदाभासनेनस्यसर्वेमाभान्तियतःन
नश्वनोप्रमानरिकयंरूपेणे भवमहमभवामिभू
विनास्मीतियहेतिघाम्यरूपेदेवगृहेशतिवकिं
चस्यंदेशकालक्रमस्पृष्टस्यकिंह्यःकिमद्यतिकं
किंवर्तमानंकिमतीतंकिंभावीतिप्रमातानुपाभा
वेष्वपिक्रमोनप्रक्रमः नचप्रमातृनिरपेक्षेष्वपितेषु
स्वात्मनिहूरत्वादिभूतत्वादिवानदेनत्समर्थयितु
माहमाकहृदयेन॥ सर्वथाभासभेदोपिभवेत्काल
क्रमःकरः विच्छिन्नाभासः शून्यादेर्मीतभोनस्यतो
सहूत्(देशक्रमोपिभावेषुभातिमातुर्मितात्मनः
स्वात्मैवस्वात्मनापूर्णाभावाभान्तिमितस्यतु॥
सर्वेषुवस्तुष्वेकानेकरूपेषुयः कालात्माक्रमस्त।
स्यप्राकरउमस्मिन्निबन्धनमितिव्याख्यातप्रा।
भासस्यभावाभावरूपत्वोभेदस्सभूमप्राणबुद्धिदेह
देर्भवतिरतिसम्भाव्यतेयतः सम्भूमादिविच्छिन्न
भाःनहितस्याभासनेस्वरूपंनीलावदुत्वात् प
पितसंविस्फुरणमस्याभासनेनयदास्यनास्ति
यमस्वभेदेहस्यसंसारयापायतितनेष्टमस्यप्रा
णादेस्तदाभासनेविच्छिद्यनेरमाभासस्सद्भावा
सद्भावकृतःकालक्रमोस्ति अतीतोहंबालदेह
भासरूपोभवामिएवदेहाभासरूपइतिसर्वपतः
प्रमाताहंभावसमावेशनादरूपविमृशति प्रत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

उदितकालक्रमत्वाद्भावेष्वपिकालक्रममाभा।
सयति योहंबालोभवंतत्सहंभावीघटाभासो
प्यभयदिति नन्वयःसकृद्विभातस्यनयावा
वोधस्वभावाविछिन्नभासनःप्रमातासंविद्रूपस्तस्य
स्वात्मनिकालक्रमःनापितद्रूपेतथावेद्यभाव।
जाते नदितत्राभेदेनभातीतिएवंदेशक्रमोपि।
मितात्मनःपरिछिन्नस्वरूपस्यमूर्त्तादेर्देहान्तस्य
स्वात्मनिभाति इहतिष्ठामीतिस्वापेक्षयावभा।
वेद्यपियत्नमसंयोगपारिमित्येनवर्त्तनेनदन्ति
कमितरद्दूरमिति प्रमितस्यस्वरूपेयमाभूत।
स्यतसंवित्तिस्वभावाःस्वात्मनाहंभावेनयमाभा
सितः पूर्णोपरिछिन्नस्वरूपेयमाकाःयतः
स्वात्मानस्यतथाभूतएवेतिसम्बन्धोपमातक्र
मरूपोपरहीदृशक्तितः क्रियातस्यसर्वेसर्वतःस्व
रोमितिक्रियासंसर्गादिहकालक्रमःप्राकरणि
कोरहस्यान्नैवनस्वसंसर्गाद्देशक्रमोनिरूपितःदृशा
न्तस्यपूर्वेवाश्वपरतिवेविद्यतिरूपणावसरेदेशक्र।
मस्याद्यावभिधानेमायेउपसंहारेतुप्राकरणिक
स्यकालक्रमसंवादोनिर्देशःपश्चात्तुशासंगिक
स्यदेशक्रमस्येति नन्वेवमप्रमातरिभगवतिना
स्वेवक्रियेमायानेकालक्रमाभावात् क्रमाश्रय
णोवतस्याश्वस्थानादिमायोकाहृ।। किन्तनि।
मोणाणकिःसाध्येवंविद्यर्थयितः नयाविता
रवितेयभेदोपदेश्यमस्यते।। इहतत्वतःपरमे।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि॰
७३
73

ध्वरस्याप्यस्ति हितत्स्वातन्त्र्यरूपाविच्छिन्नस्वात्मविम
र्शमय्यामात्मत्वेनारूपैकैव क्रियेयमुपसंहरिष्य
तेपिकारात्ते एवमिच्छैव हेतुनाकर्तृता क्रियेति।
चैत्रमैत्रादेरपि पचामीति येवान्तरिच्छासैव क्रि।
यातथा चापिश्रयणादिवहूतरस्पन्दनसम्बन्धे
पि पचामीति नास्य विच्छिन्नेन पाकं पचामीति रूपा
रूपतदेवतथास्पन्दनात्मतया भाति नत्वत्र कश्चि
त्क्रमस्तत्वतः एवमीश्वरस्यापि र्शेभा मे स्फुरा।
मिहूर्णे प्रसवस्पष्टमीमेवं रूपं यदिच्छात्मकं विम
र्शनमहमिमेतावन्मात्रत्वं न त्वत्र न कश्चित्क्रमः प
न्तरेगो ह्यपते प्रमातृप्रमेयवैचित्र्यमउल्लसव‍ः ग्रुना
नाकेनतत्ज्ञापिनकश्चित्क्रमः यदात्विच्छारूपं प
चामीतिस्पन्दनात्मतांकायपर्यन्तागतं क्रमाद्रू
षितमाभाति तदाभगवदिच्छा प्रमातृप्रमेयभेद
पर्यवसितानन्तक्रमोपभिन्नाभाति दर्पणतलमि
व वितत प्रवहन्नदीप्रवाहक्रमसमाश्लिष्टम् अत्रच
केवलं दर्पणास्यतथेच्छानास्ति परमेश्वरस्य तत्सा।
स्तीत्थं भपणास्य क्रियाशक्तिः क्रमवत्क्रियानिर्मा।
णासामर्थ्यं क्रमरूपक्रियापरागयोगश्चेति एवं दे
शक्रमेपि वाच्यम् तत्रत्वस्य विच्छाशक्तिरुच्यते:
स्तत्क्रियाशक्तिरेव सा स्वीकृतेति पिण्डार्थः अत
गार्थस्तत्तयेति स्वरूपभेदेन देशक्रमकारिणा क्रिया
भेदेन च कालक्रमसम्पादकेनोपलक्षितो यो विता
नः सूर्यादेः प्रमातृभेदो मामंते पाश्च एवं यदादेः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

परस्यं तावत्स्वस्य भगवतावभास्यते यत्तदवभास
नेच्छा ईश्वित्वमिति निर्माणशक्तिः न तु केवलं मूर्त्ता
दैव क्रियायत्नस्वतन्त्रिर्मितत्वात्तेय क्रियावैचित्र्य
मसौ विदधातीत्यः नवरतं तथैव हि तत्स्फुरति ततोपि
तस्यैसा क्रियाशक्तिः स्वतो भासन विच्छेदनाभा
वात् क्रमाभावे स्थूलदृष्ट्यापायध्यस्य भवेत् क्रिया
नुपपत्तिशंका किन्त्वेवमस्य क्रियाशक्तिरुपपन्ने
तिसंगतिरितिशिवम् इतिश्रीमदाचार्याभिनव
गुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां
क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथममाह्निक
म् १ ॥ ओं विरोधमविरोधं च स्वकपैवोपपादयन् ।
भेदाभेदौ च यो मन्त्रनवविन्नेन्नमः शिवम् ॥ यदुक्त
मप्रतिहतस्वातन्त्र्याभगवतोनिर्माणशक्तिरिति
तेस्ववाद्यवादर्शनानुपपद्यमानक्रियासम्बन्धता
मामादिपदार्थराशिसमर्थनमुखेन निर्वाहयितुं
क्रियासम्बन्धसामान्यमादितेन न शक्तिरीदृशीस
तेश्लोकसप्तकेनाह्निकं प्रस्तूयते तत्र प्रथमश्लोके
नतत्रकलेनैकानेकरूपस्यक्रियादेर्वास्तवारे विरु
द्धधर्माध्यासदूषणेनानुपपद्यमानस्याबाधसमर्थ
नीयं वस्त्विति दर्शयेन द्वितीये तत्रोपपत्तिस्पष्टयते
तृतीये तन्निर्विकल्पकसंवेदनसंवेद्यत्वेपि विकल्प
कालेष्वस्फुटमेषारूपमित्युच्यते चतुर्थपंचमा
भ्यामेकानेकस्वरूपतया विषयविभागश्चिन्त्यते ।
षष्ठेन ग्रहणाकस्तुत्रप्रतिचितसंबन्धस्वीकृतानां क्रिया
कारकभावादीनां स्वरूपमुच्यते सप्तमेनार्थक्रियोप
योग इति संक्षेपः नन्वेवं तया निर्माणशक्त्यावभा।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
सभि॰
७४
74

सतारूपपापत्त्रिमीयतेतस्माद्भासमानैवनिर्भासना
म्यत् साच हिचन्द्रादेरप्यस्तिनीलादेरपिनीलादिनि
र्भासकर्मसामान्यसम्बन्धादेरपिततश्चासत्यमसत्येह
त्रिसत्यमितियएवंशायेष्वव्यवहारः सकथंसंगच्छे
तनिर्मेयत्वाविशेषाद्गिमाशंक्यक्रियादीनामसत्य
त्वेनावबोधमपन्नमितिवदन् हिचन्द्रादीनांहित्वसत्य
समर्मितिसत्यपराह ॥ क्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्या
दिकालबुद्धयः समाः स्थैर्यायोगाभ्यामेकानेका
त्मपामना: ॥ विसत्वाद्यत्रयाक्रियाबुद्धिः कर्तृकर्म
करणादिषु वैजाब्रजति तएतुलाविक्लिदत्तेपथान्व
लन्तीति तस्याएकानेकरूपत्वेनाययंथाग्रासप्रबाल
त्वेनम् तथाहिततदेशकालाकारभिन्नस्तवैवद्वे।
होनेकस्वभावोपिसपगायमिमेकरूपतामपरिम
जेब्रवृत्तिर्भासनेनसप्रवचेकानेकरूपोर्थः क्रियातत्त्वे
वप्रतिभासनास्यपारमार्थिकीहिचन्द्रादिस्तथा।
भासमानमप्युत्तरकालप्रमाणापाराद्रूहमिरूपस्य।
स्थैर्यंसोन्मूलनेनहिचन्द्रोनास्तीत्येवंरूपेणसम्यग
हपनस्खलतिचेरस्मेवंभूतोविमर्शोनुवर्तमानेनके
नचिउन्मूल्यमानः संवेद्यते हिचन्द्रादिवयघपिक्का
दोहेगयोरूपपश्चमनेतपापिहिचन्द्राभिमानीनताव
नीतत्राणंक्रियामभिमन्यते अपितुपारदर्शीएकेन
शशिनाकर्तव्यातिमिरापसारणादिरूपानाद्यपेवा
परेणेतितनहिगुणामर्थक्रियांनत्राप्यवस्यतितस्या
वासैनोपश्चत्मेव्रमायांनयामेवग्रामशामिमप्याव
स्यतितस्यामविकलायामुपयोगोस्यारतिस्थैर्योउप
योगाभ्येकानेकरूपक्रियातत्त्वालम्बनाबुद्धिः समेव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एवं समस्तादिक्कालपर्यन्तेष्ववाच्यम् उत्तरकारि
कयास्फुटीभविष्यति नत्वेकत्वमनेकत्वं च परस्पर
विरुद्धमेकत्वमेकत्र वस्तुनि स्यात्तान्ततोऽयं बाधकप्र
माणाहतः स्थैर्योन्मूलनप्रकारश्चाशंक्याह ॥ नैवे
कमानन्तरत्वेन देहेन्द्रियवेद्यताम् सम्याप्यानेकतां
याति देशकालस्वभावतः ॥ इह तावद्दृष्टेवलति
दृष्टेनज्ञानविद्रवलमयमिति तुद्विर्जायते न रजत
मितिवत् द्विचन्द्रेणिनाऽपि द्विचन्द्रमिति मिरवशाद
हमुपलभ्ये न यतः परमेवं वेद्मीति भवमुन्मूलनात्तु
द्धिः पश्यन्नमेकमेवकत्वमनेकं भवतीति न ज्ञोद्य
ते इहकारणमेवकत्वमकारणं भवति प्रयोज्यते
विषयभेदान्नयोतिनद्विषयभेदेऽपनत्र विरुध्यतेऽति
केनायं विनीऽणोवरः संवेदनेनेति चेन्नवलनीमादो
संवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतं किमिति नसद्य
नेविषयभेदोऽपि त्वावबद्धं तत्रणक्यते नथाह्याभा
सान्तरेणासंभेदेनैकाभासमात्रमतएवाप्याप।
क्षाविद्यागादन्तरंगन्वाद्यन्तरमनुवर्तमानत्वयाप्यभू
ताभासमात्रग्रहणोदितान्तःकरणवेद्यतया वा।
न्तरं तथा स्वरूपापरिमुक्तेनैवमाभासान्तरयोगे
न तन्तन सहिसन्वाघ्यतत्वमेकमिति प्रतीयते नदे
वदेणाभासेनेदमुच्येति कान्ताभासेनाऽध्वातदा
नीमिति स्वभावाभासेनकृशःस्थूलइत्यादिनाभि
ष्ठतयानेकमिति वाह्येन्द्रियवेद्यतायां प्रतीयते न
यावाभिनस्थात्मसंस्पर्शस्पेनकनीमाविशमेवान्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. रंसत्येकंतदेवसान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्व
सभि मितिवक्ष्यमाणकार्यकरणभावदृष्टान्तरिन्द्रियवेद्यता
74 यामनेकंदृष्टाद्याभाससमिश्रणा एकत्वाभासान्तरा
75 मिश्रितायामन्तःकरणैर्वेद्यत्वेविज्ञानत्रितयामनेक।
त्वेश्वतराभासान्तरमिश्रितायामुभयकरणवेद्य।
त्वेविदतिरिक्ततामसनेवेतिस्कन्धोविषयभेदः न
स्येववचनत्वान्वमितिपरामर्शवत्वादेवकारणका
रणवदुपादानसहकारिवत् अथव्यपदेशमात्रमे
तत्कारणमकारणंवेत्यादितदिहाप्येकमनेकमि।
तिव्यवहारमात्रम् नीलपीतमविकल्पकंसविक
ल्पकमित्यपिसर्वमायापदेयव्यवहारमात्रमितिसम
वेसमानम् तस्मादेकानेकत्वविरोधोनबाधकस्त
देतदेवकारणकम् नचेतिनेभक्तिपादिभुपदान्त
रंनत्वंतदेकंतदेवेन्द्रियवेदनीयत्वेप्राप्यदेशादिभे।
दादनेकतांयातीतिसमन्वयः नचेतिसमत्वस्थितेनत
पार्वोपकत्वानेकत्वेपार्श्वेप्येकत्वमेवमनेकत्वमेव
मितियोजना नचैवंविषयभेदेभ्युपगम्यमानेप्येके
केप्रतिभानेभवतिनदानानेकमनेकप्रतिभास
वनेकंप्रतिभानमितिकथमेकानेकरूपंवस्तुसा
त् तथाहिबाह्येन्द्रियेणवेद्योविचित्रदेशाकःपरम
नुभूयतेनत्वनेकभासमसम्मिश्रीकारेबाह्येन्द्रियज।
स्याविकल्पकस्यव्यापारःसन्निहितविषयावलोक
नेरविचारकत्वादितिस्याद्वः विकल्पेनापिमानसेन
तथाभूतंवस्त्वैवस्पष्टमतइतिकयापिपावस्तेका

नेकरूपं गृहीत्वेन इति परामर्शो हि निर्वहणीयाह ॥ त
द्रूपालम्बनापत्ता मनोनुव्यवसायि सत् कारोतिमा
स्वव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥ २ ॥ तत्तानमाला
याश्रुक्तः सूत्रकल्पः स्वसंवेदनात्मा प्रमाता जीवित
रसपापादितं शाकमयत्वं तन्मूर्समपि निर्णीतम् स
व विमृष्टस्वभावः शिवात्मा मायापदे तु संकुचितस्व
भावः पशुः तदस्य मनः समुल्लासावसरे विकल्पभू
मिकायां स्फुटमुल्लासः चेद्दीपिके निर्विकल्पके सा
दाशिवेश्वरदशा भूदयात् अविकल्पकबोधावहि
र्भूतविमर्शव्यापारस्य पश्चाद्भाविनं व्यवसायं निश्चया
त्मकं विकल्पकमनुव्यवसायशब्दवाच्यं विदधन्तः
करणमेना क्रियासम्बन्धादिविकल्पान् सम्पादयति
ते च विकल्पास्तद्वयमेकत्वानेकत्वमवलम्बते न हि वि
कल्पेषु प्रतिभासमानमवस्तु न हि तिसृकं प्रकाशाते
व वस्तुत्वमिति न च विकल्पस्य प्रकाशरूपतांमुका
रोपणाध्यवसायाभिमानादिनामधेयं व्यापारान्तरं
मुपक्रम् ततो वाच्यवाच्यसमारोपयन्तीमादिवचोव
स्तु मूर्तं तस्येनइकं भ्रान्तिरेवावसायस्य यत्र श्रुप्या
रूपाम्पारोपहिछियन्तानेन प्रकाशनीयं स्वलक्षणं
तत्कथं विकल्पः स्पृशेदिति भवेदेवं यदि विकल्पेना
मस्वतन्त्रो भवेत् यावता प्रमातारसोव्यापारः प्रमा
नावसर्वानुभवान्तः स्वसंवेदनरूपत्वस्य चायमेवप्र
र्वानुभवसंस्कारोपह्नि कल्पनव्यापारकालेपि पूर्वा
नुभवान्मनवमनुत्ताल्नेवाल्लनतः सर्वानुभवोपाव।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र०
म.वि.
७९
76

स्वलक्षणप्रकाशनात्मा तावत्सर्वोऽनुभवनादात्मा
पन्नप्रमातृतत्त्वव्यापारोऽपि विकल्पस्तद्विषय एव ग्र
नएवस्मृक्रमावार्थेण पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमातृर
पमेवसः परपोहनकालेपि सपूर्वोऽनुभवः स्थित
इतितस्यास्वमातृयोव्यापारएकत्वानेकत्वसंयो
जनात्मा स एव प्रकृतो यत्र तादृशीः क्रियादिकस्य
नापकानेकवस्तुविषयापन्ना इति ग्रहणकवाक्य
सूचितमेवएवकरोमीति स्थितम् यद्यपि विकल्पे
पि सामान्यावभासो घटाद्यवभासादौ तथापि न त।
दा सामान्यादिस्फुटं समानोपरंजकत्वसम्बन्धिरूपो
इवैकमिकत्वेन सन्नानामांगेव एव कदम्बकस्वी
कारेवप्यवपि मस्परिग्रहादौ सामान्यसम्बन्धक्रि
याद्रव्यदिगादिपदार्थस्य परमार्थतः स्फुरणादि
ति मानसविकल्पग्राह्यापकानेकरूपः सामान्या।
दय इति स्थितम् इयं च संहतिर्विकल्पबुद्धिः तद्दशा
इव्यने संहति समवस्येव तत्प्रकारस्तदिति द्विवल्ली
द्विवत्रासमयतानत्रवाग्ये संविदवतरणक्रमो यद्वि
यापुत्रैरेवार्यसर्वो विस्फारः तत्रापि सम्बन्ध एव।
मूलभूतः तथाहि समानानापदैकं भाति तन्सामा
न्येहवेदन्नस्यहेतेन्यं सा क्रिया श्रवप्यानोपदैकविवे
नमपवदेशातः सावयवी समवर्यिकृत्वायमिस्थंत।
नोस्याय्यपरस्यादित्यादिदिक् अस्याः क्रियाप्रमात
स्सहभावेनासेः विनाभावेनवैतिवर्तमानादिः का
लः यावद्विशतिपदिकार्थस्यपहपातिवग्रभाति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नदतितिरिक्तं सर्वंसंबन्धपदवेतिकारकाणामपि संबन्ध
रूपनैवकेवलंक्वचित्सोसंबन्धोव्यपदेशान्तरयुक्तो।
सहतेयथासास्नादिमतांसंबन्धोगावइमेकथ्यपदे
शमसहिस्लस्लत्वसामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशान्तराय
त्थिंभेगेतसंबन्धगावोक्तिरेवश्रुतपदशुष्टिप्रसाप
लादिप्रमाणपरिमाणोन्मानरूपंतत्रान्तर्गतेनवा।
णमहदादिसंख्याहृष्यकादिपदमत्सर्वंसंबन्धसे
वविजस्मिन्नेयेपिसामान्यादिखलतारमभेसनते।
पितत्रसमवायमभ्युपजगमुर्नीवितत्वेनसमवायश्च
संबन्धात्मातदनुयायोवाकेषांचित् यतस्त्राहुः तो
पाकिंसमवायायोमनुरहणातिसंबन्धइति यद
पिचकारकंनदपिक्रियानुरवप्रेतिसापिकालेप्राणे
षरमाश्रयतिसोपिक्रियाद्वारेणसर्वभावान् सापि
संबन्धमनुरयतीतिसंबन्धाधीनैवेयंविश्वलोकया
त्रा नतादात्म्यपदभेदाभेदात्मसंबन्धसहस्रवार्थं
साधितालोकयात्राकृतिर्यस्यसेत्स्यति अतःस
म्बन्धनमेवप्रथमंनिरूपयितुमाह ॥ स्वात्मनिष्ठावि
शिक्राभावापकस्मातरि अन्योन्यान्वयरूपेकत्रु।
जः संबन्धधीपदम् ॥ रात्राबुरूपक्षस्बुद्धिस्लटस्थो।
स्वात्मैकपरिसमाप्तोप्रमारूभूमोपदैकागच्छतः न
वैकमात्रेतयोभेदविगलनापत्तेः अपितुपरस्परा।
रूपसैषात्मकेगुणपदंवनिमजडेदभेदकोटिहृपदा
लातरूणलत्वणमन्वयरूपंतदानादेवसंबन्धधि
यत्रालम्बनंभवतोरात्ररूपक्षइति तथाहि राजाय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
भि स
७७
77

दार्ढ्येपि पागृहीतोपि नस्तावत्त्वविश्रान्त्यानुधावति न
तद्रूपान्तरेणांशुस्तास्थेषु भजन्कृतार्थी भवति पुरुषो।
प्येवं स वैरूप्यस्थेषु एकरूपोभयोस्थितात्मनितया।
वस्थानरूपः शुद्धप्रतिलब्धसंविन्निष्ठ तत एवाधि
कसंविन्निमज्जनादनाभाससमानरूपमयभवनलक्षण
स्वात्मन्येव विश्राम्यतीति तत्रैव निर्भासमानेऽस्माकं दि
न पुरुषपरमार्थोऽपि एवं बहिरनेकताशुद्धत्वपरमा
र्थरूपस्यैवैणिकामिति समन्वयस्वरूपम् जातिद्व्याव
भासानां बहिरैक्यैकरूपताम् व्यक्त्येकदेशभेदेवा।
प्यालम्बन्ते विकल्पनाः॥ जातिवभासस्याव भास।
मानरूपाणामनेकग्राहिकायः कल्पनास्तान केवलम
न्वयवदन्तरैकरूपतां बहिस्थानेकरूपतामालम्ब।
न्तेयावं हिरपि व्यक्तिभेदलक्षणमनेकं बहिरेवव
नदनस्ततनारूपमेकतामालम्बनत्वेन यत्तिगावर
त्निप्रतिभासस्यैकतां बहिर्व्यक्त्ययोभान्तिपेनवव।
ह्रवचनमत्वयापितासां भातिवत्रर्पत एकप्रातिपदि
कार्थपरामर्शानुगमः उभयं च तदेहैरेव रमात्म
गुणानिर्देशात् केवलेवात्यत्नमपि स्थितेपरमार्थ
प्रकाशात्मभावेरतिनतत्त्वभेदाभेदौ हृषणां विश्वसंवे
दनस्वशृनेनद्वैपिरकारकादिविरोधः कृतप्रति
विधानः शान्तं तस्यैकं समन्वयद्वारेणतद्देवसर्वत्रै
वमवभाससमानस्यादृश्यमवयविद्व्यस्याग्राहिकाः
याः विकल्पनास्तानकेवलं समन्वयवदन्तर्बहीरूप
तयापकानेकविषयाणां वहिरैक्यैकं निसस्त्यिव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न्यरूपत्वेन भिन्नं वावयवलक्षणैकदेशद्वारेणास्वीकुर्वीते
वद्देतिहि तिस्सन्त्यिव व्यनेकवटनात्माविततरूपस्वभा
वोति ॥ क्रियाविमर्शविषयः कारकाणां समन्वयः
श्च व्यवयिसन्नावान्वणालम्बादिगादिषीः ॥ कारका
णां कर्त्रादिशब्दवाच्यानां योऽयं समन्वयोऽर्थ्यते
यपामारमेयमनातोमिश्यः सोऽन्तर्लीनप्रमात्मकक्रि
याविशेषपरामर्शैकनिमित्तकः नहि प्रमापरामर्श
मन्तर्वर्तिनेविहाय वस्तुनः सातादल्वयोवसंवेद्यते
यन स्वत्रभावरूपतानिमित्तताव विषयार्थः कारकश
क्तीनामपियः स्वाश्रये समन्वयः सोऽपि क्रियापरामर्श
निमित्तकः इत्यानोऽवशक्तीनां व क्रियापासांकसाता
स्तम्वयनीयक्रियेव भगवती पतावहिर्जृम्भिते सम्ब
न्धमाविर्भावयति अस्मादिदं पूर्वं परं हरे इत्येवं वहिर्भि
न्नतयापरामृश्यमानयोर्भावयोरन्तरभेदपूर्वकंभेदा
वमर्शमध्यमभेदविश्रान्तं च यद्रूपमामृश्यते तेन दि।
गादीत्युच्यते अत्र हि तयोर्भुग्णायवयवविशेषपराम।
र्शोदरस्तत्सम्मुखत्वेनपराङ्मुखत्वेनादिनिश्चयः संयोग
सेतुकसंयोगाल्पतादिपरिग्रहश्चोपयोगी कालपरा
मर्शोऽस्य पूर्वापरादिरूपत्वेऽजन्मस्थित्यल्पतादिविमर्श
श्चिरक्षिप्रादिरूपत्वे च पस्ततिपवमपातीदिमादोन्त।
सम्भावितस्य स्फुटस्यास्फुटम्भूतपूर्वं स्यात्मीयसंवेदन
स्यादिनशाणादिमादिक्रियान्तरस्य फलविशेषस
वोदनादेः परामर्शेऽनुपयुज्यते एवं संख्यापरिमाणप।
पकसंयोगविभागपत्वनिष्ठसम्बन्धरूपतेववाच्यास

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि
७८
78

वैयर्थ्यं संक्षेपः यत्र पदार्थाभासस्यात्मविश्रान्त्यात्मनो
घमरूपस्य आभासान्तरपरामर्शो विश्रान्तिस्थानं।
तत्तयास्वरूपपरिनिष्ठानतः सम्बन्धरूपेणैव क्रियाश
क्तिर्विजृम्भामपि न त्रापि भावान्तरापेक्षत्वात्सम्बन्धा
न्तरमपेक्ष्य यथासंख्यादेः समवायः समवाये न चानव
स्थाभवन्त्यपि दोषाय सर्वोपरकत्वस्य स्थानवस्थैव न
स्वतःसम्बन्धस्य स्याद्विना ह्येवं सम्बन्धावभासे हानिः
काचिदिति न मूलक्षतिः शङ्क्येत एवं सकललोकयात्रा
नुग्राहितकल्यानन्तसम्बन्धवपुरीभावे क्रियाशक्ति
विजृम्भात्मकमभिधायानन्तरस्यैषोपयोगो ह्येवं स्ववि
नैौ निरूपयितमात्र ॥ एवमेवार्थसिद्धिः स्यात्त्वात्।
रर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदत्वनार्थेन तेन न भ्रान्तिरीदृ
शी ॥ ३ ॥ इह भावानां न समासम्बन्धः सततमव्यापकत्वाद
नवस्थावैयर्थ्यादिदोषात् नार्थक्रियावत्त्वन्तरत्वात्
न तत्कारित्वं सर्वदा तदावेशादर्शनात् उक्तं हि अर्थक्रि
यापि सहजाभासानामिति न तत्कारित्वमवश्यमत्ता।
नुपलम्भात्मकान्वयव्यतिरेकगम्यस्याप्रमेयत्वे स
मेव्यप्रमत्वव्यामेनार्थक्रियाकारणायोग्यत्वेन।
स्यसमाके निश्चयकालेऽवधारणात् अर्थक्रिया
कारित्वान्तरपर्येषणे चानवस्थेति सर्वस्यचास्याप्र
काशमानस्यैव नरशृङ्गप्रायत्वम् अर्थक्रियाकारित्वा
न्तरपर्येषणे चानवस्थेति प्रकाशमानेनैवानुभूय
मानतयाचितविमर्शपरिस्पन्दाभावस्य सत्त्वम् सा
चभेदाभेदत्वरूपाणां सम्बन्धादीनामस्तीति निराशङ्कम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वसमर्थत्वमेवतेषाम् तथापियदिपरोनुबध्नीयादि।
हलोकःप्राचुर्येणार्थक्रियार्थीनकारिणिसत्यंतव्य
वहरतितत्किंसम्बन्धादीनामस्तीतितदस्फुटपमा
खस्यतेयदिनकृप्यसितत्सर्वत्रव्यवहारेयत्रापिस्फुट।
सम्बन्धादिधीर्नेदेतितत्राप्येवमेवेति सम्बन्धादिरू
पतयाभेदाभेदवमोर्थः तेनैवार्थक्रियानतत्वात्मभि।
त्रिमात्रविश्रान्तेनकाचिदपिकदाचिदर्थक्रियातथा
हिमुख्येनस्वरूपमात्रेणाभिलाषरूमादिक्रमेणसर्वोव
वहारःस्वाभासस्वयोनुभूतःसएवाभिलष्यतेतेनव
योननुभूतः सएववयदिप्राप्यतेतदभिलषितंप्राप
मितिनष्यते यदिचनतदेवनहिकिमभिलष्यतेप्राप
नात् प्राप्यातदेवतथापिकथमर्थ्येतेःज्ञाततात् न।
स्मादेतदेवंभवति यदितदेवचातदेवचानदवितदपि
वेति एवंमुत्वमायनेषुवाच्यम् तदुक्तमाचार्येणैव।
र्हार्थितायामिष्टेवाविमृष्टेनेष्टकारिता तथाप्यह
हमिष्टयोरपीह्याहष्टभोगाभूः हष्टंवसहष्टेवविनष्ट
मितिकार्थिताइष्टेकेनविमृष्टेतदिमादि एवंचाभासा
मयस्मिन्नसेवंदमयाभासान्तरेसामासमस्तसम्बन्धरूप
तयानुप्रविष्टमस्तयानकथंचिद्व्यवहारः इतिसक।
लदेशकालदशापुरुषोपयोगीयद्येषव्यवहारोनस
मस्तहिनामस्यसमस्तंविश्वमितिनात्रभ्रान्तिरितिभ्रमि
तव्यमितिशिवम् ॥ इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविर
चितायांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेभे
दाभेदविमर्शनंद्वितीयमाह्निकम् २ प्रमाणनि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र०
प्रभि
७९
79

प्रमावेशेस्त्ववलाक्रमणाक्रमात् यस्त्ववक्रावलोकी
ति प्रमेयतेऽस्तु मः शिवम् ॥ एवं क्रियाशक्तिविस्फार
निरूपणप्रसंगेन सम्बन्धपरः सरं सामान्यादीनां स।
त्वमुपपादितमधुना तत्सम्बन्धतत्त्वमेवैकवचनतया
शुभादनीयम् तत्र द्विविधमेव परमार्थेनोत्तापत्ता
यकमाकार्यकारणता च तत्र पूर्वस्मान्मानमेयादि।
भावादिचिन्तास्पदभूतायां सर्वमुक्तवारं च वत्समाण
वायत्तं प्रमाणाधीनावस्तुसिद्धिरितितत्र प्रसिद्धेः एवं
च प्रकृतसमर्थनीयवस्तुप्रयोगितया स्वपर्वसम्बन्ध
रूपतया प्रवृत्त्यविचार्यमाणादिस्थितिं निरूपयितुमि
दमेतादृगिमादीशादिव्यवहारः प्रवर्तते इत्यन्तं श्लो।
कसमुदायकेनाग्निकान्तरमारभ्यते तत्र श्लोकद्वयेन
प्रमाणतत्फलस्वरूपं ततः प्रमेयस्य स्वरूपं निरूप।
यितं प्रमाभासं प्रमाणस्य व्यापारेण तत्स्वलक्षणान्त
कवस्त्वेकनिष्ठतानियमेनेति दर्शयितं प्रत्यवमर्श
बलेन प्रभासस्य व्यवस्थेति दशभिः श्लोकैरुक्ते तेन तत्स
संगान्तिरुत्थानस्वरूपस्वरूपश्लोकेन प्रमेयस्वरूप।
सिद्धिश्च प्रकृतमीश्वरवादमवलम्ब्य घटत इति श्लो
केनोपदर्शयते सचेष सर्वप्रमाणतत्फलप्रमेयादि
प्रविभागस्तत्त्विप्रदर्शितरूपे प्रमातरि ततो नतत्स्य प्र
मेयतायेनात्रापि प्रमाणव्यापारसम्भवः केवलं व्यव
हारमात्रासिद्धफलं प्रमाणमेवेति श्लोकत्रयेणेनिता
मर्पार्थः यद्युक्तं क्रियासम्बन्धादित्युद्योतेन भ्रान्तिस्व
भावात्वितदेवनिर्णीतं प्रमाणतत्फलस्वरूपं तावत्स

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सिद्धमनुवदति ॥ इदमेतादृगित्येवं यद्दृशाध्यवसिष्ट
ते वस्तुप्रमाणं तत्तोऽपि स्वभासोऽभिन्नबोधरूपः सन्तो
स्तथाविमर्शात्मादेशकालाद्यभेदिनि एकाभिधा
नविषये मितिवस्तुत्वबाधिता ॥ यस्यवशात्सात्मा
र्थ्यात् वस्तु नीलसुखादिकं व्यवतिष्ठते नियतोऽप्रका
शमर्थसंतानानिवर्तते इदमिति स्वरूपेणैतादृगिति
च विशेषणभूतनिमानित्यत्वादिधर्मान्तरयोगेन त
लोके प्रमाणमिति स्थितं तस्य विवेचकेन विचार्यते इह
वस्तुनः स्वरूपं सामर्थ्यवशेनैव तत्तावद्व्यवतिष्ठते जडत्वा
त् मम नीलं प्रकाशते चेत्तस्य वेदितृत्वसैकरूप्यमवभा
सः तस्मादस्यवशेन व्यवतिष्ठते ऽसौ पि चेज्जडस्तदस्येता
न्यस्य हस्तावलम्बनम् तस्मादेवासौ संविदात्मा सोऽपि यदि
शुद्धो निर्विशेषो न तर्हि नीलस्येव व्यवस्थापकस्तद्भवेत्सी
तादावपि तस्य तथात्वात् न ह्येषो नीलोऽपरोऽक्ते नीलो
न्मुखो नीलप्रकाशस्वभावश्चाभासः स नीलस्य व्यव
स्थापकः तत्प्रकाशस्वभावत्वेन हि तद्व्यवस्थापकता।
स च नीलस्य प्रकाशो यद्यव्यतिरिक्तस्तत्पीतस्यापि
स्यात् प्रकाशात्मकचिद्वत्तादात्म्याविशेषात् तेन
व्यतिरिक्तीकृतस्य नीलस्य स प्रकाशः नीलत्वेऽस्य तत्ता
व्यतिरेकाभासयोगं यदि सोऽप्याभासो महतः प्रकाशा
द्व्यतिरिक्तेन महाप्रकाशाव्यतिरेकेन स्वतन्त्रो नीलादे
र्व्यतिरेकाभावप्रसंगात् महाप्रकाशश्च न व्यतिरेकं
किंचिदपि सहते इति नूनं महाप्रकाशेन संकोचग्रा।
स्तनिर्भासनीयः संविदो वस्तूनां चाभासः संकोच

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ नप्राणोनन्त्वर्थीभूतोसौसूक्ष्मरश्मवत्ते संकोचाभास
प्र.भि॰ एवचमायीयप्रमातृरूपत्वं अनपेक्यास्पष्टिशास्रा
८॰ प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासः परमार्थतः तेनसूक्ष्म
धीप्राणदेहाद्युपाध्यापप्रपञ्चीकारात्मकसंकोचपरि
ग्रहसंकुचितात्मायाप्रमातुरनन्तकालान्तर्मुखसंवे
दनरूपात्प्रमाणाभिमतआभासोयावत्प्रमेयोन्तु।
खतोस्वभावस्तावत्प्रमेयस्यदेशकालाकाराभाससम्भे
दवशात् सोपितथैवतेनतेनाभासाभासरूपस्वरू
पः नतूत्क्रममभिनवोदयइति अभिनवत्वेनावासप
रिन्ताप्यापिनकालोकिनस्तेननवनवोदयइति इत्य
कंभवतिसोपियदिनप्राभूतोमायाप्रमातृलग्नेना
भवेत् ततोममनीलावभासोयस्यततस्यैवपीताभासो
ममेतिनस्यात् अस्तिचेदंससंवेदनंयत्स्वलाबाध्य
मानमिमेवस्वस्वेनाभासमानोयआभासोनवनवप्र
मेयोन्मुख्याद्नवनवोदयस्तत्प्रमाणंयतःप्रमाविपन्नेका
सोप्रमाफलस्वभावेतिवत् ग्राहकस्यबोधरूपआ।
भासामितिप्रमाणफलमितिसम्बन्धः नत्वेवंपर्या
लोचकंभवेत्तेनफलस्वरूपंग्राहकवाह्योन्मुखतयाप्र।
काशरूपयानवनवत्वप्रमाणयातत्तस्यैवान्तर्मुखात्मा
विमर्शरूपताप्रागुपपादितानस्वभावेनकेवलविष
यदशासंकुचितेनसएवबोधः फलंयथाहियःपुरो
ऽसएवविजयीमेकनिष्ठःपुरःविजयतेविवेकवता
हेतफलाभावेनव्यवस्थाप्यतेसएवपुरस्ततोविजयी
त्येवंयतोनीलेप्रकाशस्ततोनीलमिदमितिपरा।

मर्शो ह्येकरूपत्वेपि हेतुफलभावो यथोक्तं न दृश्य
न्त्यव्यवस्थानादिति किं चेह व्यापाररूपमेव फलं व्याप
रस्य व्याप्रियमाणव्यापार्यमाणाद्यन्याकारव्यवस्थि
त्यसंभेदः प्रमाणफलयोः विमर्शत्वेनैव यतः प्र
माणं विमर्शस्वभावहृज्जीवितः प्राङ्ग्राह्याभासान्तरैर्दे
शकालादिरूपैरनामृष्टैकैवाभासमात्रे प्रवर्तते
व्यवहर्ति लोहितमिति ततो देशकालाभासयोः स्वल
क्षणत्वार्पणप्रवणयोरनामिश्रणात्सामान्यमा
त्रेण्याभासे प्रमाणं प्रवर्तते अयमित्यपि स्वाभासश्चाभा
सान्तराणामिश्रणेनावस्थितावभासमात्रे इत्युक्तं श्रीम
दाचार्यपादैरेव निपुणं प्रमितिरेव परामर्शः स्थिते स
र्वे भागानेदन्ता सामान्यमेव ज्ञायते इति तत एवाभा
समात्रे वस्तुस्वलक्षणं न तदाभासमानाधिकरण
भासरूपमाभासान्तरमेकमप्यस्यैव न तत्र प्रयोगे वप्र
माणं तस्य संमिश्रीकार्ये तु तत्राभासेषु गृहीतत्वाद्धि
न प्रमाणमिति सत्यं भविष्यति अथास्व सापसास्तु।
क्तं नयेन शाह्वशाणितस्य प्रमाभासनिष्ठमेव प्रामा।
ण्यमुपेयमिमासाम् किमवान्तरेण न तु यदि वि म
र्शः प्रमाणव्यापारः सत्त हिं हि चेन्दूप्रसिमेवम् स
हि संस्कारयोगादात्मानमभिमतप्रसिद्धार्थक्रियाप्रा
प्तिपर्यन्तमनुवर्तयन्नुन्मूलितहृताः स्थिरः सं लक्षणा
भवति सत्येपि तन्मूलत्वे चेत्सहतेनैनस्येमीनया।
विमर्शः नायं विमर्शः सर्वमप्येकेनान्तर्मुखेन तु।
प्रारूपमेव तस्य निर्मूलनात् स्वसंवित्स्वचमातिणी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि
८८
४

तदेवं देवराजनमितिहृत्पूर्वस्यैव विमर्शस्यावि
मर्शीकरणं संवेद्यते अकं चैतद्धाय विचारे वस्तुतेव
रजते विमर्शेऽस्यात्र एवं स्थिते हि चन्द्रेपि यावन्यत्र।
अनुष्ठानसम्प्रदानमर्थक्रियासमानमपूर्ववस्तु
दर्शनायचिकीर्षितिनावद्वृत्तोपहासशोकादिवि
वशापरजनवचनाकर्णनेन संशुक्लसमाने प्रा।
योहिचन्द्रोयमितिपरामर्शस्स संवेदनादेवाभि
मन्यते तत्तच्चैवं परार्थक्रियां नाभिकाङ्क्षति तत्र कथं वा
भावाय व्यवहारः मा भूत् किं नस्तु टिनम् प्रवृत्ति
हि न सर्वत्र प्रमाणतनएव किं नहि कचन संशय
न एवार्थेप्सायिकान् प्रवृत्तिर्दृष्टा रतस्मादपि
वाहुल्यादोसविषान्नभोजनेनिश्चितसम्भाविनद
ष्टप्रत्यवायत्वेवोपादेयप्रवृत्तिदर्शनात्सदर्थिकाति
शयः प्रहर्षो नावतिष्ठते लोकस्य सचप्रहर्षः क
चनानुमतिनप्रमितिकः प्रमाणतो प्रतिपद्यते।
कश्चित्सम्याभवति पर्यायमेति एवमाजन्मयतो
नेनाभ्यस्तश्रापूर्वं जन्मशतेभ्योपि वा प्रमाणाप्रमा
णविभागस्तेनामणितृष्णादिवतत्स्वरूपमापात।
मात्र एव विलक्षणामीतते प्राक्तिहि तस्य परमा
र्थतो वैलक्षण्यं कारणभेदादिकृते ततश्च यदार्थि
परिमितो सत्यामभिमन्यते ततएवार्थिनामहाग्र
हेणयत्रतत्रनमर्पते ततोविसंवादभीरुर्निश्चिते।
प्रमाणाहोपादहेषेदृष्टेपि वा प्रवर्तमानो न विसं
वायनेरतिसमप्रतापूर्वकारीभवन्ते तेन लौकिकं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रमाणस्वरूपमनूदितं सामान्यसम्बन्धादित्तानेमो
हात्प्रमाणांशं कांशमपितं नतप्रविभागवि।
शेषलक्षणपरीक्षादिभिरिहानायासितो लोकः
यद्यदबाधितस्थैर्यमततप्रवाप्रतिहतानुवृत्तिकं।
विमर्शफलं विपन्नेन न देहाद्यरूपं बोध्यनिष्ठं प्रमा
त्स्वरूपविश्रान्तं प्रमाणमिति नश्चैन्द्रियके बोधे
स्वबोधादिसंवेदने योगिज्ञाने चाविवादमेवमुपे
नैव प्रमेयरूपे प्राभासे साक्षाद्विश्रान्तेः अनु।
अनुमानजात प्रतीतिराभासान्तराकार्यरूपास्व।
भावभूताद्धाभासान्तरे प्रतिपत्तिः वस्त्वन्तरस्य।
वतेन साकं कार्यकारणभावनियमः सामान्य
धिकरण्यनियमश्चेश्वरनियतिशक्त्युपजीवन
मेवावधार्यो भवति नान्यथा तेन यावति नियति
स्तावति देशकालेवानुमानं प्रमाणम् आग
मस्तु नामान्तरः शब्दनरूपो दृढीयस्तमविमर्शो
त्माचित्स्वभावस्येश्वरस्यान्तरंगप्रव्यापारः प्रम
त्तादेरपि जीवितकल्पस्तेन यद्यदामृष्टं तत्तथैव।
यथानेनहिषं मां मारयति गरुडश्चाहमिति न
व्रतेन यथाविधेशाब्दनात्मनि विमर्शे श्रानुकृत्संयो
भजनेशाहराशिः सोऽपि प्रमाणं यथा वेदसिद्धान्ता

प्र॰ व्यभि॰ ८२ दिः प्रत्योपि बोधार्हं नागमादिः तेनहृदयङ्गमत्वम्।
स्यादिदं ज्योतिष्टोमकार्यहं स्वर्गं गन्तेति दीक्षितेनाम।
पन्नराहमिति भागीति कारुणिकोहं बुद्धपदं गन्ते
ति गाढक्लेशस्य हि स्वरहमर्हं त्वं प्रतिपन्नेति न
यनविपर्ययश्चेति तदाप्तस्यैव तत्र ज्ञातृत्वानयो।
ग्यत्वात् प्रमस्य तद्रूपतिपत्तिरूपत्वाभावाद
प्रमाणमेव तथा विमर्शनात्मकं शाब्दं नन्वेवं।
तदेव शाब्दं केचित्प्रतिप्रमाणं केचित्प्रतिनेतिस्या
त्. नैवैतत्त्वकं प्रपत्तपातित्वात्प्रमाणस्येति प्रत
वतोस्ति शनीति हितस्य न व्यापिनो येस्य से अपक्ष
पाति प्रमाणमिति को स्य वचनस्यार्थः किं यदे
कस्य नीलज्ञाने प्रमत्वरूपं न त्वि किं सर्वस्य नीलेभास
मतिः समज्ञानं वा ग्निं वा शान्तिमिमने न विधिना।
लब्धा सेत्यति च यः सिद्धादेशश्च यः आगमः स किं स
र्वान्प्रतिमाणं प्रयकस्यापि कस्यचित्किंचित् न
प्राग्यस्यापि रूढविमर्शरूपं शाब्दं नमाससमन्तादर्थं ग
मयतीत्यागमसंज्ञकं प्रमाणं सर्वस्यान्वयं भवति
न तु यथा मिथ्याज्ञाने सहायतो भजमानमालोके
लिङ्गादिकमप्रमाणानामपि चिरप्रमाणं नैवेता।
वता समयज्ञानसरूपस्य प्रमतस्य काविमतया।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्तिता तथासर्वोर्थनिष्ठोमादिशब्दः स्वशब्दे र
हस्यविमर्शात्मनि प्रत्यक्षप्रमाणेप्यागमाभा
सेस्याविद्यंविदथदृष्टिरहस्यविमर्शात्मकस्याग
मस्वरूपशब्दनलक्षणप्रमाणोपयोगितायांश्रमा
णंभजत्वपक्षपतनापक्षपातदोषप्रतितेपयोगयः
सर्वपक्षागमोनियताधिकारिदेशकालसहा
कार्यादिनियन्त्रितमेवविमर्शंविधत्तेविधिरणो
निषेधात्मका प्रत्यक्षप्रसिद्धिरविगीताहिसम्या
वागमश्रीमता नयेतियत्रहियदायतन्त्राश्रम।
विशेकिनेरितिश्लोकेयत्रयदेतत्क्रम् तेनप्रमता
गमोबाधकावनुमानस्येति. नत्रभवद्भिरुद्दृहति।
माणभाष्यहृत्स्वभक्तयत्नस्मात्प्रमाणलक्षणेस्ता
तेसर्वंप्रमाणस्वरूपज्ञानंभवति किंविशेषणल
क्षणेःयत्नविसंवादकत्वंतस्यलक्षणमाहृतेनापि
ज्ञापकत्वंप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वयोग्यशक्यप्रामिकवा।
स्वरूपदर्शकत्वंप्रमाणलक्षणंब्रुवताकिंविस्म।
माणाभिमतबोधविश्रान्तंस्वरूपमुक्तंतस्यैतद्दे
वलक्षणेननिर्वाह्यतेनविशिष्टंभवमन्यथामृव
भेगामूर्थैकस्यांशलीभेदनादिमाद्वंतत्वंतदिसले
विस्तरेण ननुचैकाभिधानविषयेभितिरितिय

प्र॰
विमि॰
८१
38

उक्तं तत्रैकमभिधानं वाद्यस्वलक्षणपदप्रवर्तने।
यदि तत्कथमुक्तं प्रमाभासं प्रमाणमाभासयप्र
माणस्य यत्प्रमेयं तत्परमार्थतो निरूपयितुमाह॥
यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते आभा
सोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधिते ॥ यद्यपि च
दृश्यते बहिः परिदृष्ट एकोऽर्थस्तथापि तावानेवासौ
न अपि तु इत्यङ्गीभज्यमानतामपि सहते न तथा।
हि स्वतन्त्रं वा विवेचनमर्थितानुसारेण वा सर्वप्रसि
द्ध्युपजीवनेन वा तत्र त्रिधापि विवेचने क्रियमाणे।
इत्येव भ्रान्त्याभासः नन्वेवं चेत्कथमेकं स्वलक्ष
णमुच्यते तेषां ह्यवभासमानानामप्याभासानां
यो विमर्शोऽनुप्राणनभूतः स कदाचित्स्वमाभास
मेव विश्राम्यति तदा यथापरमार्थव्यवहारः कदाचि
त्तद्वर्गेण प्रधानतापादनेनात्रेदमिश्रमिति व्यामि
श्रणाभासेन विमर्शस्तदानेकं स्वलक्षणं अपि भि
न्नक्रमः अनुसन्धानेन मिश्रताविमर्शेन साधितो
य एकोऽर्थः स्वलक्षणात्मा तत्रैकस्मिन्नपि सति रुचिं
स्वातन्त्र्यमर्थितामर्शक्रियाभिलाषपरायणानां व्यु
त्पत्तिं हृद्यव्यवहारकारणानां चानतिक्रम्य भिद्यत
एवावभासः कथयेति निदर्शयितुमाह॥ दीर्घ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ह्यैतौ धर्मौ पुरुषधर्मवानन्त्यतादिभिः यथाभासा
विभिद्यन्ते देशकालाविभेदिनः तथैव सद्वृद्ध
व्यक्तोवतोज्ज्वलतादयः आभासभेदाभिन्नार्थका
रिणस्तेपदं धने:॥ इहतावदेकस्मिन्नपि चेतनतया
प्रसिद्धे पुरुषस्वलक्षणे विततदेशव्यापितां दी
र्घतामेव कलाविद्दिमस्पृशति यावत्तृणमस्तिनि
स्त्यित्वल्परूपतां वाहृस्वतां प्राशितानामपि सम्भ
विनीऊर्ध्विनीगमनागमनादिस्वभन्नताभाव।
यो मध्यतारूपं वा पुरुषत्वे प्यदत्र पुरुषस्याधारणां त
थाहिस्वनन्यावाशङ्काया न विरूपया एवं ऊर्ध्वो
त् यथोक्रम् यानहृते पसारताश्वेत मस्वरस्रो
त्रैतेति विततदेशव्यापितया वाधेर्यास्ति रोधिल
क्षणामर्थक्रियामर्पयमानो विभजेदेवम् व्यव
हारे हृदैः कीदृग्दीर्घत्वगीयते इति द्युवप्रमानो
पुष्पादपि तमिसुत्र्वाविभागं ऊर्ध्यादिमेवेतत्राभा
सां भेदः एकस्वलक्षणं तदेकस्मिन्देशाभासे का
लाभासे च विश्रान्तेः देशकालाभासावेव हि सा।
भासरूपता प्रयोजकव्यापित्वनिमित्तत्वं वर्णना।
विधानसविधहानीविशेषरूपतां वितरतः एवं पु
रुषत्वदेषोपिव्रासणाया भासा अपि निरूप्याः।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
त्यभि
८४
84

एवमङ्गुलावच्छिन्नतराद्याभासभेदो जडाजडस्या
धारणाबहुतरधर्मास्पदत्वात् अनेन निदर्शनेन
घटेपि घटत्वावान्तरनवजीर्णत्वाद्येनवन्तेनोस्मि।
नत्वादयः प्रसिद्धाप्रसिद्धाभासभेदा विभजनीयाः अ
नेन तु प्रसिद्धेन दृष्टान्तेनाप्रसिद्धभागोपि यो घट
स्तस्याप्याभासभागभेदो भवति तथाहि किंचिद
प्यच्छनालीति हृद्ङ्गमिवापद्यमानोऽजडं प्रथप्र
लीदमिति निसर्गाभासमेव पश्यन्ति प्रपरान्नाभा।
सान्नाभ्यापि न नाद्रियन्ते तथा उदकाहरणार्थी
घटाभासं स्वतन्त्रतया नामयन्ते योगपद्यवस्थीद्या
भासं मृत्पात्रार्थी केवलाभासं हृद्यनार्थी शुद्ध।
स्वभासं श्रादित्यहणगृहे नरभावार्थी दार्ढ्याभा
समिति दृष्टव्यम् एवंरूपविश्वसंसारोपियोजनीय
म् एवमेते आभासभेदा एवं वस्त्वाभासमान
नाकारनाद्वस्तत्वापाः योप्याभासस्वरूपणेन
नोविमर्शोसोपिसामान्याभासमेव शाद्वस्याभिजल्पा
त्मनोवोपजीवितप्रत्यक्षप्रभाभासमेव विज्ञानेः ५
सन्धरेलोहितस्मायध्यक्रियाकारित्वमप्यन्वय
व्यतिरेकाभ्यां सामान्याभासमेव निधत्ते सदाभासेन
हृद्रंगपरिहारमात्रस्य सम्पादनात् तदाभासा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

न्तरस्यापेक्षा सा। य्याभासेनार्थक्रियायां सा
प्यायोग्याभासस्यैव तदाभासनान्तरीयकत्वेना
भासान्तरस्यानियतस्यापेक्षणात् एवं येन येन
मुखेनार्थो विचार्यते तेन तेनाभासमात्रात्मैव न
न्यैव प्रतिभासनाद्विमर्शनादर्थक्रियाकरणा।
द्वेति सिद्धमेवं प्रसिद्धतरप्रसिद्धत्वातिशयेन।
कोप्यर्थो ग्रन्थकारेणाज्ञेयं निरूपितो दीर्घेहेत्र
ति भ्रमेति सद्घटेति नत्वेवं प्रमाभासमेव वस्त्वेप
कोघटात्मा न वस्तु स्यादिमाशंकाह॥ आभासभे
दहस्तु नोनियतार्थक्रियाप्रतः सामानाधिकर
ण्येन प्रतिभासाद्भेदिनाम्॥ आभासानामिश्रे।
यद्रूपेतत्रावश्यं कश्चिदाभासः प्रधानत्वेनावभा
सानां विश्रान्तिपदीकर्तव्यस्तेनेषां समानमधिक
रणं तेन सद्रूपत्वेषां सम्बन्धस्तत्सामानाधिकर
ण्यं तेनोपलक्षितो यः प्रतिभासो योन्मुखः प्रका
शास्तदनुग्रहणाकस्पकस्पनेनपरात्मपरामर्शः त
स्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्तत्तानियमात् तस्मात
सामानाधिकरण्याभासं मनुग्रहणायतिवाकात्मा
वाकार्थपरामर्शरूपो विमर्शः इहेदानीमेषघटो
स्तीति एवंरूपः ननोहेमोर्यैश्च भेदिन एकस्वलत्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
प्र.वि॰
८५
85

त्मनामाभासानांस्वरूपभेदमुक्तान्तः तेषामन्या।
विशिष्टा अर्थक्रियासमुदितरूपा अर्थक्रियाः भा
सविमर्शभेदेऽपिनतस्मान्नियताएकैकमात्ररूपाभा
सशक्तिभासपाद्याभासत्वेविमर्शोव्याप्तिमोम
न्तव्यः पुनः शब्दोविशेषणेनकः काकादिवत्अभ
यत्रयोऽस्य: बहुवचनेनैकोऽपिस्वरूपभेदापरिम्या।
गउक्तः तत्रचैकावभासेपरतत्त्वंसत् इत्यकेपरा
भासानांतदासमानरूपत्वमत्यपरंजकत्वेनपारमा
र्थिकंसामान्यरूपत्वम् तदाभासस्यतत्तद्रूपस्व
तन्त्रपरामर्शयोग्यतामात्रेणसामान्यरूपतानव
स्तुतोद्रव्यादयोहिसर्वेपदार्थाः परतन्त्रतासारःए
वमेकोघटोऽन्येष्वपिसमयमेव आभासविमर्शार्थ
क्रियाबलेनतथाव्यवस्थानादिति ननुनैकेनैवार्थ
क्रियातत्रापिनाभाससमुदायार्थक्रियासमुदा
यः आभासाभिन्नाअपियदैकामर्थक्रियांकर्तुं
मिश्रीभवन्तितदाकस्तेषामियतावधिरितिचोद्य
मपवदति ॥ इत्यरीयप्रकाशानांस्रोतसांसागरे
यथा अविरुद्धावभासानामेककार्यानुयैक्यधीः
इत्यवर्तिमोयाः प्रदीपस्यप्रभाः स्रस्तमात्रवलो
कनसामर्थ्यायानलत्वंणांयामर्थक्रियांवहन्ता। १८

वमस्तामेवैकभवनाभ्यन्तरस्थमूर्छितान्मानोवि
दधनेनतत्राथेक्रियाणांसमुदायोस्तिसागरपति
नानिवसानांनोसिद्धस्तनरत्नरंगारम्भार्थक्रियाका।
रीणानद्दृष्टःकांचनेलोहितस्तनोयंशिवलिंग
शिरस्थमाजेनोवितसलिलाहरणार्थक्रियोवि
नोहष्टमात्रएवनीव्रमीतिलक्षणार्थक्रियाकारी
तिसिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वम् यस्तुनराभासा
नोमिश्रीकासीमेतिनत्रयेषामविरोधस्तथाभा
सामिश्रीभवत्तिनहिदीपाभासोमारुताभासेनमि
श्रीभवतिविरोधात् सोपिनियतिशक्त्यापितः
इष्टयेदीपप्रकाशास्तेषांसम्बन्धिपदेकंसागरे
वस्तेनसोपदेकंवस्तुनेनकार्यायथापेक्षधीस्त
थाविरुद्धापेवभासाघटलोहितकांचनादयस्तेषां
सम्बन्धिपदेकंस्वलक्षणंतत्कार्यापेक्षधीरितिस।
म्बन्धः पेक्षापिपाधृतिभासोविमर्शोर्थक्रियावेति
स्वीकृतम् ७ नन्वेवंप्रमाभासेप्रमाणस्यविश्रा
न्तेर्वादगमाभासेस्त्रितानंप्रमाणंप्रमतानंचप्रमा
भासमात्रैकार्यकारणभावाभासोपितावन्मात्रे
ननप्रमाभासोप्यग्राभासेव्यभिचरेदिमादि।
वक्षनरोपसवप्रसंगरइतिशंकांव्यपोहितमाह

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. तथाविशिष्टवस्त्वाभासे कार्यकारणतोक्ता ततः शा
प्र.वि. स्त्रार्थतायामप्रमाणादेकतोमतः॥ तत्रेतिप्रमा
८९ 86 भासे प्रमाणे विश्राम्यतीयस्मिन्नपिपदेनकश्चिद्दो
षः तथाहि प्रविशिष्टोयद्यपि वस्त्वाभासो देश
कालाभासप्रभृतेराभासैरसंकीर्णत्वेनस्वात्म
मात्ररूपतायान्तथापि स एवाभासो यावद्भिराभासैर
विनाभूतो भगवता नियतिशक्त्या नियमितस्ताव
तोऽवभासान्दीकृत्यैव प्रमाणीकृते निश्चयपदवीम।
वतरति ततश्च वस्त्वाभासस्यान्यकार्यत्वाभासेन
स्वकारणताभासेन तत्स्वभावताभासेन वस्वा
भाविकाव्यभिचरितसाहचर्यः प्रतीयमानो वि
षयेव सर्वदैव तथा प्रतीतो भवत्येकत्वात्स्व
स्वाभाविकोपियः स्वभावः पुरुषकृतसमयादि
प्रत्यपेतीति यथाग्निशब्दवाच्यत्वं वह्निप्रतिप
त्तिकारित्वमित्येवमादिस्तोऽपि परमप्रमात्रादेव
निश्चीयते तस्यहि प्रमातुः कृत्रिमेणेतरेणवा १७१
रूपेणाभासान्तरनान्तरीयकतयासौ वस्त्वाभा
सः संविदितः सर्वदेशकालगतस्तथैव संवि
दित इति तत्र किं प्रमाणान्तरेण तस्य तस्य पश्य
क्षं पुरुषसमयेन निरूप्यमानस्य शब्दस्यार्थो।
© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पेज्वलज्ञाख्यराकारस्याभासद्वयमनेननियति शक्ति
रेवसर्वत्रशारणमितिविघ्नयति एतदुक्तंभवति
यत्किंचित्कृत्रिममितरद्वाभावाभासस्याभासान्त
रेणानान्तरीयकत्वंप्रतिभातितत्रनियतिशक्तिमा
त्रमेवपरंविजृम्भतेतत्रनियतिरूपंपूर्वापरवितत
कालमिन्धनकार्यत्वेधूमकारणत्वेउल्लभावत्वेवा
भासमानेप्यनतिचिरकालंतवस्थादिशब्दवाच्य
त्वाभासाद्वावितिविशेषः ततश्चनियतिशक्तय
मीवेनधूमाभासोप्यग्न्याभासाव्यभिचारीतितत्का।
द्विमत्वः कार्यताकारणताउल्लनाचतत्सस्व
शाब्दस्यार्थनातनत्स्कन्धाभिधेयताप्रादिग्रहणाज्ज
परसमभ्यनता ऊर्ध्वदिक्त्वंयोगितजलविरोधिता
वरमेवभूतोपश्रात्मास्वभावोवस्थादेसमयकला
देवप्रमाणोत्सतःसंविदितइतियावत् ग्रंथेच्छेद
इतिकाव्येयसमयोनग्रथ्यइतिद्वितीयरत्नीयणा
दयोः सामस्त्येप्यदोषः एषगभावप्रमयप्रयोगो
वस्त्वन्तरापेक्षानपेक्षातः कृतकत्वाकृतकत्वाभं
वर्गभेदस्सवितम् एवंभावस्वभावव्यवस्थापनंप्र
माभासेविश्रान्तेनैकेनैवप्रमाणेनक्रियतेतेषाम
ण्याभासानांयथोचितंयदन्योन्यनान्तरीयकत्वंत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
वि
८
८१

देकेन संवेदनरूपेण तदनेकप्रमिताभासविषयप्र
वेशहृत्संवेदनकालाणानुग्राणकान्तर्मुखस्वरूपे
णनिश्चीयते तद्वैक्यात्तमाद्वेनुसन्धानरूपंप्रमा
णं प्रत्नुसन्धीयमानेष्वाभासेषु गृहीतग्राहित्वा
प्रमाणं तत्र तत्प्रमेयैकेशायामेव प्रमाणंभावस्वभा
वव्यवस्थापनात्मकमानसप्रहमतिरिक्तकापप्र
हणपयोगस्य यथाप्रमाणविषयस्तं प्रकारंदर्शि
यितमाह॥ सातद्देशादिकाध्यत्वान्तरभिन्नस्वल
क्षणे तात्कालिकी ग्रहत्तिःस्यादर्थिनः॥ तावा
तावदर्थक्रियास्वलक्षणात्स्वालक्षण्ये च देशका
लाभासयोजनस्यैवानेरंगत्वम् तत्रापि च विशेष
रूपतापि परामर्शे विना न किंचित् परामर्शद्वारे
णत्प्रमातरिविश्राम्यन्ती प्रमातः संवेदनैकरूप
स्य देशकालायोगेनैकादिभूतामेव विशेषरूपा
नामिति सर्वज्ञाद्वयं परमार्थतः तथापि तया वि
शेषरूपतयाभाति तस्मा: परमेश्वरस्यातन्त्र्यमेवा
निमित्तंयतमायाप्रपाक्तिरिल्युच्यते तत्र विशेषस्ता
प्यार्थक्रियाविशेषेणायोर्थी तस्यापास्वलक्षणात
स्मिन्विशेषरूपेर्थे न कालभाविनी वासनातःकाय
प्रवृत्तिःस्याद्देशाद्यादिग्रहणात्कालेस्वरूपान्तरेस्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपानुसन्धानादेवयावदवस्थान्तराणि बहूनि प्रमत
णानेषां भिन्ने भेदे निमित्ते सति भवति नामयथानेकै
कतः प्रमाणात् सा प्रवृत्तिरपि तत्प्रमाणसमूहादे।
वसमूहताचपरस्परेणोपपन्ना प्रत्येकंनेकस्यसंवे
दनविश्रान्तिमप्याप्नुवतेऽस्मकं प्राक् नचेदन्तः
क्षणेऽस्मत्ररूपमेवसाप्रमाणानां योजनायोजिका
वपुःक्रिरिस्मृत्यनेगन्धद्रव्यादिषुक्तिवत् एवंप्रम।
तसमूहादेवप्रवृत्तिरितिनासर्वम् देशादिकेष्वप्य
ध्यस्तेषुदेशाभासादियोजनायामप्यन्तः प्रमान्तरप्र
भिन्नेयत्स्वलक्षणं तत्रैवसंगतिः देशादिकेरध्य
स्तान्तरेप्रमत्तीभूतेराभासान्तरैर्भिन्नैःस्वलक्षणोनि
मित्ते सति प्रवृत्तिरितिवायोजना अत्रापिप्रमेयव
स्त्वनिरूपणादिशानदनुपायित्वेनाभिधीयमानः
प्रमाणसमूहोनिमित्तत्वेनोक्तोभवति ननुकिंप्र।
मत्यामेवप्रवृत्तोप्रमाणसमूहउपयोगीनेत्याह
प्रत्यनुमानतः ॥ नकेवलंप्रत्यक्षतः प्रवृत्तिर्देशा
दिकाध्यस्तान्तरभेदरूपप्रमाणसमूहनिमित्तायाव
वदनुमानतोपितथैवधूमाभासमात्रेणाभासमा
त्रेऽस्मसाध्याभासाव्यभिचारित्वेपर्वताभासेवया
निप्रमदान्तराणिपश्चनरूढीतानिरिक्षेपोगव्य

प्र॰
म भि
८८

वच्छेदप्रथिरत्रैवमेवं भूते हि प्रथागतमानं प्रमाणं तस्य।
मूढादेवार्थिनस्तस्मात्कालिकी प्रहृतिरिति सम्बन्धः।
एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदव्यवस्थानदेव हि परमे
श्वरस्य संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वातन्त्र्यशक्ति
विजृम्भितं तत्तत्स्वपरैर्यत्रच्यते हस्तान्तिकादावर्थ।
स्याभेदः स्तितद्रष्टृपपद्यते तेन तत्स्य यथाकथञ्चिदिति।
निरूप्यते ॥ हस्तान्तिकत यायांनं परोक्ता यतनात्म
ना वास्तान्तरतया दोषे व्यंजकस्यासम्पयापि वा भि
न्नावभासच्छायानामपि तुल्यावभासतः एकप्रम
वमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥ प्रतिभासमात्रे
णाव्यवस्थाकर्तृत्वेन कथं हस्तहस्तयोर्वस्तुनोरभेदः प्र
तिभासस्य सकलासकलाहन्तानाहन्तात्तिनयाय
थाकथञ्चिदपि भेदात् ननु विमर्शोऽपि प्रमाभासंन
भेवभिन्नानासं न तथापि तु परोयो विमर्शास्य एवा
पंपदार्थश्चैकप्रत्यवमर्शरूपः तेन शाणितका
लेन आसमन्तात् ख्यातेः प्रथनेऽपस्य तुल्यावभास १५
स्य एकरूपभावावभासस्यैकप्रत्यवमर्शेन तु चितो
पि स्वस्त्वेवैकावभासस्याभासविमर्शयोरन्योन्यम
वियोगात् तस्मात्तुल्यावभासादेकत्वमप्रतिह
तमास्ते यदेव्यानुमितं तदेव हस्तमित्यप्रत्यप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रोत्तनारूपेणात्मनास्वभावेन भिन्ना अवभासस्था।
या अमुख्योवभासो येषां तेषामेकत्वं मुख्योवभास
नयैवप्रमवमर्शानुप्राणितादिति संगतिः वास्ता
न्तरनयाभिन्नावभासानामेकं यथायदेवदृष्टेन
देवान्तरहमुल्लिखामीति जलकादीनां लोका
दीनां तैषैभिन्नावभासानामेकं यदेवरकोमलं
दीपनीलं दृष्टं तदेवसूर्यांशुभिर्लोहितं पश्यामी
ति अनेनवापिप्रकारेणैत्क्रियापाटवादिनायत्कण
र्थैसम्मुखत्वादिनावायेषामवभासात्कायाभिन्ना
तेषामपिमुख्यप्रत्यवमर्शानुवर्त्यवभासरूपव
लादैकमेवेति स्थितम् ननुहराहरादवस्तुसप
वार्थः प्रमात्रध्यवसितार्थक्रियांशेतथैवोपयो
गात् वास्यान्तरत्वादेकथमान्तरस्यार्थक्रियायां
प्रमात्रध्यवसितायामनुपयोगादिति आन्तिमेकु
माह ॥ अर्थक्रियापिसहजानार्थानामीश्वरेछया
नियतनासाहितेनाभ्यानाक्रियानोत्पनाभवेत् ॥
रस्कार्यकारणतोसतेमत्रस्वरूपमिवार्थक्रियापि
नामधेयगणानामासहजार्थस्वरूपभूतानभवति
तत्कारितेहियस्मादीश्वरीछयानियतंभवत्तेताभ
वेनैव यतोनेषांस्वरूपंतेनतस्याप्रकारणाद्वैतोभो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ वस्थाप्यत्वेनाशंकनीयं स्वरूपभेदाद्विसम्भाव्येनान्य।
प्र.वि॰ त्वेन च स्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमित्युक्तं वस्तुनेव वस्तु
८९ श: स्वरूपं वस्तुवमर्शबलादेकमेव वाह्यान्तरादा
८९ वपीति ननु विमर्शबलादेव यदि वस्तूनां भेदाभेद
व्यवस्थानं ह्येतनीविजगतीति निरूपणाधान्तिसंकथा:
शुक्तिकायामपि सत्यरजतत्वैवापनतीति इदं रजत।
मिति विमृश्यमानत्वात् नन्वत्र भ्रान्त्यभावे वाधा।
नुपपत्ते: किमर्थमिदमुक्तं मिति वस्तुयवाधिते।
ति व्यभिचाराभावे ह्यवाधिते स्यादिविशेषण।
स्यावक्तव्यं न लभ्यते इत्याशंको विनस्यति ॥ रज
ते कविमर्शेपि शुक्तौ न रजतस्थिति: उपाधिदेशा
से वास्तविचन्द्रेपि न भोग्यता ॥ इदं रजतं स्थिरे सर्व
प्रमातृसाधारणमर्थक्रियायोग्यमिति इदंप्र
शेरजताद्यंशेषु तत्त्वेमेलनांशे चाभासविमर्श
बलाच्चनावत् किंचिन्निर्णयं किन्तु नरकाले
सो भविष्यति विमर्शोनेदं रजतं वस्तु स्थिरे प्रमा
न्तरगम्यमभिमनकार्यकारीति तद्विमर्शो वि।
मर्शनीयपत् नन्वत्र विमर्शकालसत्वसिते मे
व रूपं तत्वास्मिन्सर्वविमर्शकाले नैवावस्थाप्यते भा
वे च तेनामर्शनीयेन तत्रैव काले नेदं रजतं स्यात्।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रिति स्वतन्त्रः परामर्शः नन्विदन्तयमस्तमिता।
योऽशान्तरूपतायामिवदानीमेवेदं नेति विमर्शः ततो
यावतापूर्णेन रूपेण प्रख्यानं तच्चे विमर्शपर्यन्तता
वत्प्रख्यातीति अपूर्णख्यातिरूपाऽख्यातिरेव
भ्रान्तिर्न त्वतद्दर्शनेनासद्विपरीतानिर्वाच्यादिख्यात
योप्युपपन्नाम् ननु सत्यरूप्यज्ञानमप्यपूर्णख्या
तिः ततस्तर्हि किम् इदमतः सर्वं भ्रान्तिरिमाग
च्छेत् दिष्याह हि रुन्मीलिषसाध्यमतः माया
पदे हि सर्वं भ्रान्तिः तत्रापि तत्त्वमेस्वप्रस्वगणेऽस्फे
टइवापरेयं भ्रान्तिरुच्यते अगृहम्भविनत्यापि वि
मर्शस्यास्थैर्यात् ततस्तद्गृहमिदन्तायाभासेष्व
न च न भ्रान्तिः मेलनांशे न विमर्शोऽस्तीति निर्मू
लनं विमर्शोदयकालादेवारभ्य बाधकेन क्रिय
ते इति तत्रैव भ्रान्तिभाव इति सिद्धम् रजतस्य शु
क्तिकयासह यद्यपि एको विमर्शस्तथापि शुक्तौर
जतस्यैतेन ज्ञानेनापादनाद्धिति रिदं रजतमिति
मानयतः उपाधिरूपो योदेशो ग्र रजतमिति रजत
स्वाया मात्मना उपरज्यते शुक्तिदेशः तस्यासंवा
दात्तस्यापि विमर्शनाद्गृह्यमाभासनं संवादं वदिरजा
भासनविषयः तस्याभावात्कारणात् ननु भवत्वेवं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
यभि॰
५॰
१०

शुक्तिकारजते हि चन्द्रत्वेन तु द्वौ चन्द्राविति या भा
से शुक्तिकयैव मेलनं तेन केन विरुद्धकमाभासते
यश्चाधःस्यात् एकाभासांशेन बाधश्चकं।
भवत्येव कथं तदाह मेलनं न केन विरुद्धेति एवं
हिमवति स्थालतारूपेण नियतदेशकालतया कथ
माभासस्य देशकालाभासद्वयनाच्छित्ति मेलना
भासः यद्विमर्शानुविद्धत्वः निरूप्यते हि ताभास
चन्द्राभासयोरपि मेलनाभासे विमर्शानुवृत्तिव्या
वर्तनेनेवार्थं तदेतदाह द्विरूपे च स्थपि न केवलं र
जतपदवत् अयति देशविशेषः कश्चित् भ्रम इति
द्विचन्द्रावरूढयोगेन ब्रह्मस्वतन्त्र्येनिबाधकेनो
न्मीलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकः क्रियते इति प
वमाभासाभ्यां मेलनं च नियमानुप्राणितमिमेना
वदेवग्रमेयं पत्नाभेवागमेनन्याति वदन्त्येव वस्तुत
त्वे प्रमेयमिति पर्यायः तथा च काठिन्याभास इति
पृथिवीलोहिताभास इति रूपेण जन्ममेलनाभा
सो रजः सन्निवेशश्च नियतिरूपः नियतिर्हि निय
मः सर्वाभासप्राणो भावस्फुरणमेव तदपि व्या
भासस्यापि विविक्तत्वाच्चकासत्प्रमुद्गरोदराकार
ताभेदाभासस्य मायानन्देहेन नियमकाशाभास

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अशिवतत्त्वमिमांतांतावदग्रेभविष्यत्येनत् स
वेष्यानावदत्रप्रमेयेभगवतएवभेदेनचाभेदेनच
स्वातन्त्र्यंघटगताभासभेदाभेददृष्टिरेवपरमा
र्थोद्वयदृष्टिप्रवेशेनसमवलम्बनीयः ननुएव
द्वारोप्ययंपरमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशविरोधीतिप्र
तिपादितम् ।। एतदेवस्फुटयन्सकलप्रमेयसि
द्धिःपरमेश्वरएवायत्तेतिनिरूपयति ।। गुणैः
शब्दादिभिर्भेदोजात्यादिभिरभिन्नता भावाना
मित्थमेकत्रप्रमातर्युपपद्यते ।। इहानुहमेवाह
न्तंवघकामदहस्त्वकतरेणावश्यानसमप्रत्यना।
मुभयत्रापिवाचकभावात् समस्तोहियदिवा।
यकएवपकनरस्यस्यात्रत्रउदयेसएवभागः
पुनःपुनरुन्मज्जनसहिस्तुतारहितोविशुद्धिला
यंनीयत नचैवमनएवभेदाभेदयोर्विरोधंऽःस
मर्थेमभिमन्यमानेरेकैरविद्यानेनानिर्वाच्यत्व
मपरेश्वाभासलग्नतयासाहतत्त्वमभिदधद्भि।
रात्मापरस्यैवचितःसंवेदनविश्रान्तत्वहृदयम
पिभातिसंवेदनस्यस्वातन्त्र्यात् सर्वस्थितिर
श्योप्येतत्स्वसंवेदनसिद्धंयत्संविदन्तःविश्रान्त
मेकत्रामापद्यमानेजलज्वलनमप्यविरुद्धं न

८

प्र॰
म भि॰
५१
91

नपवोक्तं अन्तपवपश्याभीष्टसमुल्लेखेति अन्त
श्रगुणैरूपाधिरूपैर्विशेषाधायितया विवलि।
तैः शब्दादिभिर्वादरणादिभिरपि वा यो भेदो ज्ञा।
निवषमस्ताद्दृश्यपाङ्क्तेदाग्रहणाद्दायश्याभेदो भावा
नां श्यामिश्रकत्नीला क्रियासम्बन्धेऽसतः प्रकृति
निरूपितः सप्रकाशप्रमानरिसकलप्रमाप्रमाण
संयोजनवियोजनादिविचित्रासंख्याकृत्यप्रपं।
चोचितस्वातन्त्र्ये भगवति अस्मदीयहृदये कान्त
शायितिशिवरहृद्यपदेश्ये सम्प्रपद्यते नाम
याविशेषणमेव च भेदकानीति किमन्योरमे
विशेषैः अयं सपरमाणुर्यपन्देशादिविशिष्ट
वदारम्भणकालेपश्यानन्संचरितहृष्णकार
म्बकालेष्वैमिलितः अयं स आम्नायः प्रास।
गमस्तदन्नेमस्यैषितमिमामिमं परिरब्धवाति ५१
नीयतैवयोगिसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमाणवात्मा
दिभेदावभासस्यमलमवान्तरेणासिद्धेनावद्ध
ताभेदरूपं प्रमेयत्वमेकप्रमातृविश्रान्त्या निः
शंकतां प्रपनीति नन्वेवं भेदोपयायं प्रमातान
न्तेवनहिं प्रमाणोपमासेप्रपतनीयं न प्रमेयप
दाह प्रयानेहियतः फलवानितितरेतदाशं।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्तश्चप्रमोपपत्तिममेवप्रमेयंस्मारयमाचार्यः न
यथाहिप्रजग्रत्मानिषेधंवासिद्धिंवाविदधीतकर
तियद्वस्तुतदेवेदानींतान्तेप्रमाणस्वरूपेपरमेश्व
रस्वरूपेचनिर्वाहणार्हमेवंभूतंहिप्रमाणंतदेवं
भूतेभगवतिकथंक्रमतामितितदेतत्स्फुटयितु
मात॥ विश्ववैचित्र्यचित्रस्यसमभित्तितलोपमे।
विमृश्याभावसंस्पर्शंपरमार्थसतीश्वरे प्रमातरि
पूर्णेनसर्वदाभातविग्रहे किंप्रमाणेननवाभा
सःसर्वप्रमितिभागिति ॥ यस्मिन्प्रमातृतत्त्वे
नवनवआभासःप्रमेयोनुदितःप्रमाणमिष्यतेः
तत्प्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेसर्वसिद्धे।
कःप्रमाणस्योपयोगः सम्भावनावानथापिसर्व।
सिद्धेप्रमातरिसतितत्प्रकाशान्तर्भूतविम
र्शमयीमभूतपूर्वांप्रमेयस्यसिद्धिंवितरतिप्रमा
णं प्रमातृतथादिसिद्धस्यकिंलग्नासिद्धिरस्तुविश्व
वैचित्र्यहितत्रपरमेश्वरेप्रकाशैकात्मनिसन्तिभा।
ति यथाचित्रंभित्तौयदिहिनीलपीतादिकंप्रयोगे
वपरामर्शपतेमतांस्तान्नविश्रान्तेश्वतेभूतत्वेवागमो
मविषयेजातानाव्यवधिरकस्यानिहातानानिस्ववि
षयमात्रनिष्ठितानिविकल्पास्पन्दनुसारेणैव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. भवन्नत्वैवेतिचिद्रुमिदमितिकथंकारंप्रतिप

सभि. त्तिः एकत्वनिश्चोत्रतादिरहितेभिन्नितलेरेखा

५२ विभक्तनिश्चोत्रतादिविभागजपिगम्भीरनाभि

९२ रूत्वनत्वनीयमितिचित्रावभासोप्युक्तस्तद्देक

प्रकाशाभिन्नत्वत्वेन वैचित्र्यात्मकभेदोपपत्ति

रितिभावभेदयरूणप्रकाशाभिन्नेरनपायिनीस्वप्र

काशतामाह तत्रस्वप्रकाशेकिंप्रमाणेन प्रयो

ग्यतेसर्वमस्यप्रकाशेनभवतिनहिसएवनास्ती

तिस्यात्स्वप्रकाशमात्रस्वरूपत्वात्तस्य नवास्यनास्तीत्य

भावेस्पर्शउपपद्येपत्तोरसावेवपरमार्थतःसत्

प्रकाशस्यैवसत्वात् सतश्चासद्रूपत्वायोगात् प्र

योच्यतेईश्वरत्वात्तस्यापमिनाप्रमाणस्यत्वेनतदपिन

पत्तोरसोप्रमाणत्वेनचेत्तत्रकास्यात्कस्यापमेय

मः वकास्तिचेन्नहिप्रमाणत्वेनेवेश्वरत्वान्दाहेश्व

रेप्रमानेरिसर्वदाभानविग्रहस्यनिविशेषेणागत्य

न्तरनिविग्रहः प्रंसाधारणेनस्वरूपमनपवस्वतो

त्वप्रकाशरूपत्वादभावस्पर्शायोगेप्रभावात्प्रवे

शनेनयः कालव्यवहारःसोत्रनास्तीतिपुराणेऽ

स्त्कंतत्रकिंप्रमाणंज्ञानःप्रयोजनात्प्रमाणेक

त्वत्रप्रमाणस्यापयोगारतितत्रचकिंप्रमाणेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

किंचिदुपपद्यावदतेरत्यर्थः यतः प्रमाणं नामा
भिनवाभासत्वं प्रमातरि प्रमितिलक्षणं वि।
श्रान्तिं विदधत् प्रमाणं भवति प्रमातापि विच्छि।
न्नाभासः सर्वोऽप्रमितीः स्वात्ममयमनुवदद्रूपेभ
जते तत्रास्मिन्क्षणमभिनवप्राभासः तत्प्रमि
तिस्वरूपविश्रान्त्यात्म तस्मादेह प्रमाणपर्येषकस्
मप्रायपव प्रमातरि प्रमाणमुच्यताम् तत्रापि
चैवैयाशेषादिनामनन्तकक्ष्यं चित्संविदेशे तथा।
पि विषयोऽन्यविनतएव संकुचितत्वादभिनवा
भासे संकोचविहीनस्य प्रमातृलग्नतापेक्षया
कथ्यतां स्वसंवेदनं प्रमाणं सौगतेनापि यदेदं
त्तानमिति कल्पितप्रमातृलग्नमेव नतूपेयम्
नतु परमार्थप्रमातरि प्रमाणेन किंचित् उक्तं च
मयैव प्रमेयीकृतोऽस्मीति सर्वोऽप्यात्मनि लज्जते
कथं प्रमेयीकरणं सहतां तस्मादीश्वरः तत्त्वेव
दिभगवति प्रमाणमनुपयोग्यनुपपत्तिश्च कि
मर्थं तर्हि विषयं शास्त्रेतरि प्रमाणमेव परार्थानुमा
नात्मकं हि शास्त्रम् तत्र च प्रमाणादिषोडशपा।
दार्थतत्त्वमयत्वमेव परमार्थतः यतः सौगतैः पं
चावयवत्वादिदूषणेन न्यायसमात्रे षोडशास्त्रहि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
सिद्धि
५३
93

परार्थेषु निरूप्यमाणेषु समस्य कस्ति पार्थः परः प्र
तिपद्यते हिताहितप्राप्तिपरिहारयो रिमादिना
वयमेव न परस्य किं प्रयोजनं तद्विपरस्य प्रतिप
त्तेश्च वपरार्थानुमानानवस्तितादेरूपयो
ग इति तन्मयरिषणीयपरप्रतिपत्तिकारिपरमार्थ
नः सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमानमागमश्च
तिरिक्तं मायानिर्माणवेयमात्तपादेन निरूपित
मित्यत्रापि सर्वो क्रमेव किं तमोहवशादिति सा
रयितुमाह ॥ प्रवर्तित सर्वोऽकेवले मूढता
वशात् शक्तिप्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्य
ते ॥ इह परमेश्वरस्येदमेव परं स्वातन्त्र्यं यदसाद
ण्यपथदुर्घटाविशेषासम्भाव्यमानातिदुष्करव
स्तुसम्पादनं नाम स्वतन्त्रं किमतिदुष्करं भविष्य
ति यत्प्रकाशात्मसम्बन्धेऽपि तत्र रूपेणप्रकाशमा
ने प्रकाशनतिरोधावभासः प्रकाशमानः तस्मा
त्परमेश्वरस्येदं तत्परं स्वातन्त्र्यं यत्तथावभासनं य
त्स्वरूपनावभासनं नाम यथा हृदकाशसम्प्यानं त
दूरेण वशास्योलाभस्तत्समपि सेवेषाभगवतो मा
याशक्तिरुच्यते यथोक्तं मायाविमोहिनी नाम
ति मदेवं भगवता मायाशक्तिरूपस्वातन्त्र्यायाम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्ठ नाविनष्टपूर्णचेतनतास्वात्मवर्तिनःस्फा।
स्वान्तोदयस्फुटस्फुरितविश्वभावनिर्भरतात्मनः
पूर्णत्वस्यस्वरमादिशक्त्यात्मनः स्वातन्त्र्यस्यदेश
कालमेकोचवैकस्मादयत्नसिद्धैवभवतियता
पर्मस्यचप्रकाशमानस्यापियदप्रकाशमान
तयाभिमननेनतस्याः वशात्मसामर्थ्यात् एवं
यानप्रवर्तिनः समनन्तरश्लोकद्वयोक्तस्वरूपेणप्रमा
तरिभगवतीश्वरत्वादिना उक्तेनैवपूर्णेनादिना
व्यवहारोयःखल्वहमितिभातिसेपूर्णःस्वतन्त्रो
विभुःनित्यप्रमादिरूपत्वंप्रवर्तयन्व्यवहारे
लोकाश्रमेणेनघाकीनाभिक्षास्नानक्रियाणां।
प्रकाशकेनप्रमभित्तारूपेणव्यवहारमाधन
पराध्यौनुमानात्मानाशास्त्रेणनेव्यवहारंप्रव
र्तयतांतत्समर्थाचरणंक्रियतेप्रवर्त्यतेइतिहो
णैवोकेवलमितिनतुकिंचिद्पूर्वंक्रियते ।
नापिनत्वतोप्रकाशमानेप्रकाशनेनप्रकाश
मानपवयन्नप्रकाशतेइत्यभिमननेनदपसा
र्यते तदपसरणमेवहिपरमेश्वरमालाभोगः।
क्रियत्वदनपसरणमेवसंसाराभिमननमात्रमा
नेयेनह्येवंउभयमपिवेदंभगवद्वित्स्थितमे

प्र. वपनउक्तं भवति यथा भौतस्य भासमानेष्वात्म
मभि. न्यपहारितोहमिति मोहात्मममानस्य मोहोपरमा।
५४ येनेकःखल्वेयस्येदृशंवस्तुस्वमीदृशमितिचे
९५ मस्यनदत्तिभवनश्तिपुनःपुनरभिदधतानचा
स्याहंवैकिंचनरविर्नतथापशुलोकस्यभासमा
नेष्वात्मसिमाहमीश्वरइत्यादिमोहात्त्रभिमन्व
नोमोहोपोयसनेयोहितानक्रियाखानन्यपृथक्कः स
र्वेश्वरोयथास्मिन्नात्मपुराणादिपुप्रसिद्धः तथा।
वत्वमिति यदितायस्मिन्नदयमेतस्मन्नेश्वरोरा
जेवस्तुमराइलेनयाचत्वयिविश्वमितीश्वरनाव्य
वहारोनामतिमितकरइतिव्याप्तिः यतत्त्वलयह
यंभातितनेनहष्टांतिपानमिवमणिभिःत्वह
यंवविश्वमिति यस्मयदन्तर्वर्तिभातितस्तानाव
तिव्यापकः तन्तरूवरवमणिश्चत्वयिचमंविरू
पेष्वरादिपिवान्तंगस्याप्रक्रियान्तेविश्वमिति
यस्मिन्क्षितेपउदेतिलीयतेचनात्मवीपरमाग २५२४
वापियथाम्भृमावेकरः नयानस्यहृयिप्रका।
शरूपेविश्वमिति पवमन्येपिधर्मीःसहस्रशोप्पा
गमादिसिद्धायोज्याः नेदंवत्स्यपोहितेव्यामोहे।
क्षितेपितत्संस्कारमात्रविध्वंतेशरीरादावनात्म

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नाभिमानग्रहः सोपवात्मनाभिमाने चदादे
वप्रकाशमानपवानात्मनाभिमानेनातेन्द्रजा
लतत्वस्यप्रष्पतोपीन्द्रजालं यथानतत्वनेव्या
मोहः तथाप्रमभिताताऽत्मस्वरूपस्यतनोनिर्हृत्ते
प्रयाणप्रपितपर्यन्ते देहे परमेश्वरेणैव प्रभा
समावनाबलेनतत्शिवशामसीपारिष्टेन देहव
दाशावेवपरमेश्वरतासमावेशमभितिर्विपपप
प्यतः इहैवशरीरे पारमेश्वर्योशायमोऽक्रमः न
नवस्तुतः शरीनादेहत्वस्यैवसंकोचप्राणस्य।
गलने यथाख्यितविशात्मकताप्तेः यस्मात्
व्यवहारसाधनेहेतकलापेष्वपि इत्नाभिमा
नस्तस्यतदापिव्यवहारसाधनेरेवव्यामोहोप
मार्यः यस्मात्सर्वथानापसरतितत्रेश्वरशा।
क्रिवलात्मूफलेनैवनस्थापितकर्णापशगमना
त्संस्कारणाकेनावर्णकदाचित्विद्धिप्रैव तदेवं
कत्मादिश्लोकद्वयेनयदुक्तं तदेव विश्ववैचि।
त्र्यमादिश्लोकत्रयेणोपसंहृत्य पुनर्निरूपितम् प
वेभूतेना वस्तुमाणोनदेवं भूतेभगवति कथ
मुपपद्यतांततस्यपुरूक्तं शशास्त्रादावितिमे।
ग्याकरणोदानीतदेवनिर्वाहितमितिशिवम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि॰
५५
95

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां प्र-
त्यभिज्ञाहृत्तिविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे मातृत-
त्त्वफलमेयनिरूपणे तृतीयमाह्निकम् ॥ भाव-
नाभावपङ्कोनिर्मले स्वात्मदर्पणे कार्यकार-
णभावं च यश्चित्रं तेनौमः शिवम् ॥ क्रियाशक्ति
स्फारप्रायसम्बन्धाभिधानप्रसंगात्प्राप्तज्ञापक-
भावस्य तत्त्वप्रसाध्यकार्यकारणभावस्य तत्त्वप्र
साधयितुं श्लोकैकविंशत्याह्निकान्तरमारभ्य-
ते यद्यवेत्यादिपक्षमिश्रूयेव हेतुनाकर्तृताक्रि-
येत्युक्तं तत्र श्लोकेन स्वमते कर्तृकर्मभाव एव का-
र्यकारणभावस्तूपपद्यते ततः श्लोकद्वयेन
जडस्य कारणं पराक्रियते ततः श्लोकषट्केन वे
त न नैयायिककर्तृतानुरूपाकारणतासमर्थ्यते ततः
प्रसंगादनुमानेन नियतिशक्तिस्वरूपोपजी-
वेति श्लोकद्वयेनोच्यते सौगतानां कार्यकार-
णभावपरमार्थोप्यसत्त्वमेवावलम्बते तो
चेत्किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्योपदर्शि-
तोपि कार्यकारणभावे नोपपद्य- ते यद्यस
दुक्तं येन तेन सत्कर्तृत्वं नांगीक्रियते इति त्रिभिः
वेदान्तस्याप्यनीश्वरतायां नैतद्घटत इति द्वाभ्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मितिसांतेपार्थोग्रन्थार्थस्तथाव्याख्यायतेएवंक्रि
याशक्तिमुखेनप्रमात्रैकरूपतांभगवतिव्यवह
तेर्थोप्रमाध्यकर्त्रेरूपतापिनतथायत्तसिद्धेति
दर्शयितुमाह ॥ एवंचानन्तशक्तित्वादेवमाभा
सयत्यमून् भावानिच्छावशादेषाक्रियानिर्मातृ
तास्यसा ॥ सेवपारेणप्रथयवपुराणःप्रमाता।
मून्भावानाभासितन्पूर्वानाभासमानानाभासय
ति प्रविविक्तेनप्रबन्धेनकथमिच्छायाईशित
रभिन्नायाप्रविकल्परूपाया प्रक्रमायावशेन।
सामर्थ्येनऊर्ध्वास्यतेभावाःस्थिताःप्राह अनन्त
शक्तित्वादिति विश्वेहिभावास्तस्यैवशक्तिरूप
त्वेनस्वरूपत्वेनस्थिताःस्वकेस्वाभिनस्वात्मसंस्थ
स्येमत्रयदेरदाभासनेयासाविच्छासाक्रियास्य
भगवतोनिर्मातृत्वम् ॥ ननुबीजादंकुरउद्भवत्
रूपेनेनचांकुरस्थितेनतेनानुप्रविशत्प्रहस्तत्कथमे
तदुक्तमित्याशंक्याह ॥ जडस्यतुनसाशक्तिःस
मायदस्मतःसतः कर्तृकर्मत्वतत्त्वैवकार्यकार
णतानतः ॥ जडस्यबीजस्यैवंभूतेसामर्थ्येना
स्तियदसद्रूपंसद्रूपंवांकुरंपरिदृश्यमानसत्ताव
नेकरोतिबीजादंकुरोजायतेइतिनोऽकुरस्यमदि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
त्यभि.
९९
96

मात्मत्वात् अस्मदंकुरीभावनेति च महिमा का।
र्यबीजस्य ततोऽंकुरादन्यत्वात् यत एवं तस्मात्का
र्ये क्रियाशक्त्यावभास्यमाने कर्मैवेति तेनैवावि
ष्कृतम् कार्यं तेनैवेति कर्तानन्तसमर्थावरणो
नेति कारणमपि कर्तर्येवेत्यनेन विश्राम्यति अस्म
त्तःसतत्स्वस्य सद्रूपस्य सततस्यार्थः वार्यो वाऽगभी
कृतः अस्मतोऽंकुरस्य सतो वा बीजस्येति अंकुरस्य
सतो सतो वैसेवं वा ननु जडस्य कथमेषा शक्ति
र्भवतीत्याह ॥ यदसतः सम्भूतानामसतः सत्व
रूपता सतोऽपि नष्टतः सत्तालाभे नार्थः ॥ सद्वाका
र्यमसद्वा समाख्याते उभयात्मकमनुभयात्मक
मनिर्वाच्यमिति नञ्सवार्थैव विरुध्यते नन्विम
नेन पयसन्त्वदरलस्तितस्यासद्रूपतैव परमार्थ।
नेति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्वमभ्युपगच्छेत्
नहि पादपतनशतैरपि नीलमात्मनि पीतमानं
स्यते अयमेवेत्यदरलहि किमत्र उपपाद्यते
दण्डवकसदनात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वा
दयोऽपि सदसद्रूपतयोपाचिताः नन्वेवं तत्सीमा
पत्ता नैवेन दपि ऊक्रमिमाह ॥ अयनेवोच्यते का
र्यकारणतालोके ॥ तदेवमपसमर्थ्यायमर्थ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रतियावत्‌ ततश्चेत्थमुपपाद्यत इति दर्शयं ।। सा
न्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्या
पि शक्तिः ।। कुम्भकारहृदयेऽन्तर्मनोगोचरता
स्थमपि स्वसंविदेकात्मतया विचित्रत्वेन विश्वस्य
भेदाभेदात्मना परिवर्तमानस्य स्पन्दनेन स्फुरतो यद
न्तःकरणबहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभासते यथै
व सा कार्यकारणता उभयग्रहणमुपलक्षणम्‌
यस्य यावति पूर्णा क्रिया समाप्तिरिति यावत्‌ स
त्वादीनामन्तःकरणैकवेद्यतापादनमेव निर्मा
णेन च कुम्भकारेणा पुर्यष्टकबुद्धिसूक्ष्मदेहा
शयेनेदं नत्यितं तेन तस्यापि जडत्वात्‌ ततः संविदे
व विश्वमात्मनि भासयति शक्तिवैचित्र्यात्‌ तस्य
कस्यापीति पूर्वमुक्तस्याविकल्पपर्यन्तयोज्यमहिम्न
रस्यार्थः नच वाच्यमुभयेन्द्रियवेद्यत्वमपि सदस
देति यतोऽयमत्र परमार्थः यथा दर्पणान्तः कु
म्भकारनिर्वर्त्यमानघटादिप्रतिबिम्बे दर्पणस्या
वत्याभासनमहिमा तथा स्वप्रदर्शनसंविदस्त
थापि तन्महिम्नैव यत्तेनेदं बहिः स्फुटरूपं क्रियते
रस्याभिमानतुल्सति एवं संविन्महिम्ना कुम्भका
तिदण्डचक्रादौ घटे व्यापितेन तन्महिम्नैवाभिमा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. तोजायते यथामयेदंकृतमनेनेदंकृतं ममहृद
म भि. येस्फुरितमस्फुरद्द्येस्फुरितमिति नचजडस्यस्व
५० डादेहेरागेतोभिमानइतिसंविन्मभावेकर्तृत्वम्
९७
वस्थाप्यते नतुभावरूपमेवेदंभासतांकिंहृदये
स्थिपवेद्यत्वेन उक्तमत्रस्फुटमर्थक्रियापेतंरूपम
नेनोक्तमितिकोविरोधः अनेनचविचारेणप्रकृ
तमपिक्रियास्वरूपंसिद्धंभवतीति ॥ एवमेकाक्रि
यासैषासक्रमान्तर्बहिस्थितिः एकस्यैवोभ।
याकारसहिस्सोरूपपादिता ॥ सैषेतियस्याःस्व।
रूपतआश्रयतश्चनोपपद्यतेरम्युपालम्भःकृतः।
साउपपन्नास्थापितायतःसंविद्रूपादान्तरात्स्वस
तिरन्द्रियगोचरतयाबहिष्ठर्यन्तयाक्षितिराभा
सरूपातनएवबेद्यात्मककर्मीलिंगनेनसक्रमा।
तावदुपपन्नाकर्तृकर्मैकाश्रयतात्मन्यस्यप्रका
सचैकआश्रयः संविद्रूपत्वेनस्वच्छतस्वतन्त्राभा
सभयमप्यन्तर्बहीरूपंसहत इति नतुभवनघटा
दावेवंतत्रतबीजांकुरादौचेतनानुप्रवेशोनदृष्य
तेनत्वक्रत्वेबीजस्यैवांकुरःकार्यंनभवतीत्याशं।
क्याह ॥ वहिस्तस्यैवतत्कार्यंयदन्तर्यदपेक्षया।
प्रमातृपेक्षयावोक्तादयोवास्यान्तरस्थितिः मा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नैवकारणंतेनसदाभासद्वयस्थितौ कार्यस्य
स्थितएवैकस्तदेकस्मात्क्रियोचिता ॥ अन्तराभा
समानस्यतथात्मरूपापरित्यागेनैवबहिराभासनं
निर्माणंतेनतत्स्वरूपद्वयमपेक्ष्यान्तरिणकंन।
द्वस्तनस्यैवान्तरबाह्यरूपविपरिवृत्तिमात्रस्य
बहिष्करणार्हंभवति संविद्रूपैवप्रमातारम
पेक्ष्यअन्तराभासितोभावास्तदपेक्षयैववाह्याभा
सात्मतितैनेवतेषांबहिष्करणावभासनेप्रकंतो।
नश्चप्रमातैवकारणंभवति नजडःस्वर्थेच:य
स्मात्सप्रमातानाकार्यस्यान्तर्बहिराभासनद्वयनि
मित्तनयास्थितस्तेनविनातदपेक्षस्याभासद्वय
स्यानुपपत्तेः तस्मादेकस्यप्रमातुरेवनतुकथं
चिज्जडस्यउदितापमाथितरूपाक्रियातिमांत्र।
ताभवतीति अतएवांकुरेपीबीजंनिमित्तंपरमे।
श्वरः नटस्यापिबीजादेहेतुतानोपपद्यते ।
यतएवंचेतनएवनिर्माताततएवनैयायिकादि।
भिरेकाद्वितिबुद्धिमानेवपरमेश्वरोहेतुत्वेनेष्टः।
नत्वैतेनिमित्तकारणंनास्यांगीकृता क्रियावि
भागादिकमायातपरमाण्वादिद्वारकतत्यास
मवायकारणानिज्ञावयवारम्भपरस्परयातत्त

प्र.
म भि
९८
98

नरीश्वरादन्यस्यापि बीजभूमिजलादेर्हेतुतासंबं।
कथितासानतोपपद्यते उक्तमुक्तानजस्यहेतु
त्वायोगात् ततश्चेश्वरस्यवबीजभूमिजलाभास
साहित्येनांकुरात्मनाभासत इतीयानन्वयरमा
र्थः॥ ननुपरिहृष्टबीजादेर्व्यतिरिक्तबुद्धिमत्का।
रणाकल्पनेनविनाकिमुपरुध्यतेइतिपरस्याशा
न्तिमिन्दन्नाह॥ नथाहिकुम्भकारोसावैश्वर्येवव्य
वस्थया नतन्मृदादिसंस्कारक्रमेणजनयेद्घटम्
तथाहीतिनिदर्शनोपक्रमेयामिरेवंभूतैवदृष्टै
निदर्शयति जगद्धेतुवश्चेतनचेतिताः कार्यंकुर्व
न्ति मृदादयोपदिसन्निधिमात्रेणनिदर्श्युःकुम्भ
कारेणाकिमनुकूलस्यम् शिविकस्तूपकादिपर।
म्परणानेजनयन्तिसावकुम्भकारोयन्नेतिवेत्ति
इनःसाध्यंशिविकसम्पादनेपिवेतनप्रेरणाम
पेक्षन्तइतितज्जडकारणानांचेतनप्रेरणामन्त
रेणनकश्चित्कार्यकारित्वम् यदिहिस्यान्मृदा।
दीनामपिस्यादिनेकान्तपक्षः ततश्चयदचेतनं
कार्यकारितच्चेतनापेक्षं मृदादयश्चतथाचबी
जादीतिसद्भावः अचेतनकार्यकारित्वंहिकदाचि
त्कनात्तद्विभित्वेनवामदस्यनिमित्तमुपपद्यते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नुपलम्भादिति चेत्तन्नशेरणायदि न निमित्तीकृत्यो
व्यापकविरुद्धमस्य निमित्तकत्वं प्रसज्येतेन च घु
क्षेनत्सुदाराववि तस्य प्रसंगादिति सिद्धसाधिः
ग्रन्थकुम्भकृदेव तन्नेश्वरः नदेनदाहईश्वरस्तपा
पाव्यवस्थानपायः समस्तदण्डचक्रादीनां संस्कारः
स्तोमर्दनेदण्डस्य प्रगुणत्वे चक्रस्य परिवर्तनमि
त्यादिस्तदारम्भीयः क्रमः शिविकस्तूपकादिरुप
स्तेन च घटनियोगतोजनयतिनान्यथेति नियोगे
लिङ् किंच यदि न कुप्यतेव स्तुतः कुम्भकारोपिपे
स्यैवस्ततन्त्रविश्वात्मनास्वपणात्ववस्थपासदा
दिसंस्कारापेक्षयाप्रदर्शितनिपस्याभिधाननिज
गक्षिविजृम्भातोयटंजनयेत् ग्रमधावेतना
स्तादयः कथं कुम्भकारेच्छामनुरुधेरन् नतवा
पिवापटस्मयादनेच्छां किंनाद्रियेरन् नदेतदप
कमनेनेवस्तडेएतन्त्याहीति नत्वेवं कुम्भकृतो
नास्तिकर्दस्यामितिसमुन्नीदाइमीयमेवव्यवस्था
यदिप्रेपेषिग्रक्रागामयोलदेवमेव नघापिसम
स्तेनरनिर्माणामध्यप्वेदमपिपरमेश्वरेणावनि
र्मितं यदविचलस्तस्य कुम्भकारणशोभिपाक
र्दस्याभिमानः प्रतिभुवत्वायमर्णेनाभिमानः ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र·
मभि
९९
99

यदिपुनरीश्वरस्येच्छैवेयमीदृशीमास्याभिमान
मुक्तमतिनदानामसौकर्ताकश्चिन् नदृष्टमणु
केसद्वेणैवनयाहीति कुम्भकारस्यापिमृदादि
संस्कारक्रमेणकिंघटंजनयामि उतनजनया
मीतियमकपतनिस्वपापसंप्रत्यात्माविचारः
सेश्वरसम्बन्धिनएवविविधान्नरूपावच्छादन
ननप्रकाशनरूपादवस्यानादितिसंक्षेपेलिङ्.न
स्मादस्मन्नरेश्वरएवसर्वत्रकर्ता अहंचमएवेति
नपरिमितेतिकर्तापिन सर्वत्रकर्तेसेनावति
सर्वस्याहृदयेनावधानत्वमितिस्थितम् इस्य
नेस्वेच्छेनस्वस्वातन्त्र्यमेवसर्वत्रजन्ममाणेज
डानपियन् स्वात्मनामापादयति नतुजडानां
वस्तुनगाविष्करणेसामर्थ्यमितियदुक्तंतनसर्वेवा
दिप्रसिद्धनिदर्शनेनद्रढयति ॥ योगिनामपिम
हीजेविनेवेच्छावशेननतत् घटादिजायतेननस्थि
रस्वात्मक्रियाकरम् ॥ यदिहचेननशरीरेकरण
मितिप्रसिद्धम् मृदादियत्नरनपेक्षंबीजादि।
वटादेरंकुरादेश्चजनकंपदेवयतिपरमार्थतः का
रणंस्यान्नव्यतिरेकेणघटाङ्कुरादेःकथंयोगे।
च्छामात्रेणजन्मस्यात् अकारणनप्रसंगापत्तेस्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

घोवाकारणत्वापन्नैः श्रयोच्यते श्रमेय एव ते चटोक्त।
गादयो महीजादिजन्माः अप्रमेय एव च योगीच्छादिज।
न्याः इति तत्रापि अबोध्यमेव विमर्शो भेदाभावद्भेदर
तिष्ठवमेवोक्तं तत्रापि योगीच्छलभतिहतेनेच्छास्मस
येच्छानारंगोवद्घटो भवतु यो मृदादिकृत उक्तमभसम्भ
वभ्रुर्येष क्रियाकरणावतारहृतिरित्तितदेतदाहत
स्यतन्त्र्यस्थिरस्यार्थक्रियान्तरानुबन्धिनः कालान्त
रानुबन्धिनश्च स्वस्यात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्य क
रणोद्देनतच्छीलानुकूल्यं घटादिनायनेइति ये
नाङ्गः नोपादानेविनाघटाद्युत्पत्तियोगीतिच्छयाप
रमाणुप्रपन्नं तेन्द्रयतीति नेवाच्याः यदि स्वल्प
यवतिरेकागमादिपरिहृष्टः कार्यकारणभावो।
योगीच्छनविपर्ययैतीतिहृदयमावर्जयतिवः न किं
परमाणुग्रहणोत्तनोवेदृष्टस्यकपालादिशरीरस्य
स्वावयवानेषां निजं निजं प्रसिद्धं रणगाप्तिलषो।
प्यस्यथाभवनमसहमानेलौकिकमेव कारण।
मितिचेदेमद्रणुचक्रादिदेहे स्त्रीपुरुषसंयोगादिस
वंमपेक्ष्यं परिहृत्यैवतेतरकालपरिवासमितियो
गीच्छयात्वसमनन्तरोदितघटदेहादिसम्भवो उस्त
मर्थ्यएवचेतनएवतथाभवतिभगवान्भूरिभर्गो।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ महादेवो नियमानुवर्तिनो लंचनचननरस्मानन्याय
मभि॰ मत्रपक्षे नियमानुवर्तिनि लौकिके प्रसिद्धकार्यका
२॰॰ रणभावे स्वातन्त्र्यं न तु हेतुगणमाद्रियमाणस्य न योगि
100 प्रायप्रसिद्धे लोको न वेत्ति न कश्चिद्विरोधः रणेश्चलो
कथं परमार्थेन तत्सक्रमाक्रमरूपविश्वसृष्ट्यादि
क्रमपंचकप्रपंचस्वभावः प्रकाशनैवेतनो हि स्वा
तदर्पणे भवास्मनि विम्बवदाभासयतीति सिद्धान्तः
यदाहुः पूर्वगुरुः निरुपादानसम्भारमभित्तावेव त
न्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इ
ति ननु यदि प्रसिद्धकारणोल्लंघनेनापि तत्कारण
जन्यकार्यविशेषणत्सहज्ञादेव कार्याणि जायन्ते
भग्नास्तर्ह्यनुमानकथाः तथाहकथमसमज
नियमवह्नेर्दिमाशंक्य प्रमाणकतरं ममेत्ता।
तामनुद्यन्नीति नियमनिदानमुपगतेन हि निःस्व
भावे वस्तु भवति नापि भिन्नस्वभावे स्वभावभेद
न भेदाम मर्यायशास्तुस्वभावद्वयाभावे वा निःस्वभा
वताप्रसंगात् एवं निर्हेतुके भिन्नहेतुके वकार्ये वा
च्ये उभयत्रापि चेहेतुकत्वैनैव च वृषास्वहेतुत एव
हिंशिंपापाहत्तस्वभावाव्यभिचारिजी जातास्वहे
ततस्तद्रूतत्मगृह्यमजननस्वभावः तदिदानींति।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यत्स्त्वेचितिकार्यकारणभावेसर्वमिदंविघटेत
योगीच्छयाहिशिंशपाप्यवृक्षस्वभावाभवेत धूमे
नवह्निगुणोवायम् अग्न्यादिसामग्रीयोगीच्छाया
नाधूमंनजनयेद्योगीच्छावानाग्निकंधूममितिनस्या
दनुमानेप्रवृत्तिवन्नलोकेरमणींकामये ॥ योगिनि
मीणनाभावेप्रमाणान्तरनिश्चिते कार्यहेत्वोःस्व
भावोवानपवोमन्तिमूलजः ॥ योगीच्छापिसर्व
थानादृशमेवननुहस्तिकरीमयादिसम्भूतवृश्चि
कादिमायेनकथंचिद्दृश्यवीयादिनाभिन्नंकार्यंजन
यतीतियत्कथितंनतन्नवातस्माद्देहहेतोः कार्यवा
श्मायग्र्यायत्नुमानेशिंशपात्वादिस्वभावोवाहे
तवानायत्तनुमानेएवंहेतुर्नभवतियदिप्रमाणान्तरेण
लोकप्रसिद्ध्यायोगनिर्माणात्स्वभावोनिश्चितोभ
वति नामथातत्रवानुमानेजन्मान्तराभ्यासलो
कप्रसिद्ध्यादिकमेवप्रोपजीव्यतावस्तुनानुमा
नशान्तयोबीजमितिचस्नातम्भराविषयस्तुवाच
पतञ्जलिः अमेवयोकिकायोगिप्रमत्तकस्य
सद्भावंसमस्तवस्तुग्रहणात्मकस्मितवन्तःमांस
वहारिकेचप्रमाणेनास्माकंभरःप्रकृतंसमाप्ता।
कमीश्वरस्वरूपंनसम्यक्प्रकाशमेवान्यप्रमेयपरो।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ ऽपि नोपलभ्यते इत्युक्तमसकृत्‌ ननु स्वभावहेतौ
न्या.भि. किमनया विलक्षणया ग्राह्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणः
२०५ शिंशपापाश्यमनैर्यन्मूलकारणं ननु एवसत्तत्रा
१०१ न्मानुबन्धी स्वभावो जायत इति ननु च एकसा
मग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः हेतुधर्मानुमाने
न प्रमेयत्वविकारवदिति स्वभावहेत्वन्यायः ननु
च वृश्चिकादीनां कीटगोमयाद्यनेककारणकत्वं।
नाहं हेरसवीर्यादिभेदस्तु तत्तदन्यादेनत्‌ नयोगि
जन्यत्वमव्यक्तिकस्यापि प्रमस्य सहं नामस्वभाव
स्यान्तकत्वं विपर्यासस्वभाववान हि नीलं सदेवा
नीलं योगी ध्रुपाभवतीति कश्चिन्मामाणिकः प्र
तीयात्‌ उच्यते इह हि विधो हि स्वभावहेतुरन्तर्ली
नकार्यकारणभावस्तद्विपरीतस्य वह्निमानयं प
र्वतो धूमवत्त्वादिति अग्निसोयं कृतकत्वादिति त
त्राद्यस्तावत्कार्यकारणभावमूलमिति किं न।
उच्यते अपरस्तु विचार्यते यदि तावत्कृतकत्वा
स्य कारणायत्तत्वं नाम स्वभावः कथमभवनपि
स्थितभवनस्वभावता नामानित्यत्वं स्वभावः स्यात्‌
आभासभेदात्‌ अभेदेनाभासस्य हेतुसिद्धावेव सा
ध्यस्य सिद्धत्वात्‌ यदि परं व्यवहारः साध्यते तेन कृतकं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हेतुत्वादितिन्यायेनव्यवहारस्यतन्नाभिधानान्मा
कार्यएव नैवंचनियतिशक्तिरंगीकृताभवतापि
तस्मात्सर्वेषुस्वभावहेतुष्वाभासभेदंविनाव्यवहार
मात्रसाधनमेवहेतुताभासमयत्वात्स्वानधिको
ह्रितत्रसाध्याभासोव्याहतीनामेषैकवार्त्तासामा
न्यानाभिधयमेवसरणिः तस्मान्नियतिशक्त्यापनः
शिंशपाभासहेत्वाभासयोः पूर्वत्रासामासामानाधि
करण्याभासहेतुत्वात्ततःस्वभावोपहेतुहेतुमद्भा
वमूलएवतनएवसामान्येनेदमुक्तंहृष्टव्यम् सर्वस्व
भावहेतुकृत्यतिमूलजइति आभासएववक्तव्यास्त्विति
समर्थितंप्राक् ततस्वशिंशपापामेकस्यामेवस
मानायाःशाखादिपदार्थान्तराणामस्पष्टःकृता
भासस्यसामान्यात्मनःसाध्यस्यनामापिनास्तीति
सम्भावनएव यत्तनदेकरूपंविशिष्टंहेतुत्वेनतत्त्व।
लशिंशपात्वमेवतस्याभिइमितितसाध्यम् कार।
णायतमिदमित्याभासेपिनस्यादतिमत्ताभासः।
एवमर्थक्रियाकारित्वाभावेपिलाक्षणिकत्वाभासा
भावइतिनियमपेत्तयेवसर्वेस्वभावहेतवोनाम्य
पेमेकान्तपक्षः तत्वाभासवस्तुत्ववादेरत्ताभाव।
स्याग्रेरवस्तुत्वमिति अत्ताभावेनकथंधूमोजन्येत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. मभि. २।२ 102

ननु धूमादग्नेः कारणस्य कथमनुमानमित्याशं
का समर्थयितुमाह ॥ भूयलननस्य मात्रैकवस्त्वाभा
सादिनो भवेत् परोतादप्यपिपनेर्धूमाभासाद्वि
नुमानम् कार्यमव्यभिचार्यस्य लिङ्गम् ॥ एकवा
रेनावनावन्महानसेश्मत्वानुपलम्भवलेनाग्न्या
भासधूमाभासयोः कार्यकारणभावोगृहीतः नच
विज्ञानवादनोदर्शने प्रतिसन्धानमस्यान्यस्वाभा
सः इति साभासयोरेव कार्यकारणतागृहीतान
नुसन्धानान्तरगतयोः यदीयदृशान्तस्यासंवेदनात्
ननस्वेदानीमनुमानेन भवेत् स्वसन्तानगतादृमा
भासाद्विति सर्वेत्तादिमभास्संतानान्तरनिष्ठस्वा
भ्राभासाद्विभिस्येतिनिश्चपरहतदर्शनेयाभि।
ग्रहणावस्थायांयावन्तलदेशसमाप्यमानसञ्ञा
वाः प्रमातारस्तावतामेकोसौ धूमाभासस्ववह्न्या
भासस्य वासनयैरेवनावनिनेसोपरमेश्वरेणैकं
निर्मितमितिस्फुटं नतः स्वपरसन्तानविशेषमा
गेन धूमाभासमात्रैवस्त्राभासमात्रस्य कार्यमिति
यामोगृहीतायां भूयोदर्शनेयोधूमाभासस्तो ३६
पिवह्न्याभासादेवेतिव्याप्तिं प्रनुमिमीते प्रत्यपर्वते
ग्राभासञ्जिलावतिधूमाभासविशेषप्रमात्रन्तरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्तहेकीभूपवस्याभासस्तामामांशेपरोक्तहृणे
ससहिशेषाभासान्तरविविक्तेप्रमाणान्तरैः स
कामेकीभवनीनियावत् भूयश्चनिश्चासिंगह्री
नापुनरपि भ्रमाभासस्याप्रादित्यग्रहणादेकाभासादि
र्ग्टेशुनेसोष्याभासोन्नूननोत्र्वैतनन्नुभ्रमजन्नम।
वदृश्यस्यग्रहस्यचाधिकेरसंचतेस्रमानादस्याभा
साहीसाभासादेरेववाभवेत् ननपश्चजनितेश
क्रोनिनामत्नः शाकिलिङ्. भासलेषुनेषुश्मा
स्थेछ्रकपवश्चेनेकत्वेनपूस्यनपवनदिमाशय:
पनस्यसपकोधिपतिस्थवस्याभासोभ्रमकारणं
ननोभ्रमाभासोसेवाप्याभासस्याविभिचरि
नेकार्येलिंगंयोगिरूतत्वाभावेनिश्चितेसती
तितस्मात्कार्यान्तोनुमीयतेयत:परोक्तोसाधि
पत्तिमादेव नत्वेवंगोपालघटिकानराजविशे
षितनिर्गतादपिभ्रमाभासासत्याहस्याभासात्
मानमिमाशंक्याह ॥ भ्रमप्रमात्वगात् नत्वाभा
सत्वस्याभासादेवतधिपतेःपरः ॥ परोन्नूनमा।
दृसोयोभ्रमाभासस्सभ्रमाभासादेवभ्रमान्तन्तर
वर्तिनोधिपतित्वणाम्परोक्तादिति नयाभूनाद्द
माभासान्तकश्चमकारणंभूतेवस्याभासोनुमीय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
म.भि.
१३
103

नामिमममिश्रापशेषः कुशलामूलतत्वतोवविवेकम् अस्यार्थस्यानुमानिकवह्नेरव्यवहारोपयोगिनोपन्नेननुमानिकार्येमाशयेनन्नूनमिनिपदेवसूचितंनदेवव्यवच्छेयद्वारेणस्फुटीकृतम् नन्वेवंसमाभासावकाशमाभासादिसंगीकृतेवेमर्हिवेतनस्येवकर्टनमिनियतुकेननकथंनघादिबीजेसमंकुरोभवतीनियदेनहेतुंप्रमाभिवदेवननकथमनादरास्पदमिमाशंक्याह ॥ आक्षिन्ननीदमलीनिकार्यकारणनापियासापेक्षाविशेनानांजडानांनोपपद्यते ॥ एकपवभावस्नावज्ञकार्यकारणभावःभावद्वयमपिवनयुगपज्ञाविकार्यकारणरूपंवटपटवत् क्रमभाविनानियतक्रमकंनीलपीनादिज्ञानवत् नियतक्रमकलेपिनपूर्वभाविकार्यमुत्तरभाविवकारणमित्येवंनियतपूर्वभावंकारणंनियतपरभावेचकार्यमितिपरस्परनावन्नानम् नचस्वद्वापादनयिकावेमपूर्वतापरतावनजावसमरमेवस्यात् अन्यपूर्वनानामप्रयोजकसमकलंपरतावप्रयोजपमतार्कवंनहिबीजसंकुरप्रयोक्तीसनांकुरविशेषानांकुरान्तर्भावमात्रमानयति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ग्रेङ्कुराभावे प्रयोक्तृत्वमात्रं स्यात्तदपि न किंचिद
मापेतत्वात्तस्यैवं प्रयोज्यसन्नाकेपि वक्तव्यम्
न केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणतेमादय:
पत्तानोपपन्ना: यावदस्मिन्सतीति भूतविभक्त
सप्तम्या प्रयोजकसन्नाकत्वमिदमस्तीति भाव
मानविभक्त्या प्रयोज्यसन्नाकत्वमित्येवंरूपापि
या कार्यकारणतासापि नोपपद्यते प्रमाणे
न सम्भवति जडानाम् अमोमापेतासत्वमी।
विनेसा च जडानां न सम्भवति कथमिति चेदु।
च्यते।। न हि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसन्धानवर्जिता
म् सदसमापेक्षेयैव: सम्बन्ध: प्रकल्प्यते।। ज
डं किलासोयस्वरूपमनुसन्धानमप्रभविस्व: अ
सोप्यनुसन्धानरूपत्वं जडविरुद्धेनैवेन मेन चाम
म् अनुसन्धानेचापेतावेन मस्वरूपमेव प्रमात
सोपचरित: सोऽनुसन्धानविहीननाजडोभाव:
स्वात्ममात्रविश्रान्तिसन्तोषसंकुचितशरीर:क
थं परत्र प्रसरेत् न तस्य यदि बीजे सदङ्कुरोस्त्वथा
पि विपर्यय: उभयमपि वासत्यदि वा सदप्याख्येकं
सोपाख्यं अपरन्निरुपाख्यं द्वयमपि वा सोपाख्यं नि
रुपाख्यं वा नथापि प्रातिपदिकार्थमात्रे धर्मान्तरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० सभि १८ 104

णसमनुसन्धानादिनापि नालिङ्गितं भवति इत्यनेनास्य
सम्बन्धस्यापेक्षारूपत्वे न चैतन्यविश्रान्तत्वात् ॥ अ
न्यत्र विभक्तार्थः प्रमात्रेकसमाश्रयः क्रियाका
रकभावाख्यो युक्तो भावसमन्वयः ॥ सममीर
णया विभक्तैरस्य सा प्रतिवादिनोर्थैः क्रियाकार
कभावलक्षणः सम्बन्धावज्ञावानो समन्वयः ना
मः शुष्कः कश्चित् स्वपरिस्पन्दत्वे विरूपभावद्वयं
विश्राम्यति ततोपपद्यते अन्यथा तु न कथंचित्
तथा हि विकल्पेनाप्यसौ अवक्रियमाणो न वस्तु
निष्ठतयोपपद्यते वस्तुसंस्मरणप्राणो हि विक
ल्पो वस्त्वनुसारितयैव भवति सा चेह नास्ति व
स्तुप्रभवत्वेन वस्त्वनुसारी यत्तु भेदो वस्तुतस्तात्म
निष्ठमिश्रकम् तस्माद्बीजे संक्रान्तो वक्रोसति प्र
मरनिस्पन्दत्वविरूपप्रमातृविश्रान्तत्वे सर्वमेत
द्युज्यते नान्यथेति तत्र प्रयोज्यप्रयोजकमनक
त्वलक्षणापेक्षा यदि स्वात्मैकनिष्ठत्वेनोपपद्यते
न हि कार्यकारणयोस्तादृग्वाहिनी संख्या नाम
ते सा सम्भवत्येव न किं चैतन्यविजृम्भात्मकका
र्यवादसमर्थनेनेमाशंकामाह ॥ परस्परस्वभावत्वे
कार्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि नैवान्योन्यस्व

त्रूपता ॥ यदि बीजस्याङ्कुरः स्वभावस्तर्ह्यङ्कुरप्रवन
बीजं स्यात्किं विहिपर्ययो वा स्यादिति किं कारणं
किं वा कार्यं अथ यद्बीजं अङ्कुरो यस्तर्हि नु परस्परा
त्मकत्वं भेदाभेदौ सैकदैकविषयौ विरुद्धावेव तेन
कमपि बीजमङ्कुरादिति विचित्रमवभातेऽदीर्घपराम
र्शशालिभिः स्तोतोवदविच्छिन्नस्वरूपमेव निबी
धं प्रत्यवमृश्यते तथा चाङ्कुरगते बीजमिति प्रत्ये
वकारो भवन्ति तत्र विकृतमङ्कुरात्मना वर्तते
रूढीभूतमयमङ्कुरस्तदिमेवं प्रधानं महदादिपरा
त्तीभूतया वहितनीभूतमनन्तसर्गप्रलयपर।
स्परात्मतां प्राप्तमिति वितनया ह्रि एतत्प्रतीतिभो
गाभिनिवेशवशात्तु कार्यकारणता परिकल्पनं
तस्यैव भावस्य विश्रमनशायमभिप्रायेणाह ॥ य
कात्मनो विभेदस्वक्रियाकालक्रमानुगा तथा
स्याकर्दनैनैवं तथापरिणसनया ॥ इहदीर्घद
र्शिनो प्रत्यत्तानुमानागमसनमप्रमाणमूला
प्रत्यभिज्ञामाश्रितमन्तदैवं सुखदुःखमोहसा
म्यमनन्तप्रकारवैषम्यावलम्बनेन विषीभूत
मिति समर्थनेन तत्प्रत्यभिज्ञानबलेन विषी।
भूतमिति समर्थनेन तत्प्रत्यभिज्ञानबलेन य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. देकात्मकमेकस्वभावं नस्याभेदो भावानां रूपता
मभि इयमेव सा क्रियोच्यते यतः कालतत्त्वेन क्रमे
१०५ णानुगतानेकमात्मस्वभावायुगपत्त्वभासित्वस्वी
105 परीभूतरूपतेवच क्रियोच्यते यत एवं क्रियान्वय
तिनेन प्रकारेण प्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षण
नकर्तृत्वेव स्यात् न तच्छक्तिकारणतामात्रं यतो
हेतोस्तथैतिनेनेन सहसहतादिप्रकारेण स्था।
नत्वमेव क्रमिकानन्याभासनरूपो परिणामल
क्षणां क्रियामाविशतः परिणाममनां किंविरूपप
रिवर्ज्यप्रकाशाहमात्मत्ववर्तेयितस्वेच्छावस्था
पनिर्वर्त्यमानकर्मीयद्रूपप्रकृताप्रधानादेस्त।
याहेतुभूतता ॥ ननु प्रधानं परिणामक्रियायां
कर्तृरूपमपि ततासमर्थितमिति को दोषो नहि
पुरुषवदस्य कर्तृत्वमिष्यते इत्याशंक्याह ॥ न
चपुकंजडस्यैवंभेदाभेदविरोधतः आभासभे
दादेकत्वविदात्मनितयुज्यते ॥ एवमिमभि
न्नरूपस्य धर्मिणः सततप्रवहद्वहज्जनरधर्म
भेदसम्भेदस्वातन्त्र्यलक्षणं परिणामनक्रि।
याकर्तृकत्वं युक्तं न प्रधानादेर्न युक्तं जडत्वा
त् जडो हि नामापरिनिष्ठितस्वभावः प्रमेया।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पद्यति स्म वस्तुभेदाद्भिन्नो यद्वस्थापनीयो नील
पीतादिवदेकस्वभावत्वाच्चाभिन्नो नीलवत् ननु
मयूरस्वभावो भिन्नोऽभिन्नश्च भवितुमर्हतीति विधि
निषेधयोरेकत्रैकदा विरोधात् कश्चित्स्वभावो
भिन्नः कश्चिन्न भिन्न इति चेत् हन्त हीमौ स्वभावावे
कस्वभावस्य भवेताम् नचैवं शक्यं भेदाभेदयो।
र्वस्त्वेव मुक्तिन्नासर्ववस्तुस्थितिमापयात् एवंज
डस्यटमिति परिनिष्ठिताभासनया सर्वतः परि
च्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतितस्यैनायं स्वभावभे
दप्रकल्पनमनुपपद्यते येन प्रमेयदशापतितत्वं न।
भवति किंतु चिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थरूपं।
चिदेकस्वभावं स्वरूपं तत्र भेदाभेदरूपो नोपलभ्यते
प्रत्युभवादेव हि स्वच्छस्यादर्शादेरवगणितस्वभाव
स्यैव पर्वतमतंगजादिरूपसहस्रमभिन्नं वपुरु
पपद्यते न च रजतहिवस्थादियप्याशुक्तिकैक
वद्रूपतिरोधानेन वर्तते न प्यादर्शणोपर्व।
नादिदर्पणस्य हि तथावभासे दर्पणेनैव सतरा
मुन्मीलयति निर्मलोपमुक्तेष्वयं भ्रडोयं दर्प
णादस्याभिमानात् नहि सर्वतो वासत्त्वस्य मति
स्वदेशत्यागप्रसंगादस्य न वाप्यदृष्टेसो भाति र

प्र॰
मभि
१०९
106

र्पणानवभासस्य संगात्त्वमप्येति कठिनमति
वस्तुभावस्य नगानुप्रवेशसम्भावनाभावात्प्र
त्यान्नगदर्शनात् द्रनैपैवभासनात् नचनत्रि
पननोस्फलितप्रमाहनाश्चात्तेषामस्थूलापर्वत
मेव गृहणान्तिप्रतिबिम्बबिम्बयोरुभयोरपिप
र्वतपार्श्वगतदर्पणावभासेवलोकनात् तस्मा
न्निर्मलतामाहात्म्येनेन यदन्तावभासस्यभेद
श्चैकनावगिरिशिखरोपरिवर्तिनस्वपकैवबा
येनगरगतपदार्थसहस्राभासइतिविरूपस्ये
वकर्त्रैवस्वरूपपन्नमभिन्नस्य भेदावेशसहिस्यैवे
नक्रियाशक्त्यावेशसम्भवात् नत्वेतावताऽवि
ज्ञानमेवब्रह्मरूपमिमांविश्वरूपतांवैचित्रींपरि
गृहणातकिमीश्वरतापरिकल्पनयेत्याशंक्याह
वास्तवेपिविवेकेनतस्यादाभासभिन्नयोः वि
कीर्णलक्षणैकत्वपरामर्शो विनाक्रिया ॥ विरूप
स्यैकत्वंपरिवास्तवंभेदःपुनरयमविद्योपप्लवा
दित्युच्यते कस्मादयमविद्योपप्लवइतितत्सेगच्छ
नैवब्रह्मणोहिविघैकरूपस्यकथ्यमविद्यारूपता
नचाम:किंचिदस्ति वस्तुतोजीवादिर्यस्याविद्या
भवेत् अनिर्वाच्येयमविद्येतिचेत्तस्यानिर्वाच्येतिन

विग्रः स्वरूपेणाभाति वनच निर्वाच्यं किमेतत् श
क्यानोपपद्यते इति चेत् संवेदनतिरस्कारिणी का
लशक्तिर्नाम अनुपपत्तिः स्वभासमानस्य कामाभ
विष्यति स्वरूपमेव ब्रह्माभिन्नं व कालस्यः विकल्पे।
न विकल्पबलाद् भेदोपमिति चेन्न स्यायं विकल्प
नव्यापारो नाम ब्रह्मणश्चेदविद्यायोगः नवास्यो।
स्तिश्च विकल्पकं च समं विकल्पकमसम्यमिति क्र
मो विभागः समानत्वस्याविशेषात् भासमानोपि
भेदो बाध्यत इति चेद् भेदोप्येवं भेदभासनेनतस्य।
बाधात् विपरीतसंवेदनोदय एव बाधो नाम्यः क।
श्चित् बाधोपि च भासमानत्वादेव सत्त्वामन इति भे
दोपि भासमानः कथमविद्याभासनमवधीयंग
मैका प्रमाणको यमभेद इति चेदागमोपि भेदात्म।
कएवास्तभूतः प्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागश्चे
ति न किंचिदेतत् नस्माहास्तवं चिदेकत्वमभ्युपग
म्यापि तस्य कर्तृत्वं लक्षणाभिन्नरूपसमावेशात्मि
का क्रियानोपपद्यते परामर्शलक्षणं त्वस्यानन्तं
परिभवति नदाउपपद्यते सर्वं परामर्शोहि चि।
कीर्षारूपा रक्तानसांश्च सर्वमनलभूतेन निर्मातव्यम
भेदेनकस्येनामत्रइत्यकं स्वामिनस्यात्मसंस्थस्येम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
मभि
१०७
107

अनेन स्वात्मरूपमेव विश्वं स्वस्वरूपप्रकाशात्मनापर
मार्थमस्तु इति प्रकाशाभेदमेव सत्त्वप्रकाशपरमार्थे
नैव भेदेन प्रकाशयति महेश्वर इति तदेवास्याति
दुर्घटकारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यमैश्वर्यमुच्यते यथा
यथोचितं विभज्यते आभासेन भिन्नो जडः जडाभासो
जडो घटादिः कर्मरूपः चिदाभासः कर्तृरूप इति
तयोः क्रियायकस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वं न
भेत् चिकीर्षारूपेण निर्माणस्वभाववर्गाभेदपरा
मर्शात्मैवेत् कार्यकारणताप्रस्तावात् कर्तृकर्म
णी उक्ते कारकान्तराण्यपि तत्प्रयोजककर्तृत्वानुप्रवेशी
नि परमार्थतो मध्याकरणादेर्भिन्नेकारकत्वाते क
थमभिन्नाभासायदि वा आभासेन यो भिन्नो जडस्तेन तेन ।
तयोर्याचिकीर्षा प्रकस्यैक्षमाणानापरस्यपिरस्तात
स्वभावत्वमेकत्वपरामर्शं विनेति यद्वा आभासभि
न्नयो रहमिदमिति यः परामर्शः एक विश्रान्तिरूप
संहर चिकीर्षात्मा तं विनेति आभासभिन्नयोरेक।
परामर्शं विना चिकीर्षालक्षणां कथं क्रियेति वा
एवं क्रियं वा चिकीर्षापरामर्शं वापेक्षषष्टीतिस।
सापेक्षत्वात्समासः एतदुपसंहरति ॥ इत्थं तथा
घटपटाद्याभासजडात्मना स्थितासोरवभिन्नेवदे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेनाकर्तृताक्रिया ॥ यतो न जडस्य कारणतान।
कर्तृता तथा नेश्वरस्यापि तत्र तथापि तेनैव प्रका
रेणेदं जातं यथवत्तयाविकीर्णं तस्यैव सा चि
कीर्षवहिष्कार्यन्तंतांशमाक्रियेत्यभिधीयते से
वच कर्तृता न देवहेतुत्वं नाम किंचित् तेनघट
स्तिष्ठतीत्ययमर्थः घटात्मना तिष्ठासुः स्वात
न्त्र्यात् स्वात्मन्युपगच्छन् तत्स्वरूपममहमानो घा
महेश्वरः प्रकाशः सन् तिष्ठतीति घटपदार्थाभासरू
पजगत्त्वेनात्मना यत्स्थेतितेनतेनतज्जगत्तज
न्मस्थित्यादिभावविकारतद्वेदाक्रियासतत्त्वरूपेण
यः स्वात्मभिक्षुः स्वतन्त्रस्तस्यायापवमिति विचि।
चद्रूपाश्चक्रामेव क्रियेति सम्बन्धः तेन महेश्वरप
वभगवान्विश्वकर्तेति शिवम् ॥ इति श्रीमदाचा
र्याभिनवगुप्तविरचितायां प्रतिभिज्ञासूत्रविम।
र्शिन्यां क्रियाधिकारे कार्यकारणतत्त्वनिरूपणं
चतुर्थमाह्निकम् ४॥ समाप्तश्चायं क्रियाधिका
रो द्वितीयो विमर्शः ॥ ॐ नमः शिवाय ॥
येशाप्यसर्वागमसिन्धुसेवः पूर्णत्वमभ्येति हृ
नाथ्यं तेन ते नौम्यहं शाम्भवतत्त्वचिन्तारत्नौघ
मारेपरमागमाब्धिम् १ श्रीमत्सदाशिवोदारश

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ रम्भवस्थान्तकम् यदन्तर्भाति तत्त्वानां वन्दे तं स
म भि स्तमः शिवम् २॥ एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रिया
१०॥ स्वरूपं वितत्य निर्णीतम् अथेदं वक्तव्यम् क्रिया।
108 नाम विश्वपदार्थावभासनालक्षणोऽस्मत्के समनन्त
रमेव केवले विश्वपदार्था इति तत्रावभासरूपाप
वर्जश्चेतनलक्षणाः पदार्थाः तेन क्रियतारूपेण
संगृह्यन्ते नहि प्रमतेमायाप्रमातुः सर्वत्र क्रमते
अनुमानमप्येवं नहि पश्यदक्षितं तत्रतत्र लिंगव्या
प्त्यादिग्रहणसम्भवः आगमस्तु परिच्छिन्नप्रका
शात्ममात्रेश्वरविमर्शपरमार्थः किं किं न पश्ये।
दिति तदनुसारेण पदार्थनिर्णयं विश्वप्रमेयीक
रणप्रतिलब्धतद्विषयाभीष्टप्रमातृपदहृदयंगमी
करणाभिप्रायेण निरूपयितुमाचार्य आगमाधिका
रं रचनीयमारभते तत्र श्लोकैकादशकेनैव मन्तर्ब
हिंनिरिमादिना स्वलक्षणभेदनश्यमन्तेना
गमसिद्धं शिवादिधरण्यन्तमेकैकाभासरूपात्म
कं दर्शनान्तरेणासाम्यमिति तत्र वस्तुतः यस्य समा १९
नाधिकरणयोगदनन्तस्वलक्षणावभासनस्वरू
विशेषपूर्वकः समस्तोऽयं शरीरभुवनादिविभव
स्तं परमेश्वरागमसिद्धं प्रत्याप्यनुगतं प्रमेकतत्त्व

तथामंदर्शयतीत्याह्निकतात्पर्यम् तत्रापिकारसं
गतिंयोजयन्पूर्वपक्षप्रतिक्षेपंवोपसंहरञ्छिवत।
त्वस्वरूपमेवदर्शयितुमाह ॥ एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः
क्रियाकालक्रमानुगा मातुरेवतदभ्यासाविभक्ते
ज्ञानकर्मणी ॥ एवमितियतः पूर्वदर्शितोक्तः का
र्यकारणभावोजडरूपप्रतिष्ठोनकथंचिदुपपन्नः
किंतुचिद्रूपएवान्तर्बहिरात्मनाप्रकाशपरमार्थेना
पिचउपानस्याभासनरूपेणावर्तमानः कालक्रमगा
तिप्यक्रियाभिधीयते तस्यप्रमातुरेवज्ञानशक्ति
वपुषोयमस्तीति तस्मादभ्यासाविभक्तोज्ञानंक्रि
याच ज्ञानंविमर्शानुप्राणितं विमर्शएवचक्रियेति
नचज्ञानशक्तिविहीनस्यक्रियायोगइति तदेतदवि
पुक्तज्ञानक्रियारूपंक्रियाद्वारेणसकलतत्वराशि
गतसृष्टिसंहारशतसहस्रप्रतिबिम्बनसहिष्णु
यत्रुपदेशभावनादिषुनस्याभासनमनाभासरू
पमपिवस्तुतः शिवतत्वमित्युक्तंभवति ननुएवम्
नेशिवतत्वमितिचेत्सहितंततो नतिरिच्यमानमिदंवि
श्वमितिकिमन्यमतंस्यात् एकचित्तत्वविश्रान्तो
चनत्वानांकथंक्रमोभवेद्देशकालाभेदात् एवमेवै
तत् ॥ किंत्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यंतत्वमादितः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० भि० ९९ 109

बहिर्भावपरत्वेन परतः पारमेश्वरम् ॥ यद्यप्येक
मेव शिवतत्त्वं तथापि तदीयमेव स्वातन्त्र्यं स्वात्मनि
स्वरूपभेदेनावभासयति बिम्बकल्पतया दर्शयति स्व
रूपवैचित्र्यमेव च देशकालक्रमः मूर्तिक्रियावैचि
त्र्योपसौ ततश्चान्तरीतानुरूपायाद्यशानस्योद्रे
कावभासने सादाख्यं सादाख्यायामवेयतः शुद्ध
विमर्श इति सदाख्या सदाख्यायाश्च सदाशिवशब्द
पर्यायवाच्येन तत्त्वे स्पष्टिक्रमोपदेशादौ प्रथमसुवि
मेतत्सादाख्येन तत्त्वे बहिर्भावस्य क्रियाशक्तिमय
स्य परत्वे उद्रेकावभासे सति पारमेश्वरं परमेश्वर।
शब्दवाच्यमीश्वरतत्त्वं नाम तथा सादाख्यस्य पश्चा
त्तु विनावभासने पत उक्तं भवति रहस्य भावस्त
त्वमिति भिन्नानां वर्गाणां वर्गीकरणनिमित्तेय
देकमविभक्तं भातितत्त्वेन यथा गिरिर्हतपुरः
प्रभृतीनां तदीसरः सागराणीनां च पृथिवीरूपत्व
मरूपत्वं चेति ततश्च शुद्धैव तन्मवर्गोयोमन्त्रम ५०
हेश्वराख्यस्तस्य प्रथमसद्भावस्याकमन्तःकर
णैकवेद्यमिवभ्यामलप्रायमुन्मीलितमात्रविश्व
कल्पं पञ्चावचक्रं संहारेबंधसोऽन्तुखतया तथा
भूतमेव चकास्ति प्रतिबिम्बप्रायतया तस्यैवेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्वस्यतादृशाभावराशेो तथाप्रथनेनामय
स्थितिर्हि शेषत्वं तत्सदाशिवतत्त्वम् मनेश्वरादि
रूपस्यैवतस्यराशेःस्फुटीभूतमस्यहृदिस्फुरण
स्मरणिसम्यागमभाववर्गप्रतिमेविश्वप्रतिबिम्ब
तयाभाति तत्रस्यतयाप्रथनमीश्वरतत्त्वे य
त्सदाशिवभट्टारकेश्वरभट्टारकयोर्ध्येयोपा
स्यादिरूपतयाम्ब्रह्मविष्णुरुद्रतत्त्वः पृथगेव
मन्तव्यः तत्तु नाम सारूप्याद्भ्रममितत्वं यथा
द्वारेकेब्रह्मविष्णुरुद्राद्यपितत्त्वमध्येकितगणिता
इतिनामधेयान्तरमप्यत्रतत्त्वद्वयेदर्शयति ॥
ईश्वरोबहिरुन्मेषोनिमेषोन्तःसदाशिवः ॥ या
सावुन्मेषाद्वयोजगतइत्यत्रेश्वरतत्त्वमेवोन्मेषश
ब्देनोक्तम् विश्वस्यहिस्फुटत्वेवास्यउन्मेषणं
निमेषणंत्वस्फुटत्वापादनमन्तारूपतोद्वेवनमि
ति निमेषःसदाशिवतत्त्वं यतोयंजगतःप्रल
यइतिश्रुतोयंस्यन्दः परमेश्वरस्याचलस्यापिप्र
स्फुरूपान्तरापत्तिलक्षणः किंविश्वलनात्मा
तयास्फुरद्रूपत्वात् परमेश्वरस्यहिपरमार्थतप
तःशाक्तोयस्पन्दतत्त्वग्रामः काचित्तुशक्तिरस्यबहु
तरपाशिक्रोडीकारंकुर्वतीनिकटत्वाद्रूपास्यः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ वदस्यैवचदनात्मिकाकाचिदस्यापेक्षिणीस्वरू
वि॰म॰ पमात्रनिष्ठाहंराचदस्यैवमन्नात्मिका एवंनिमे
११॰ षोन्मेषशक्तीपवसदाशिवेश्वरौ नयोस्त्वधिष्ठा
110 तृदेवनेश्वपिनयानामे श्वघनदधिष्ठातृदेवना
हयगतंकरणंविधानतत्वमाह ॥ सामानाधिक
रण्येचमहिंयाहमिदंधियो: ॥ प्रकाशस्यया
दात्ममात्रविश्रमणमनमोन्मुख: स्वात्मप्रका
शताविश्रान्तिलक्षणोविमर्श: सोहमित्यवाने
यस्त्वमोन्मुख: सइदमिति सर्वस्वप्रकाशमात्रे
पुनरप्यनमोन्मुखरूपेविश्राम्यतिपरमार्थत:
नद्वायेविमर्शेशिवतत्वे द्वितीयेविघेशता म
ध्यमेतद्रूपे अहमिदमितिसमध्यनतलापुट
मायेनयोविमर्श: ससदाशिवनाथेईश्वरभट्टा
रकेचइदंभावसमत्वाममलाध्यामलताहमनेवि
शेष: येयनेहमिति इदमिति धियोनयोर्माया
प्रमातरिहवगाधिकरणत्वे अहमितिग्राहके ४८
इदमितिचग्राह्येतत्रिरासेनएकस्मिन्नेवाधिका
रणे यत्संगमनंसमनडरूपंअप्यनंतस्मनी पुडा
विद्या अशुद्धविद्यानामापाप्रमातृगताया अमे
वतत्रयदाहमितिसमयदाधिकरणंचिन्मात्ररूपं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेवैवेदमंशमुल्लासयति तदा तस्यास्फुटत्वात्स
दाशिवता अहमिदमिति इदमहमिति त्विद
मिमंशे स्फुटीभूतेधिकरणे यदाह मेयाविमर्शे
निमिषत्यति नेश्वरतेति विभागः तत्र क्रमादियं
शुद्धाविद्येयमत्र प्राह ॥ इदम्भावोपपन्नानां वेद्यभू
मिमुपेयुषाम् भावानां बोधसारत्वाद्यथावस्त्वव
लोकनात् ॥ अवलोकनं यत्तद्वेदनं विद्या यथा
वस्तुनेवस्त्वनुसारित्वेन तस्याः शुद्धिरविपरीतता ।
तथाहि वेद्यदशां चोपगतवतां अंगीकृतानामतए
वेदमित्येवंभूतेनोचितेन परामर्शेनोपपन्नानां परा
मृष्टानां भावानां बोधरूपप्रकाशात्मसारत्वे व
स्तु प्रकाशस्यात्मन्येव विमर्शात्माऽहमिति न
वेद्यांशपदेवपारमार्थिकं रूपं तेनैव शुद्धता अहमिद
मित्यस्य शुद्धवेदनरूपत्वात् अधिष्ठानरूपाभेदा
वभासनं सदाशिवेश्वरतात्तत्रास्फुटत्वे इच्छाशक्ति
रीश्वरस्याभिधीयते स्फुटत्वे ज्ञानशक्तिः प्रवृत्तेन
भेदग्राह्यविपर्यासेपि ग्राहकचिन्मात्रतायाविशेष
रेषु क्रियाशक्तिः ग्राहकग्राह्यविपर्यासद्वयप्रवृ
त्तेन मायाशक्तिः सा च पशुप्रमातृषु ग्राह्यग्राह
कोभयविपर्यासंस्कारेण निहतेपि येन हृत्स्वप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ रमार्थप्रथनेतत्रविद्याशक्तिर्याणरेयोगितानिप्र
न भि भ्रतिष्ठपशुप्रमातृष्वतदेनदर्शयति॥तथैषस्वरूप
भावस्यपशुभावेप्रकाशिका विद्याशक्तिः॥पशु
भावेविपर्यासैकरसत्वलक्षणे पाशवीयत्वेःस्व
तन्त्वेनेहश्यद्दश्यदर्शनभेदेसत्यपिज्ञाने पूर्वोक्त
शक्तिबलेनयदैश्वर्यमुक्तं तस्यायाप्रकाशिकाप
रमेश्वरशक्तिः यदुशांकेचिद्देवताप्रकीराहमत
दाश्वसस्देयाः कृतिनोभवन्तिसाविद्याशक्तिः
प्रथमेवत्रश्रीषद्वर्धसारादिदृष्टोस्यचार्यस्सदय
मावर्जयति यतः प्रमयश्रमतुके: यतदानन्तर्यौ
विसेनचमायानत्वनिरूपणात् तदाह तिरोधा
नकरीमायाभिधापुनः मायाशक्तिःपुनरविद्रूपे
मूमादेप्रमातृताभिमानं प्रस्फुटयतीभावानपि
चिन्मयानभेदेनाभिमानयन्तीसर्वथैवस्वरूपंतिरो
धत्ते श्रीहरणे विमोहिनीहिसातिरोधानमत्र ४२
नविलयरूपंमन्तव्यं यत्कृत्यपंचकमध्यागमेषु
गण्यते दीतितस्यापिगुरुमन्त्रादिनिन्दनप्राय
प्रभिन्नावरणमेवतिरोधानमावरणरूपंस्फुटय
ति॥भेदेनैकरसेभातेहन्तयानात्मनीतितेसूये
वुद्धेशरीरेवामायाशक्तिर्विजृम्भते॥स्वप्रमेप्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्वेपेनेत्यभावस्य माधीवनाव छन्नमाकाशकल्प
मनात्मरूपं वेद्यभागोविनमहमिस्यात्मत्वेनवी
ह्यते उच्छ्वसननिःश्वसनादावहमस्मि स्पृसिमी
त्तिप्राणो वायुकल्पः स्थावरजंगमजिघत्साम
मुप्रज्वलनादौ वा प्राण एव तेजःसमुपहेह्नितःस्व
च्छोदकाशयकल्पो वेद्यप्रतिबिम्बनवनीतबुद्धिर
भिनिविश्यते अन्तरहं वेद्मि सुखमहमिति चिन्ता
यवस्थास्तु शरीरमेव तु पृथिवीप्रायं कृशोहमि
त्यादिदृशास्वहमित्यात्मतयाभाति सर्वं चेदं स्वप्ना
दिवत्तु नश्चिन्मात्रसारमेव मायये नावद्विरूपत
याभासितं तथाविधमेव तु सदहमिति संविद्रूप
ताभिनिवेशस्यानंसंपादितमप्रशान्तजडभाव
मेवेति उक्तरतमवस्तुसंपादनाप्रतीवानरूप
परमेश्वरस्य मायाशक्तिरिति विजम्भते १ यनेन
दर्शितेवाग्रहणे न वेद्यरूपाणां स्तनयनदारादीना
मपिरूपाभिनिवेशविषयत्वमसंख्यातं स्वच
यति ननु विरूपत्वादनात्माद्यरिस्मृत्यादिस्तदा
त्मतया सा वभिनिविश्यमानश्चिद्रूपएवेति स
र्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविभ्रुडैश्वर्यं धर्मैव स्यादि
त्याशंक्याह ॥ यश्च प्रमाता मूमादिः प्रमेये व्यतिरे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. क्रिया मितास्समेयः सन्कालादिकपंचकवेष्टितः ॥
स.भि. स्यादैश्वर्यधर्मयोगः शून्यादेर्यदहमित्यभिनिवे।
११२ शमानोपिमेयतांनस्यात् तथाहि सति प्रमेयम
प्यस्यनीलादिव्यतिरिक्ततयानैवभासेत यावता
यःशून्यादिःप्रमाता कथितः सयावदेवस्वरूपाद्व्य।
तिरेकाभिमतेनीलादौप्रमेयेमातातावदेवस्वय।
मपिमेयस्ततएवसन्माता मेयंहि मेयमानत्वादेव
परिमितमितितादृशादेवमेयान्तरादुपपन्नव्यति
रेकं नचैवंचिद्रूपमपरिमितत्वात् परिमितत्वंच
शून्यादेरहम्भावस्यापत्तेरेवकालादिपंचकं तथाहि
कालःक्रममासूत्रयन्प्रमातरिविजृम्भमाणस्तद
नुसारेणप्रमेयेपिप्रसरति योहंकृशोभवंसस्थू।
लोवर्तेभविष्यामिस्थूलतरश्चैवमात्मानंदेहरू
पंक्रमवन्तमिवपरामृशंस्तत्सहचारिणिप्रमेयेपि
प्रसरति शून्यादिरूपंक्रमेणप्रकाशयति अस्यशू।
न्यादेर्जडस्यविद्याकिंचिज्ज्ञत्वोन्मीलनरूपाबुद्धिदर्प
णसंक्रान्तिभावराशिंनीलसुखादिविविनक्ति
कलाकिंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयीकार्यमुद्भावयति
किंचिज्जानामिकिंचित्करोमीति अत्रचांशेनतस्य
किंचिदेकस्मादिदमेवकिंचिदिदमस्यापूर्णोभिष्वंगर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यः प्रमातरि देहादौ प्रमेये च गुणारोपणमपश्य।
रागो व्याप्रियते नच तद्बुद्धिगतमवैराग्यमेव त
द्धिस्थूले हङ्कारसमवायो न भवेद्रागस्त्वभवस्यैव बु
द्धिधर्माष्टकेपि वरेष्टोऽभिष्वंगः अत्रैव कस्मादभिष्व
गस्य यमर्थो नियमानियमन इत्येवं कालविद्या
कलारागनियतिभिरनोमीनोमायया पञ्चतेष्वयं
सर्वज्ञः सन्पुनरपि प्रतिविनीर्णतत्सर्वस्वराशिम
ध्यगतभागमात्रएवंभूतोऽयंमितः प्रमाता भाति इ
दानीमिदं किंविज्जानानि इदं कुर्वाणोऽहं कोऽत्रैव वचयः
सोऽहमिति एषां च भिन्नविषयत्वमपि भवति कदा
चिद्यवामत्रहं कोऽपि नियम्यामः कार्यनेशति एते
च प्रमातारः लनयेव भान्तीति तस्यैव पाक्तिरूपाः प्रा
तिप्रमात्रभिन्नाप्यवकराविदपि नटमलप्रेद्यादा।
वीश्वरेच्छया पक्कीभवेन्नपि न ह्येषामीश्वरेच्छा ग्ति।
रिक्तं निजं किमपि जीवितमस्तीम सहजं केवल्यनेव
यत्तक्तमिरमिमत्रप्रमेयव्यतिरेकिणि मानेति।
नत्रतत्प्रमेयं दर्शयति ।। त्रयोविंशतिधा मेयं यत्का
र्यकरणात्मकम् तस्याविभागरूपैकं प्रधानं मूल
कारणम् ।। यत्कार्यकरणरूपं त्रयोविंशतिप्रकारं
यच्च तस्य मूलभूतं कारणं सर्वकार्यकरणाविभाग

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. रूपं प्रयातेनामतत्सर्वं मेयमिति सम्बन्धः योगिम
म. भि. न्त्रनदीश्वरप्रभृतीनां हि भूततन्मात्रकारणप्रधान
२२६ वशीकारयोगित्वात्सर्वमेव प्रमेयम् संसारिणा
NB मप्यनुमानागमादिदिशा प्रमेयमेवेति यत्प्रमे
यं कालादयस्तु प्रमेया अपि प्रमातर्येव लग्नाश
निप्रमातृशक्तिस्वभावत्वात्प्रमेयत्वेनेहावसरे
मायाप्रमातृव्यतिरिक्तप्रमेयप्रस्तावात्मतिगणि
ताः वस्तुतोत्र योयं प्रमातापि प्रमेय एव सन् प्रमा
त्रीक्रियमाणोक्षादिन प्रमेयताकारेणोच्यते न
न्वनयोर्विशेषो किं कार्यं किं करणमित्याशंक्याह
त्रयोदशविधावान्तरव्यापारान्तःकरणावली कार्यव
र्गश्च दशधा स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः॥ प्रमातुः सर्व
करणोपयोगस्तस्मात्त्रयोदशकरणानि बुद्धिरध्य
वसायसामान्यमात्ररूपा: ग्राहकग्राह्याभिमा
नरूपोऽहंकारः संकल्पादिकरणं मनः इत्यन्तःकर
णत्रिधा बुद्धेश्च बाह्याध्यवसायरूपायाश्च प्रयो
गीनि बुद्धीन्द्रियाणि पंच श्रोत्रंत्वक्चक्षुर्जिह्वा
घ्राणमिति कर्मणश्च प्रयोगीनि पंच कर्मेन्द्रिया
णि तथाहि मागोग्रहणाद्यमिति वहिर्विष
यं यतत्र पायुः पाणिः पादउतिकरणानि पततदे।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वान्तःप्राणेयेनक्रियतेतद्वागिन्द्रियम् तत्प्रतो
भग्नशान्त्याविश्रान्तिक्रियोपयोगुपस्थः सर्वदेह
व्यापकानिचकर्मेन्द्रियाण्यहंकारविशेषात्म।
कानि तेनच्छिन्नहस्तोवाङ्भ्यामादधानःपाणि
नैवाहन्नेवमयत् केवलंतत्तत्स्फुरद्रूपेणाहन्ति
त्वाभस्थानत्वात्संवोगलिङ्गरूपमधिष्ठानमप्य।
स्योच्यते इत्येवंकरणानित्रयोदश पंचकार्यत्वे
पप्साधारणेनकरणत्वेनव्यपदेशः स्थूलेका।
यैंपृथिवीआपःतेजोवायुःनभइतिभूतानिपंच
सूक्ष्ममेषामेवरूपंगन्धोरसोरूपंस्पर्शःशब्दइति
तत्रैकैकगुणमाकाशादिपंकैकवृद्धगुणंवेति
दर्शनभेदइहनविवेचितोनुपयोगात् तत्रस्थू
लंविभक्तमविभागस्यानुमापकमितिस्थूलो
पक्रममुक्तम् तत्रपृथिव्याद्याभासएवमिश्रीभू
यघटादिस्थलक्षणीभूताःकर्मेन्द्रियैरुपलक्षि
ताः बुद्धीन्द्रियैरालोचिताः अन्तःकरणेनसंक
ल्पिताभिमतनिश्चितरूपा विषयाविवेचिताः
कालादिभिरनुरंजिताः प्रमातरिविश्राम्यन्ती।
तितात्पर्यम् एतच्चविस्तरतस्तत्प्रधानेषुतन्त्रा
लोकसारादिषुमयानिर्णीतमिहानुपयोगात्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. विनाशितमितिशिवम् ॥ इतिश्रीमहाचार्याभि
प्र.भि. नवगुप्तविरचितायांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्या
११४ मागमाधिकारेतत्त्वनिरूपणंनामप्रथममाह्नि
114 कम् ॥१॥ ॐप्रवृत्तिष्ठितस्वभावोपिविचित्रोमातृक
ल्पनाम् स्वच्छंदलवक्रेयःप्रणयेत्तस्मैःशिवम्
एवंतत्त्वराशेर्निर्णीतेप्यनन्तर्भावेनोक्तमपिप्र
ख्येनयानिर्णीतत्वं प्रमातृतत्त्वविततस्य निर्णीते
तत्रैतन्मातृतामात्रेमादिभिर्विधात्मकः प्रश्न
स्तेविंशमाश्लोकैराह्निकान्तरेप्रस्तूयते तथाहि
प्रमातृत्रस्वरूपप्रत्यभिज्ञानमुपदिश्यतेशास्त्रे
सहिहेयमुपादेयंचस्वस्वभावंविहायपरमोपादे।
यरूपंशिवस्वभावमात्मानमभेदेनाविशञ्जीवन्ने
वमुक्तोभवतीति तच्छ्लोकेनब्रह्मादित्रयस्वरूपं
ततोपिहेयतहेयोपादेयप्रमातृतत्त्वम् ततस्त।
दुपयोगिमलस्वरूपंतत्कृतंचप्रमातृभेदंश्लोकस
प्तकेनहेयेनसमावेशस्वरूपंश्लोकपंचकेनप्रमा ५४
तुरेवमुक्तभायचमध्यात्रयेणतासांहेयोपादेयवि
भागंनिरूपयतीत्याह्निकस्यतात्पर्यम् ग्रन्थार
म्भस्तुनिरूप्यते ॥ तत्रैतन्मातृतामात्रस्थितोदेव
ताहयानत्वस्वरूपंविभक्तिमिति तद्व्याप्रति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पादयत्यागमव्यवहारेण ॥ अत्रापरत्वं भावाना
मनात्मत्वेनभासनात् परत्राहन्तयाच्छादात्परा
परदशा हि सा ॥ परत्वं पूर्णत्वमनन्यापेक्षाअह
मित्यपरत्वमपूर्णतान्यापेक्षेदमिति अत्र चतस्र
हये भावानां ध्यामलाध्यामलरूपाणामुभयांश
स्पर्शात्परापरत्वमिति वेद्यभावनिष्ठादशातत्त्व
स्वरूपानन्दवभासयित्मनेश्वरादिशुद्धप्रमातृ
मवेद्यवस्तुसारानन्निष्ठासंवेदनासाशुद्धविद्यात
त्प्रमातृवर्गाधिष्ठातृत्वे श्रीसदाशिवेश्वरभट्टारक
रूपेतत्तिसंक्षेपः एवमेकेषां मतेः हृमिताच्छाद(
कोयोभागस्तत्र ध्यानायानाशुद्धविद्याप्रत्ययेन मा
मन्ते योसाविदंभागप्रच्छादनीयस्तस्य यद्वभा
सनेनतत्रयानाशुद्धविद्या अन्यथा हि सर्वमेवः
केनभास्यतोमायायास्तत्राभावाद्भोवगाधरोहस्य
संगात् अतएवेयंशरोहासहिंसंयतश्चन्तोभास
यति ततःशुद्धाभासनाशुद्धविद्येति ततएवापह
रुमायाकल्पनान्महामायेयं श्रीभैरवादिगुरुभि
रुपदिष्टा तदेतदाह ॥ भेदधीरेवभावेषु कर्तुर्बोधा
त्मनोपिया मायाशक्त्येवसाविद्येत्यन्ये विद्येश्वराय
ष्या ॥ मायाप्रमातरि शून्यादिरूपेप्यनुल्लसितेवि

प्र. मात्रएवप्रमातरिकर्तरिच मतिश्चिदेकरूपेष्वपि
म.भि. भावेषुयदविद्रूपतयाभेदप्रकाशलक्षणंस्यात्।
११५ त्वंसाशुद्धविद्यामायाशक्त्यातत्सावेद्यभागेभेदप्र
115 काशनात् नचमायैवग्राहकस्यापिचिन्मात्रता।
भागेनावदविपर्यासनात् येनप्रकारेणविद्येश्व।
राभगवन्तोनन्ताद्यावर्णितेतेहिशुद्धचिन्मात्रग्रही
ताहम्भावाः स्वतस्तुभिन्नंवेद्यंपश्यन्ति यथावे
नवादिनामीश्वरः एवंग्राहकेंशनश्चेतनमद्रूपाम
रमार्थरूपेग्राह्यविपर्यासनशक्तिः शुद्धविद्यावि।
द्येश्वराणां परेशाज्ञर्भगवतःपरमशिवस्याप्रद्र
दरुद्रोपिदेवतः भिन्नप्रमेयप्रसरेब्रह्मविष्णू।
व्यवस्थितौ नत्वेतिएवंभूतेस्मिन्नागमसिद्धेषु।
स्वनुगतेचततत्स्वरूपेसतियदेतत्कालादिपंचक
वेष्टितप्रमातृतारूपंतदेवयस्यांशुद्धरूपसंस्तत्प्र
मेयज्ञानंभवति दशार्णांसंहाराख्यायांतस्याम।
पिष्टान्तदेवतात्वेनदशासंपादनेन स्वोपासक
लोकस्यतद्दशादानेनतद्दशाध्यानावेशसमापन्न ४६
स्यस्वाभिमुख्यसम्पादनेनचभगवान्परमशिव
एवेश्वरतोभजमानईश्वरएवरुद्रोभगवान्सोमा।
पापदेपिप्राणापानात्मकधर्माधर्मस्तूर्येनुदित।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निशादिविमुक्तमध्यज्योतीरूपप्रमातृस्वरूपस्य।
शोऽनुन्मीलिततृतीयनेत्रः भिन्नस्यतत्प्रमेयस्यप्रस
रेसम्पादनेपिष्टान्देवतान्वेभजन्वस्मात्प्रसरतेभिन्ने
प्रमेयेतत्सत्तानप्रवर्तनलक्षणेप्रसरेपिष्टान्देव
ताविस्मृः अनयोवनयोःप्रमेयप्रसररूपस्येदंनील
मित्येवंप्रकाशात्मनःप्राधान्यादहमितिप्रमातृद।
शावेशाभ्यमत्वात्तृतीयनेत्रोन्मीलनम् देवनेव
देवनम् प्रसरउत्पत्तिःसत्तानश्च यदेतन्मातृतामा
त्रमुक्तेतस्यविभागमागमिकंवसंज्ञाभेदंनिरूपय
ति ॥एवप्रमातामायान्धःसंसारीकर्मबन्धनः वि
याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनोमुक्तउच्यते स्वात्मरूपे
ष्वभावेषुप्रमाताकथ्यतेपतिः मायातोभेदिषुक्ले
शकर्मादिकलुषःपशुः ॥मायायान्योविमोहितः
अतएवकर्मणास्वात्मनोबन्धनायभिमन्यमानए
षइतिकालादिवेष्टितः भूम्यादिप्रमातासंसरती
त्यतःसंसारी देहोपिहिस्वरूपमात्रशेषबाल्ययौ
वनादिष्वनुवर्तयन्संसरत्येव कुत्रादेश्चजन्मान्तरे
पिसंसरणेविषयान्तस्वरूपप्रकाशनशक्त्याप्रत्य।
भिज्ञापदंप्रापितमैश्वर्यंयस्यातएवशरीरादयोपि
स्वमपिसंवेदनमेवाभिमन्यमानोनएवविदेकय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. नाम्नचिद्रूपत्वाभिव्यञ्जणाम्न्यायस्यस्वरूपंसएवनजी
त भि. त्मवन्यविरहाद्देहेपिस्थितेनमुक्तनाव्यपदेशयोग्यः
११९ पतितेस्मिंस्तुशिवपदैकज्ञनइतिकः ऊनोमुक्तः
116 मूलनपूर्वंगमात्प्रमात्रन्तरापेक्षयामुक्तएवशिव
इतिव्यवहारः यश्चासौमुक्तः सभावान्भगवद
भिमन्यमानः प्रमिमीतइति सतेषांस्वामीस्वरू
पपरमार्थसमर्पणाच्चपालकइतिरूपदिष्टः शास्त्रे
मायाप्राकृतिकृतभेदान्व्यतिरिक्तानेवमतोयदाभि
मीते तदातैरेवमेयैः पाशरूपैःपाशितइतिपशु
रुक्तः तथाहिवेद्यराशिवशादेवास्याविद्यास्मिता
रागद्वेषाभिनिवेशादयः क्लेशाधर्माधर्मादिरूपा
णिकर्माणिआशयरूपावासनाफलभोगरूपोवि
पाकइतिकालभमनन्तप्रकारैर्यतः पाशनत्वात्पशु
रित्युक्तः यदेवैनमशुद्धरूपंतदेवागमेषुत्रिविधंमल
मित्याह ॥ स्वानन्यहानिर्बोधस्यस्वानन्यस्याथवाथ
ता द्विधाणवंमलमिदंस्वस्वरूपापहारिणः भिन्न ४०
वेद्यप्रथात्रैवमायाख्यंजन्मभोगदं कर्तृत्वेबोधका
र्मेतन्मायाशक्त्यैवतत्रयम् ॥ इहतावदकर्तृरूपेणा
वच्छिन्नत्वस्यस्वरूपंतस्यापहारोनामआणवंमलं
येनामावणसंकुचितोजातः तत्रस्वरूपस्यनिमी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लानंसंकोचः तस्मिन्नेबोधस्वरूपेकर्तृत्वलक्षण
स्यस्वातन्त्र्यात्मनः स्वरूपान्तरस्यनिमीलनंविपर्य
योवेति उभयथाप्याणवंमलंस्वरूपापहानिरू
पमेकमेवात्रैवेतिसमाणवेमलेद्विप्रकारेस्वरूप
संकोचेकृतेभिन्नस्यवेद्यस्यप्रथनंतन्मायीयमिति
संज्ञामात्रं मायाकृतत्वेनहिमायीयनामत्रयस्या
पितत्रकर्तरिबोधरूपस्यदेहादेर्भिन्नवेद्यप्रथनेस
तिधर्माधर्मरूपंकार्मंमलं यतश्चजन्मचभोगश्च
सचनियतावधिकश्चतिजात्यायुर्भोगफलंकर्मैस्र
क्तेभवति अत्रैषांमलानांविभक्तविषयनिरूपण
स्वरूपंस्फुटीकर्तुंस्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्येत्यस्यभाग
स्यतावद्विषयमाह ॥ शुद्धबोधात्मकत्वेपियेषांनो
त्तमकर्तृता निर्मिताःस्वात्मनोभिन्नाभर्त्रातेकर्तृ
तात्ययात् ॥ येषांचिन्मात्रमेवपरमार्थोनत्वहमिति
स्वात्मविश्रान्त्यानन्दरूपंपरमस्वातन्त्र्यंतेपरमेश्वरे
णतथानिर्मिताः स्वात्मनःसकाशाद्व्यतिरिक्ताः
अत्रहेतुः कर्तृतायाउत्तमस्वातन्त्र्यलक्षणायाअ
त्ययादभावात् परमेश्वरस्यतूत्तमस्वातन्त्र्यविशिष्ट
बोधरूपत्वमित्यभिप्रायशेषः तत्स्मादुक्तोभवति
परमेश्वरात्तेषांभिन्नत्वं अत्रोत्पन्नस्तुकथंभेदोवा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. पस्वरूपस्यचव्यापकनित्यत्वकृतस्यचदेशकाला।
मभि. भेदस्यसमानत्वात् अन्योन्यभेदाभावेच निर्मिता
२९ त्मइति कथं बहुवचनमित्याशंकांव्यपोहति। बो
117 धादिलक्षणैक्येपि तेषामन्योन्यभिन्नता नत्वैश्व
र्येच्छाभेदेन तेच विज्ञानकेवलाः॥ इह हि सर्वज्ञाप्र
तिहतशक्तिः परमेश्वर एव नत्वात्रभूतस्तथानया
भवति नत्वन्यः कश्चित्परमार्थोस्तीत्यसकृदुक्तं त
नस्य व्यापकनित्यबोधस्वभावोप्यभेदेन निर्भासमे
इत्येवंभूतेनैश्वरेच्छयाभेदेन विशेषणेनैषां शरी
रादिशून्यात्मप्रमातृपदेऽवतीर्णानां बोधत्वनित्यत्ववि
भुत्वादिधर्मजातस्यैक्येप्यन्योन्यभेदः ते च शास्त्रे वि।
ज्ञानकेवला उक्ताः तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त
इत्यादौ विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातन्त्र्यरहित
मेषामिति एवं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्याप्यस्य विज्ञाना
कलविषयतामुक्ता स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधतन्मयत्वमंशां
विषप्रदर्शनेन स्पष्टयति॥ शून्याद्यबोधरूपास्तु। ४८
कर्तारः प्रलयाकलाः तेषां कार्मो मलोऽप्यस्ति मा।
यीयस्तु विकल्पितः॥ शून्ये जडत्वादबोधरूपे एव य
दिवा प्राणे तु देहे वा येषामहमिति चमत्कारयोगात्क
र्तृत्वं ते प्रलयेन कृताप्रकलाः कलान्तत्वोपलक्षित

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

करणकार्यरहिता अबोधरूपाः कर्त्तारश्च मल।
यावत्पिहितेन तथाभूताः उत्तरकालं तु कार्यकारण
सम्बन्धायैव भवन्ति एतत्पर्यन्तं केवलमुक्तरूपश्चा
णवमलो यावत्कर्मापि वासनासंस्काररूपेण
धर्माधर्मात्मास्त्येव यद्येवं भिन्नवेद्यप्रथा एषां।
स्यात् सत्यं संवेद्यरूपे सुषुप्तपदे अवेद्यत्वं न।
भवति तेन मायीयो मल एषां विकसितः व्यवस्थि
तविषयत्वेन तथाहि केऽपि भूम्यादिभागविश्रा।
न्ता गाढनिद्राजडीकृताः अपवेद्यसुषुप्तपदभा
जः अन्ये तु अश्वादिनिष्ठाः सुखदुःखावशेषसा
मान्यात्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः सवेद्यसौ।
षुप्तपदलीनाः स्थूलदेहेन्द्रियात्मककार्यकरण
वियोगरूपत्वेन प्रलयाकललक्षणं सर्वेषां तत्स
एवं स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधतेमयमंशः स्फुटीकृतः।
प्रसङ्गाच्च कर्ममलस्य विषयो दर्शितः मायामल
स्य च पातिकत्वमुक्तं अधुना पुनराणवकार्मम
लद्वयाभावेऽपि शुद्धोऽस्ति मायाख्यस्य मलस्य विष
यइति दर्शयति बोधानामपि कर्तृत्वजुषां का।
र्ममलत्वेऽपि भिन्नवेद्यप्रथां मायामलं विशेषरा
स्थिते।। ये चिन्मात्रमेवात्मतया प्रथयन्ति अहमिति

प्र॰ चमत्कारोल्लासात्कर्तारस्तत एव सर्वज्ञः सर्वक
स भि॰ र्तारश्चते विद्येश्वराः किंतु तत्र करणभुवनादि
११८ यदेषां वैचित्र्यं तथा कार्यं न प्रतिभाति ननु चिद्रूप
118 त्वस्याभिन्नमेव सद्विमलविद्येश्वराणां मायाप्र
मलयोगः अथ मलत्रयस्यापि योगपद्येन यो
विषयत्वं दर्शयितुमाह ॥ देवादीनां च सर्वेषां भवि
नां त्रिविधं मलम् तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसार
कारणम् ॥ इह विद्येश्वरा विज्ञानाकलास्तावन्न भ
विनः मायान्तःकाधःपतिक्रमणात् प्रलयाकलाश्च
पि किंचित्कालमविद्यमानभवाः ये त्वेते मायान्त
र्वान्तरालविपरिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्ताश्चतु
र्दशविधाः शास्त्रेषु परिगणितास्ते सर्वे भविनः
संसारिणः तेषां च त्रयोपि युगपन्मलाः तत्र मल
त्रयमध्ये कतमो मलः संसरणमेषां सम्पादयेत्
आह तत्रापि तेषु त्रिष्वपि सत्सु कार्मं मलं मुख्यं।
तथा सन्निपमसंसरणे कारणं यथोक्तं कर्म त
च्छरीराणि विषयः करणानि चेति तत्र करण
विषयसम्बन्धप्रवर्तमानो भविष्णुरेवमनवर
तं प्रबन्धेनावर्तमानः संसरणमुच्यते अणव
मायामलेनतथापि न तत्कारणं संसारे तथापि

कार्मेण विनाणो देहादिविचित्रभावाभिनिवर्तन
ण क्रिम्भूमो विज्ञानाकलादिष्विति सुत्रे कार्ममेव।
मलं संसारकारणं संसारेनत्रनत्रशास्त्रे गण्यते
अनएवतदुपत्तये ह्नेहूनस्तावदंसंसरणसोपान
पदवन्धश्माशयेन कर्मेठ्याभिमानपरिहानिरे
वयत्वत: सांख्यपुराणभारतादिशास्त्रेषुपदिश्य
ते एवं मलत्रयस्यैकैकभेदैस्त्रिभिर्द्विभेदैस्त्रिभिस्त्रि
भेदेनेकेनेति समस्तशामानारउतिष्ठन्ति तथाचशा
स्त्रेशिवादिसकलान्ताः शक्तिमन्तः समेत्कंनेत्रा
यावान्तरभेदेन विकल्पसमुच्चयभेदेनवानन्तप्रका
रत्वमिति अस्यच मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदा
त्संसारिणांप्रकारद्वयमिति निदर्शयति कलोद्दलि
तेमेनस्वचिन्नलंकर्त्रेनामयम् अविहूपस्यसूक्ष्मा
देर्भितंगुणानथास्थितम् ॥ सुखंत्वकर्त्रेनाथास्वबो
धस्यच चिदात्मनः सूक्ष्मादेशेनगुणेज्ञानेनसमावे।
शलक्षणाम् ॥ पतक्षेतिपञ्चिदशादीनां भवितांवै
नमेकर्तृतां शस्यप्रधानात्मलेनसंविभागस्पतिम
ज्ञिनत्वाकर्त्रेनामयं चिहूपस्यनत्वस्यानत्यकला
त्वेनपरमेश्वरशक्त्यात्मनानवेनोपोद्दलितं अत्रमा
गिनं मलेनमप्ताकृतं सुहोप्यितं सूक्ष्मादेर्देहपर्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. त्मस्य मायाप्रमातुः सम्बन्धितद्गुणत्वेनाप्रधानत्वे
स.भि. न स्थितं यतो भिन्नमिदन्तापन्नदेहादिप्रमातृप्रमे
११९ यभागनिमग्नत्वात्प्रमेयम् योगीन्द्रः यः स्वकीय
119 लक्षितो यः सर्वरहितः सोहमिति हि इदन्तैवात्म
लीनाहंभावासंसारिणां परिस्फुरति सेयं जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तरूपा संसारावस्था यदात्मकगुरूपदेशादि।
दिशा तेनैवाहम्भावेन स्वातन्त्र्यात्मना व्यापकत्वनि
त्यत्वादिधर्मपरामर्शात्मनि विद्यमानानन्तः शून्यादेः
प्रमेयाद्वन्मज्जैवास्यते तदान्तर्यामीनावस्थापदापि
परामृष्टतथाभूतवैभवनित्यत्वैश्वर्यादिधर्मसम्भेदे
नैवाहंभावेन शून्यादिदेहधात्वन्तं सिद्धरसयोगेन वि
ध्यते तदा स्यात्तुर्यदशायां तदपि प्रमीयमानाशज्ञनी।
वसेयं त्वण्यपि जीवन्मुक्तावस्था समावेशरसकंपा
हे सम्यगावेशनमेव हितत्रतत्प्रधानं तत्सिद्धये
गुरूपदेशान्तराणि यथा गीतम् मय्यावेश्य मनो ये
मां नित्ययुक्ता उपासते तेषां सततयुक्तानां योग
ते मे वहाम्यहमिति श्रद्धावेशार्पितं चित्तमित्या
दिसमावेशपल्लवा एव च प्रसिद्धदेहादिप्रमातृ
भागप्रह्वीभावभावनानुभागिनः परमेश्वरस्तु
तिप्रणामपूजाध्यानसमाधिप्रभृतयः कर्मप्रपंचाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यद्गीतम् ग्रन्थ्यासेप्यसमर्थः तत्तत्कर्म परमोभ
वेति देहपाते तु परमेश्वररूपैकरस इति कः क्रम।
कथं समाविशेत् तदेतदा यत्नतः कर्तव्यताः उ
त्थानं तत्रान्तरीयकस्य स्वमादेशेणभावः तस्मि
न्नाणि हृपे उणिभते स्वातन्त्र्यस्यापबोधते निम
तव्यापारस्यापहस्तनाश्चिन्नो योपरोध्यात्मभागो
बोधलक्षणो मलेन मण्कुतो भूतस्याप्यधनोन्मग्रत्व
न मुख्यत्वं यत्नकर्तव्यतामुख्यत्वं मुन्मग्नताद
दमेव ज्ञानमत्तानात्मकमलश्रतिपन्नत्वात् तदे
तन्मुख्यत्वं समावेशस्य लक्षणं येन देहस्थितोपि
पतितितिमुक्त इति शास्त्रेषूक्तः न त्वेवं पत्युः स।
मावेशात्मिकात्र यं तदर्जीतरूपाभवत्तदशाप
शास्त्र कथं स्तुमस्व हृजाग्रद्दशाभेदश्चागमेषु
क्तः समाशंकास्तुमस्वरूपमेव तावद्दर्शयति श्लोकद्व
येन ॥ भूमेन्द्रियाद्यभावात्मस्वरूपाकर्तृतापदे
श्चकृतात्रूपसंस्कारमात्रिणात्तेय सूक्ष्मता ॥ सा
त्ताणमान्तरीहतिः प्राणादिष्वेरकासना जीव
नाख्याप्यवाप्राणो हन्ताभूर्यं सूक्ष्मकात्मिका ॥ ताव
न्मात्रस्थितौ प्रोक्तं सौषुप्तं प्रलयोपमम् सवेद्यम
पवेद्यं चमायामलयुक्तापुनम् ॥ इह चित्तत्वस्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. स्वरूपमाच्छादयन्तीत्यरूपेणेत्यादिनादेहान्तेन
प्र.भि. घटादिनावभासने एकमेवचेदंस्थानन्नाविज्ञ
१२० म्भितंनत्वत्रवान्तवः क्रमोवाभेदोवानचापित
120 स्थानान्तरक्रमस्यभेदस्यभासने तदेवंस्थितेय
थ्रिनत्वस्यस्वरूपाच्छादनभागः सर्वोत्तरभागा
न्तरासंकीर्णोयदाविश्राम्यति तदत्वदयाहान
त्रंधंसहाशलयश्चनदनादराहानिद्रासमाधिम्
क्रोडाविवतत्रैववाहन्तारूपंकर्तृतापाः पदंपरा
मर्शोस्फुटतादृरूपात्मतासंस्कारेणशुद्धेनवेद्यप
दवीमप्राप्तेनयुक्तोभवति तदासैवावस्थानेमेव
परामर्शशेषानपेक्षिन निषेध्यत्वआदिविषय
सस्पृष्टपरामर्शसम्भेदाप्यवश्यंभाविनिषेध्य
योगादकिंचनोऽहमिमेवंभूतपरामर्शवत्स्वीकृ
तसामान्याकारनिषेध्यात्मकसंस्कारशेषीकृ
तज्ञेयरूपाशून्यमुच्यते तथाविधेऽत्यादीनांदे
हादिनीलादीनामभावरूपेशून्यत्वमुच्यते यत ५८
स्तत्तेषानांशून्यताभावरूपतासंस्कारशेषता रथ
मेवहिसर्वत्राभावः ततसतांसर्वत्रविनाशः त
त्रैवशून्येप्रमातरिसमवेता प्राणापानसमानोदा
नात्मकवायुचक्रेप्रेरणात्मिकाशक्तिःसाचविद्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

कलयोः प्रपंचभूतोयोक्रमेणाबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रि
यवर्गौ तयोरान्तरीवृत्तिः बाह्याहितयोः शब्दा
द्यालोचनशब्दादिव्यञ्जनस्थानाभिहननादिका
वृत्तिः तदुक्तं सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावा
यवः पंचेति एवंसूत्रप्रवाहन्यात्तैवक्रोद्दलिता
जीवनमिति सम्भूयपवजीवः संसरति यदिदे
न्द्रियशक्तीनामेवयान्तरीसाधारणप्राणनात्मि
काप्राणशब्दवाच्याप्राणादिमारुतविशेषभेद।
णामपीसैवाह मिसधिशय्यमानाजीवनंतदा
प्राणएवजीवः संसारीमयवसूत्रः प्राणस्थपुर्यष्ट
कशब्दवाच्यः प्राणादिपंचकंबुद्धीन्द्रियवर्गःक
र्मेन्द्रियगणोनिश्चियात्मिकाचधीर्यतोव्यज्यते
तन्मात्रपंचकंमनोऽहंबुद्धिपरमष्टमे तन्मात्रोदयरू
पेणमनोऽहंबुद्धीतिभूमिरापइतिचवदतः एवं
यदुभयात्मकंतावमेवबुद्धेयाविश्रान्तिस्तस्यास
मोयदहन्तायाः स्वभावबोधलक्षणंभावरू
पंकर्मवक्रियास्वभावंतत्सौषुप्तंमलेनहिप्रमा।
नास्मः कल्पान्तस्मस्वाप्नतन्निमज्जनेनस्वरू
पस्यभावःकर्मैवतिततत्रसुप्तेसौषुप्तेनकिंचि
द्व्यतिरिक्तंवेद्यमिति मायीयमलाभावादपवे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र.
मवि.
१२१
17

येनतत् प्राणस्तम्भेनस्पर्शकृतस्यस्खलङ्ग:स्वादेर्भो
वान्मायायाश्चमलिनमलभित्तिसंवेद्यंतत् एवंगा।
त्यागादस्तम्भसहितयवत्सलयोपिमन्तव्यः स
परंदेहादिप्रबंधस्यानुदयकृतश्चिरनरकालः स्व
प्नेतुदेहाद्यनादरकृतमचिरकालंवेतिविशेषः
तत्रापिश्रमकृतंनिद्राख्यदोषकृतंमूर्छादव्य
कृतंमदोन्मादादिस्वातन्त्र्यकृतंसमाधिरित्यवान्त
रभेदाः केचित्तुसमाधिरूपंसंवेद्यमप्यपवेद्य।
मितिप्रपन्नाः १५ नन्वेवंस्फुटवेद्यपदविनिर्मुक्ता
स्तम्भावस्थास्तत्स्वप्नजाग्रद्दशयोस्तत्स्फुटवेद्या
भासयोगिनोः कोभेदइत्याशंक्यश्लोकद्वयेनभे
दमाह।। मनोमात्रपथेप्यक्षविषयत्वेनविभ्रमा
त् स्पष्टावभासाभावानांसृष्टिः स्वप्नपदंमतम्
सर्वाक्षगोचरत्वेनयात्तुबाह्यतयास्थिरा सृष्टिः
साधारणीसर्वप्रमातृणांसजागरः।। बाह्येन्द्रि
याधिष्ठानानांचक्षुर्गोलकादीनांनिमीलिता।
निनिद्रायमाणस्यलक्ष्यन्ते नचतेषुनिमीलितेषु
बाह्येन्द्रियग्रहणव्यापारोदृष्टः तेनशुद्धएवमनो
मार्गेरूपस्पर्शादयोभावाः ग्रहणग्रहणासम्भविते
नस्पष्टेनवपुषाभासनयोग्याः परमेश्वरेणसृ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्तेनत्वरूपेणानिष्टस्येव दर्शनादिष्टस्यापि देशकाला
न्तरादियोगेन अत एव मनोमात्रस्थितत्वादेवन
प्रमात्रन्तरसाधारणीयं सृष्टिः यत्तु नत्रवाद्येन्द्रि
यविषयत्वं प्रमान्तरसाधारण्यं च चकास्ति तत्र
घटपियावज्ज्ञाति तावत्स्त्येव तथा पुनरकालं प्रबु
द्धस्य न नश्यति परामर्शेन तद्रूपनिर्मूलत्वमेताव
भातीति परामर्शेन तद्रूपनिर्मूलं भ्रान्तम् या
निहि प्रमात्रन्तराणि स्वप्नेन्द्रियाणि च भान्तिता
नि प्रबोधकालभाविभिरेव वचनैरभिज्ञास्तीति निश्च
यः प्रबोधकाले च न तथैति निश्चयानुग्रहनिरपह्न
नैवनेनोभयमपि भ्रान्तमुच्यते भ्रान्तत्वमेव चास्य
येयमिन्द्रियाविषयत्वे नैवासाधारणत्वमाविर्भ
विभ्रमेणास्य यमिति स्वकण्ठेन तज्ज्ञायन्त्वनियो
गिधर्मो निरूपणावसरेपि नदर्शितम् एवंभूता
याः सृष्टेः सापरेषोः स्वप्नसमयेनावस्त्वभ्रपदेस्व
प्नकाले विषयइति नथाभूतविषयत्वं प्रमात्रन्त
परेषोः स्वभावस्य निपातवन् प्रत्यग्रहणं वास्येन्द्रि
यद्वाकस्यापत्तत्वं यत्नवाद्यान्तरादिविष।
यं सर्वप्रमात्रसाधारणत्वं च निश्चयानुग्रहस्यावाधा
विरहितयापारमार्थिकत्वेन च चकास्ति ततएवास्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. यं विषयस्य सा सृष्टिः पशोर्जागरः तद्विषयं प्रमा
स. वि. तृत्वं पशोर्जागरावस्थेति यावत् यावस्थात्र हन्ति।
१२१ स्थैर्यं निश्चयस्य च कालान्तिकावज्जागरः तन्न्यप
व निश्चयात्र हन्ति निर्मूलनात्स्वप्नरमेव भासमा
रणाहृल्हृनां स्वप्नेपि दीर्घं यत्र स्वप्नान्तरं सतत दृपे।
तया जाग्रदेव जाग्रदभिमतमपि वा दीर्घदीर्घका
लान्तरे निश्चयानुवृत्ति विरोधाज्जाग्रदन्तरापेक्षया
स्वप्नप्रवेति मन्तव्यम् आसां तिसृणां हेयत्वप्रद
र्शनेन तुर्यावस्थानः प्रसरति उपादेयत्वं स्वयति
हेयात्रयीये प्राणादेः प्राधान्यात्कर्तृत्वाग्रहो तद्रा
गोपचयप्रायसुखदुःखादियोगतः ॥ यत्रायं प्र
माता मा गोपादानतदिच्छाप्रयत्नादिकं परिक्लेश
पश्यति तदेवास्य हेयतया भाति सर्वास्य सुख
दुःखयोगवैचित्र्येणैव हृतेतः तत्सेतदवस्थात्रयेस
म्भवति यतः कर्तृताऽऽरूपं स्वात्मविश्रान्त्यानन्दो।
न्मुखलक्षणमानन्दैकघनं यस्मिन्नयं वपुस्तदा ५१
प्राणादिष्वनिमूलस्य धर्यं प्रकदेहादिभूमिष्वगुणता
मभ्येति तदा तस्मिन्गुणीभूते प्राणादेः प्राधान्यस्फु
रति तथा च तस्य चिद्रूपस्य यथा यथा ह्रानिः तथा
तथा दुःखोपचयः यथा यथा किंचिदुन्मज्जनं त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्यात्तथात्स्वरूपोपचयः तथाहि बुभुक्षाकाले प्राण
स्यैवोद्रेकाद्दुःखं दृष्टमेतत्स्वरूपाभावाद्देहस्योद्रेकात्सु
खं एवं श्रान्तस्य मर्दने मर्दने देहप्राधान्यात्प्राधान्ये
मत्त्वे यत्तु समावेशनत्वन्तु स्वपनकाले दुः
खानुदय एव यदाहुर्दुर्बलोऽपि तदाक्रम्येति प्राक्स्था
दयेहु भुक्तो चेति एवं प्राणादेः प्राधान्ये कर्तृतायाः
गुणभावे सुखदुःखवैचित्र्यदर्शनयोगः प्रयासम्भू
मिरिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते प्राणादिप्राधान्ये कर्तृ
तान्यगभावस्थास्तीति त्रयमेव हेयं कर्तृताप्राधान्यो
न्मीषान्तन्तर्यद्रूपास्थितिः तत्र स्थैर्यात्मकतुर्यातीत
दशान्तरूपादेयमेकरसानन्दघनस्वभावलाभेऽ
पादित्वाजिह्मा सा चैव प्राणपरिश्रमप्रशमादिति ता
त्पर्यम् ननु प्राणादिप्राधान्ये हेयता यत्कारणत्व
कं तथैव जाग्रदादित्रयमेव न हि तुर्यादेस्तदभावात्त
त्समावेशे सुख्यानां नमतिरिति शंकां परिहरति श्लो
कद्वयेन ॥ प्राणापानमयः प्राणः प्रत्येकं सुप्तजा
ग्रतोः तच्छेदात्मा समानाख्यः सौषुप्ते विषुवत्स्थित
मध्योर्ध्वगाम्युदानाख्यस्तुर्यगोऽज्ज्वलनभुज्जयः विश्वा
नाकलमनेशो व्यानो विश्वात्मकः परः ॥ प्राणर
ति प्राणना रूपा जीवनस्वभावा येयं विरूपस्य स्थितिः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सातावत्सामान्यपरिस्पन्दरूपादेहप्राणादेर्वेदनं।
स वेद्यमानतासम्पादनात्मिकाहिमितिस्ता
नन्नारोपसारासनीविकल्परूपपरामर्शमयीसैव
प्राणादिविशेषात्मतापत्तिरूपतांभजतेतत्रकिंवि
उह्रनीकृचित्पतन्तीयप्रश्वासनिःश्वासरूपाक्रमेण
प्राणत्वमपानत्वंचविशेषंदर्शयति नहिदंविशेष
द्वयंजाग्रतिनावस्फुटमेवदेहात्मस्पन्दविषयेविश्रा
न्तः ततोपिदेहस्पन्दादावभ्यन्तरेपववेद्येविश्रमणा
त् स्वप्नेपितद्द्वयमस्त्येवस्वप्नोहिप्राणापानैतोनि
र्गमप्रवेशात्मतोस्फुटमेवपरेणलक्ष्यते स्वयम
पिचवेद्यसम्पादनाभोगोपादानरूपाख्यातिःसंवे
द्यतएव तेनप्राणनाप्राणापानविशेषद्वयमपी
जाग्रतितथास्वप्नेस्वप्नेस्वप्नः नरेवततपदास्वतरं
पुष्टंभवति तदासुषुप्तःसमानातस्पंदेसौषुप्तंप
दंतद्विविधमपिसमानरूपंविशेषंप्राणीयंस्वीक
रोति सवेद्येनावस्थसुषुप्ते यद्यपिप्राणापानस्पन्दो
लक्ष्यते तथापितयोर्मध्येयाविश्रान्तिहृदयसद
नेतिरिन्द्रियप्रदेशेनदेहसुखेनतःसौषुप्तमितितत्र।
प्राणापानयोर्यच्छेदोविश्रान्तिः कंचित्कालंतदात्मा
सकलरसादिवर्गस्याधोधःपरतिर्यक्तसमानीकरण

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व्यापारात्मानन्तयवस्तस्य विकासादानाङ्कुरूपीन-
ज्ञरणकारी समानो दिनरात्रिरूपो यः प्राणापान
योः केचित्कालं साम्याद्धि च्छेदास्य विषुवत्कालत
त्वः विषुवाभिः समानीकरणमर्हतीति तदर्ह
मितिवति: उपमानवतेरेववाच्यमत्र गुहनोवि
वतइति प्रयोगात् तद्विमायसिद्धं तवावतिके
विशेषवाक्ष्निरात्रिनहूनाधिकत्वलक्षणं स्यवति
प्रेरयत्यविरतमिति प्राणरि विषुवत् तत्र च विषुव
ति विच्छिद्यमानस्य प्राणापानस्य संस्काररूपतया
सद्भावः सैव हि विच्छेदो न तु सर्वात्मना नाशोऽस्ती
त्युक्तमसकृत् ततश्च हानादानयोर्बीजरूपतामस
भ्युपेरयति च सर्वः प्रलयाकलान्तः पशुवर्गः यदा
तु साम्प्राणनहृन्निर्वासरहितिणमार्गौ रिवलीभावय
त्तीमध्यरूपेणोर्ध्वं न प्रवहति तदा तत्प्रवहनेमक।
त्नस्याभेदस्या ऽभेदसारतादानलक्षणं विलापनमा
णानस्यैव सर्पिषो विद्रवती उदानहृत्ति: विज्ञाना।
कलादारभ्य सदाशिवान्ते सा चतुर्थात्मिकादशामा
योर्ध्वे हि विज्ञानाकल इति ततः प्रभृति भेदगलने
प्रवर्तते विलीने तु भेदे सर्ववेद्यराशिरूपतत्त्वभूतभव
नवर्गात्मकदेहव्यापनरूपेण हृत्तिः व्यानरूपा विश्वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. त्मकपरमशिवोचितानर्घ्यानीनरूपाप्राणापवक्षमा
मभि. नाप्राणापानरूपः समानरूपाउदानरूपोव्यानरू
१२४ पश्चेति सामानाधिकरण्याद्विज्ञानाकलस्यासो
१२५ मन्त्रस्यासौ वर्गापेतयाईशस्यसदाशिवेश्वररूप
तया सावितिमउदानः एतदुक्तं भवति यद्यपि
नर्यनदनीनयोरप्यस्तिप्राणाना अमयाजीवा
त्वस्यवुभ्यानस्यवानुपपत्तेः तथापिभेदोपसंहा
रेणाभेदविश्रान्तिप्राधान्यादनयोरीशयोः सुखदुः
खादिवैचित्र्ययोगादेकघनत्वात्मविश्रान्त्यात्म
कपरमानन्दमयत्वेनोपादेयत्वमेव सुषुमादेत्वसंका
रूपत्वस्फुटवेद्योल्लासस्फुटवेद्यावभासरूपस्यभेद
स्यविद्यमानत्वादस्तिसुखदुःखादिवैचित्र्यमिति
हेयत्वमेवेतिष्ठकमुक्तंहेयादुपीयमित्यादि भगवत
श्चविश्वशरीरस्यप्राणापानसमानोदानव्यानरूप
नैवसकलगनोल्लासप्रवेशप्रलयाकलविज्ञाना
कलादिवर्गसदाशिवरूपतेत्यनेनदर्शितम् यथो ५५
क्तं षट्त्रिंशदात्मकं विश्वं शम्भोः प्राणादिपञ्चकपर
तीतिशिवमोम् ॥ श्रादिनः १२२ इतिश्रीमदाचार्या
भिनवगुप्तविरचितायांप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां
आगमाधिकारेप्रमातृतत्त्वनिरूपणंनामद्वितीय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मात्रिकम् आहितः १४ अनन्तमानमेयादि
वैचित्र्याभेदशालिनम् आत्मानं यः प्रपश्यते भ
क्तानां तेन स्मृतः शिवम् ॥ एवं स्वसंवेदनोपपन्ना
गमसिद्धं महेश्वरस्वरूपं यदधिकारत्रयेणावितत
निर्णीतं तद्देवसंक्षेपेणाशिष्यबुद्धिनिवेश
यितुमागमार्थसंग्रहश्लोकाष्टकदशकेन प्रद
र्शयति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्यादिनामलेना
प्यादिनमित्यन्तेनैकादशकेन तत्र श्लोकेन पार
मार्थिकं रूपमुक्त्वा श्लोकनवकेन बन्धस्वरूपं प्रमा
दप्रमेयतत्त्वदर्शनादिना समकेन अन्यमभिताम
कं मोक्षं ततं श्लोकेनोपसंहारं दर्शयतीति तात्प
र्यम् अस्यार्थस्तु निरूप्यते ॥ स्वात्मैव सर्वजन्तू
नामेक एव महेश्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्यख
ण्डामर्शबृंहितः ॥ इहजडाजडावभासतनन्तिमध्या
एव भवन्ति इदमिति हि जडरूपामर्शोऽहमिति सं
वित्परामर्शो एव विश्राम्यति तत्र जडानिरात्म
नः इति जन्तव एव जीवाः सात्मानः तेषां च महेश्व
र एव स्वात्मा आत्मा स एव च महेश्वरो न त्वमः कश्चित्
यतः संवित्स्वभावोऽसौ संविदश्च न देशेन न काले
न न स्वरूपेणाकोऽपि भेदः कामं देहप्राणाद्युपाद

प्र॰ योभियुक्तोनेतज्जडपश्यास्येननिमग्नापवे
प्र.भि॰ नैकएवचिदात्मास्वातन्त्र्येणस्वात्मनियतो
१२५ विश्वरूपंभासयति ततोमहेश्वरोऽनन्तमीनामि
125 दन्त्याहन्ता परानन्दसुखस्वात्मनिविश्रान्तिरू
पोहंविमर्शपरिपूर्णतएवसर्वज्ञसर्वकर्तृत्वे
नास्ययत्नोपयोगेविविक्तबुद्धिकर्मेन्द्रियविष
येन्द्रियग्रामात्मकत्वेनैकस्यैवात्मनस्तथा
इन्द्रियस्थानीयरूपत्वेनसहस्रविषयस्यभा
वराशेर्यज्ज्ञानंकरणंचनदेकत्रचिदात्मनीति
ननुयद्येकएवायंमहेश्वररूपआत्माकस्तर्हिब
न्धोयदर्थमोचनायायमुद्यमइत्याशंक्याह ॥
तत्स्वसृष्टेदंभागेबुद्ध्यादिग्राहकात्मना अहं
कारपरामर्शपदंनीतमनेनतत् ॥ तत्रैवंस्वात्म
निमहेश्वरेस्थितेनतस्मिन्नेवप्रकाशरूपेस्वात्मदर्प
णेतेनैवमहेश्वरेणस्वातन्त्र्याद्भावतस्सृष्टःसंको
चपरःसस्इदम्भागस्तन्मध्येयदेतद्बुद्धिप्राणदे
हरूपमिदन्तयावेद्यंतद्भिन्नस्यवेद्यस्यग्राहकत
यासमुचितमिदम्भावाभिभवाप्रभविष्णुनाकृ
तेकेनापूर्णेनाहम्भावेनपरामर्शेनभासमानंच
कास्ति अहंदेवदत्तोहंचैत्रइति नन्वेवमप्यस्तुत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व्यापिकस्य बन्धः ईश्वरस्येति को हि को मोक्षितेदे।
तस्य निरुत्तेमाह ॥ स्वस्वरूपापरिज्ञानमयोनेकः पु
मान्मतः तत्र सृष्टौ क्रियानन्दो भोगोऽतः स्वतन्त्रात्मकः
स्तस्य परमार्थेनो न कश्चित् बन्धः केवलं स्वस्मादेव।
स्वास्वान व्याप्यरास्वात्मानं संकुचितमवभासयति
स एव तदा स्वस्य स्फुरणस्य रूपस्य यदपविज्ञानं भास
मानत्वेप्यप्यामर्शरूपं तदेव कारणत्वेन प्रक्रान्ते य
स्य स्फुरणत्वाख्यातिमायातन्वः पुरुष उच्यते अतएव।
वानेकः तत्र देहप्राणबुद्धिविशेषसंकोचग्रहणात्
सवपुमान्भोक्तासम्बन्धं भोगलक्षणमनुभवति भो
गश्चनामयो कल्पितो क्रियानन्दो कल्पिता क्रियाऽतः
त्वेच्छो हि प्रकाशाप्रकाशवोचलंस्वरूपं तः स्वमुच्यते
प्रकाशरूपेच सत्त्वं स्वत्वेन मस्त्वप्रकाशरूपो मध्येवि
भ्रमः प्रलयस्थानीयः ननु स्फुटविमनेन किंस्वव
स्थेयं किंच संग्राह्यमित्याह ॥ स्वांगरूपेषु भावेषु पा।
मुक्तानं क्रियाचया मायातृतीयेनेपदपशोः सर्वर
जस्तमः ॥ विश्वरूपस्य भगवतः स्वरूपभूतपदवि।
स्तत्रयः प्रकाशोपश्च विमर्शस्तेनावज्ञानं क्रियेस्वरू
पपरामर्शोपरिमाणेनैव यद्धि भिन्नतयापि विमर्श
नेस्वरूपपरामर्शोपवविश्रान्तमहमिदमिति स

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र०
मभि
१२९

दाशिवेश्वरपरमार्थंसाभगवतोमायाशक्तिःस्वा
पनात्मिकाःशक्तयोभगवतिनैसर्गिकोहष्टाःस्व
रूपापरिज्ञानेनभिन्नेषुभावेषुज्ञानेक्रियाशुद्धमे
वभिन्नत्वेप्रकाशविमर्शोभयमिति पशोःप्रका
शःप्रकाशाप्रकाशावप्रकाशश्चेतिक्रमेणसु।
खदुःखमोहलक्षणानिसत्त्वरजस्तमांसि।नन्वे
वंसत्यप्यपरमेश्वरस्यज्ञानक्रियामायाव्यतिरे
किण्यःशक्तयःप्रसज्यन्ते नह्यस्यपशोःसत्त्वरजस्तमां
सिप्रसज्यन्ते व्यतिरिक्तानिचतानिगुणत्वाद्धएव
न्तेनदेतत्कथ्यमितिसंशयंशमयति॥भेदस्थितेः
शक्तिमतःशक्तित्वेनामदिश्यते पशोःगुणानांक
रणकार्यत्वपरिणामिनाम्॥सत्यमेवंस्याद्यदिभे
दग्रहोनभवेत् भेदव्यवहारस्त्वयंविचार्यते नचव
संकुचितचिन्मात्रस्वभावःपुरुषः नास्यनैसर्गिकं
भावविषयंप्रकाशनादिरूपंसंवेदनस्यसंगात्
प्रमितत्वसमन्वयकृतेननश्चनतस्मात्पशोःशक्ति।
मत्त्वेनयोक्तमानाद्भेदेनयत एतानिसत्त्वादीनित
तःशक्तयोव्यतिरेकमुक्ताःइतिनोच्यन्ते किंरूपक
रणत्वाद्गुणाइत्युच्यन्ते नतुपुरुषात्किमितितेभे
देनोच्यन्ते उच्यते सुखदुःखमोहपरिणामरूपमे ५२

120

नन्वकरणत्रयोदशकंकार्यंदशकंचसत्त्वादिस्वभा
वत्वेनानुभूयतेइतिसत्त्वंदुःखमोहाः करणकार्य
वर्गतादात्म्यहृन्नेयोयदिगुणरूपस्यापितादात्म्यंभजे
रन्नहिगुणरूपएवकार्यकारणपर्यन्तस्तर्हिमयः
सम्पन्नःपरिणामस्वरूपस्थितइतिस्यात्तत्रशास्त्रागु
णयोविश्वरूपस्याख्यातम् तथाचनकश्चित्स्वरूप
ईश्वरएवतस्मादप्रतिभिन्नानमय गुणस्वरू
पविचारेसत्त्वादयोभिन्नाएवेतिस्थितम् ननुज्ञा
नादीनिकथंसत्त्वादिरूपाणिपंचप्रतीत्याह ॥स
त्रानन्दःक्रियापन्नःस्तद्भावोपिसापशोः इया
न्मानद्रजोदुःखंस्मेपिसत्त्वनमोमयम् ॥इहताव
त्पतिर्विश्वस्यावभासनैवविश्वलक्षणेनस्वस्यादि
नापालयितास्वप्रकाशस्वभावस्तस्यविश्वपते
र्यासत्ताभवनकर्तृतासास्फुरत्तामहासत्तेत्यत्र से
वप्रकाशस्यविमर्शाव्यतिरेकाद्विमर्शात्मकचम
त्कारस्वरूपासतीक्रियाशक्तिरुच्यते परोन्मुखत्वा
भेनस्वात्मविश्रान्तिरूपतायांसैवानन्दः तदेवंभ
गवतश्चिदात्मनेवयद्रूपतापशोस्तत्समानतदभा
वस्यसंकुचितचिद्रूपत्वात् तेनयोसौसमानतदभा
गस्तत्प्रकाशइतिसत्वंसत्वं यस्तदभावस्तदाव

प्र. रणमोहरूपं तमः एतेन सत्त्वतमसी नीलानील
स.सि. वत् परस्परपरिहारेणाप्य यपि वर्तेते कार्यत्वकर
१२० णावत्तयाप्येकपरामर्शगोचरीकार्यधर्म्यपेतया
127 चित्रपतंगसंगतनीलनीलात्मकरूपप्रायेनाम्यो
न्यमिश्रतया भातः अतोयोयंद्वयस्यात्मामिश्रस्व
भावस्तद्रजोगुणः अतएवप्रकाशाप्रकाशयो।
स्सत्त्वतमसोरत्रश्लेषेणावस्थानमितिदुःखत्वम्
प्रियत्वादेरेकचनएवहिप्रकाशः सुखम् एक
चनएवाप्रकाशो मोहः यत्तु कथंचित्प्रकाशो
ऽप्यप्रकाशस्याधिकदेहरूपतयानभिमततयाकर्षे वि
श्वाप्रकाशी यथा गगनगदकल्याणधर्मयोगितया
भिमततया न देव दुःखम् अयमेव च सर्वोपरी।
भावसारः क्रियापरमार्थः अनुभवपरमार्थेन।
नास्ति प्रतीतेः कस्यांचिद्विकल्पिताकल्पितरूपाया
मनुप्रवेशात्तस्य तथाहि नीलं तावदकल्पितरू
पायां धियि भाति नीलाभावस्तु न क्वापि कल्पना
कल्पितो भासमानत्वाद्व्यवहारपरमार्थः न तु भ ५८
यथामिश्रणेन नीलानीलं भातं नाम यत्तु भ
यरूपं तन्नीलप्रतीत्या तावदकल्पितया न विषयी
कृतं न तु वेत्कल्पितमनीलधियमनुपावेत् अ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यतोकल्पितेनोपाधिनाविशेषाकल्पिकतयाविष
यीकृते नीलमेवस्मादितिनपशोऽस्यतथोक्तिः।
णः अपिचार्थेपशोःसामान्यत्वेनतद्भावस्तमो
हयान्मारजश्चेतिसम्बन्धः एवंतावत्परिपशुरूप
प्रमात्रृतत्वंसंक्षेपेणनिर्णीतं अथप्रमेयतत्वंनि
र्णेतुंपरमेशोतावदित्थमिदंप्रमेयतत्वमितिनिर्णे
तुमाह॥ यदिसामपिकेदन्तापरामर्शभुवःप्र।
भोः नैविमिश्राविभिन्नास्तथाविज्ञावभासिनः॥
इहाभासएवतावदर्थोऽस्मत्कृतेनैवपरामर्शकेनक
दाविन्मिश्रीक्रियते यदाविशेषरूपताकदाचिदमि
श्राएवपरामृश्यन्ते यदासामान्यरूपतातयोरु
भयात्मतोऽपिसामान्यविशेषात्मनोऽर्थोस्यसाम
यिकेनाकल्पितेनेदन्त्वावेनसहजभेदपरामर्शरू
पेणांगुलिनिर्देशादिप्रख्येनगोचरीकार्याःप्रभो
रपि नकेवलंमयोजानवालादेर्यावदीश्वरस्यापि
तथाऽनेनसामान्यविशेषप्रकारेणविज्ञतयावभा
सन्ते विज्ञत्वंहितयोर्यत्मिश्रत्वममिश्रत्वंचएग
पदेकारूप्यविश्रान्तंभातीति ईश्वरदशायांभा
वोल्लासनान्तरीयकत्वेनसंवित्संकोचरूपंनिषिध्या
नुपरक्तनन्त्वर्थमात्ररूपम्पूर्यसंविन्मकापोनैवप्र।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
सभि
१२८
128

काशमानमहन्तानिषेधरूपामसामयिकीमिद
न्तामुल्लासयति एवं तावदीश्वरस्वरूपस्यपञ्चरिश्र
क्रमेप्रमेये परमशिवेन भगवति प्रमेयकक्ष्येव।
कथंनुनिष्ठति प्रमेयकक्ष्याव्यापकत्वमेव भग
वतः सदाशिवेश्वरत्वप्रतोद्यतापञ्चप्रति प्रमेयस्य
कीदृग्ह्यवान्तरंति सन्देहमपोहति श्लोकद्वयेण॥
तेन भिन्नावभासार्थाः प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः न।
नहि भिन्नसंताभिः स्वस्मैवतादिगोचरे तस्य।
साधारणी सृष्टिरीशस्य सृष्ट्युपजीविनी सैषाप्यत्रा
नयामस्यैवेशशक्त्यानतात्मनः॥ स्वविश्रान्त्युप
रोधायवलयाश्रयाणरूपया विकल्पक्रियया नम
हर्णेवैचित्र्यविश्रया॥ नविशेषंयोनयति प्रम
गात्मक्लिष्टप्रमेयरूपा प्रयोनन्वीश्वरवत्कृतं।
येनेति भिन्नरति भिन्नसामिश्रतया भियमानश्चा।
भासोयेषामर्थानां ते विशेषसामान्यात्मानोऽर्थाः
प्रमगात्मनः प्रतिपुरुषमस्या भिन्नस्वसंवेदना। ५५
वगमरूपस्यासंकीर्णाहंप्रकाशात्मनः प्रकल्प्या
विकल्पनीयाः प्रतिप्राणिस्ववासनानुसारेण।
विभिन्नाभिः संज्ञाभिः प्रियोयंशत्रुरयमित्यादि।
काभिर्भावनाविशेषानुसारेण न महिचित्रस्वरूप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ुः खाद्युपभुक्ताभिः स्मरणोऽस्येतराणां संकल्पेष्व
प्यत्रच विकल्पयोगो यत्तुक्तं भवति ईश्वरस्यवि
कल्पात्मकनामन्तरेण शुद्धविमर्शविषयीभावा
द्यर्थाः पशोस्तु मायापाहतमहेवाकिनि विकल्पे
समारूढास्ते ग्रर्था भवन्ति सांसारिकरूढानादाना
दिव्यवहारोपयोगादिति ननु विकल्पत्वे यावा
नेवार्थस्तावानेव विकल्पत्वेन को विशेषः प्र
मेयस्य पतिपशुरूपतायां उच्यते नन्वेतत्ति पशुक
र्तृकास्य सृष्टिस्तेषामर्थानामीशस्य सृष्टानामनुपरिवर्ति
नी ग्रत एवनामीश्वरस्य सृष्टिमुपजीवन्तीश्वरसाधा
रणीप्रति प्रमातृनियता न यथाऽदेशरूपमिति
येन सृष्टिं न वस्येव न तथानान्यस्य ननु यदि पशो
रपि सृष्टिशक्तिरस्ति न हीश्वर एव सर्वमीश्व
र एवास्तो न त्वेवं मायापारणात्वकस्मात्सृष्टं भवति
भवेत् यदि स्वशक्तिं परिजानीयात् यावतास्या
नस्यापरिज्ञानात्परवशस्यैव सतो विकल्पक्रिया
विकल्पनशक्तिरुदेति न शुकेन सा तत्स्योक्ताप्य
नेश्याह ईश्वरस्य परामर्शरूपतया शुद्धत्वशील
त्वात्स्या या शक्तिः स्वरूपलक्षणा पारमेश्वरीपा
रोपप्रयोजना ब्राह्म्यादिदेवताच क्रमयीतैस्तैः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰
म वि॰
१२९

ककारादिवर्णवैचित्र्यैर्विचित्रज्ञानयायासौविकल्प
क्रियानस्यपशोरेकत्वनिश्चयाभावाच्चञ्चलानेन
मित्रमिदंशत्रुरयमित्यादिवर्णवैचित्र्यात्तु विज्ञा
नयाविकल्पनक्रिययानतात्मानईश्वरस्वभाव
स्यैवपशोरसाधारणीसृष्टिःपेचदन्तश्चनवक्रो।
ह्लीनभक्तियावतीत्यपिविमिश्रतायांविकल्प
सृष्टिस्तानाभासानीश्वरसृष्टानेवोपजीवतीतिसर्वा
पाशवीजप्रत्ययसृष्टिरीशसृष्ट्युपजीवनीत्युक्त
म् नन्वेवंयदिपाशवीसृष्टिःसंसाररूपातर्हिपा
रमीश्वरीसृष्टिःपशोःकिंरूपादितिनिर्णीयते
साधारणोन्यथाशार्वःसर्गःस्पष्टावभासवान् वि
कल्पहानेनैकाग्र्यात्क्रमेणेश्वरतापदम्॥ ऐश्वरः
सर्गोद्विधासाधारणश्चान्यथेतिनिर्दिष्टोद्विचन्द्रा
दिः तस्यचसामान्यलक्षणंस्पष्टावभासत्वंनाम
सोयंसर्गोयदाविकल्पहानक्रमेणतस्मिन्निर्वि
कल्पकपरिग्रहीनएवस्पष्टाभेदैकप्रकाशत्वमव
लम्ब्याहमिदमित्यैश्वर्यपरामर्शपदंभवति न
तान्तर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषपरिहारोपदे
शादिशाक्रमेणाभ्यासतारतम्येनपशोःपशुत्वं
प्रतिहन्तीश्वरत्वंचदर्शयति किंचयोयंविकल्प

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सर्गः पाशवउक्तः सोपियद्यन्ययेति पूर्वोक्तरूप
वैपरीत्येनपरिज्ञानेपशुशास्त्रापरिज्ञातेनतदा
न्यस्यभवति नह्यसोपिसाधारणएवश्राप्याय
णाभिचरणशान्त्यादिविकल्पश्चन्यस्तमन्त्रस
भाविमान्तःकरणस्य एवंविकल्पनिर्ह्रासेननि
र्विकल्पकरूपसात्मीभावेविद्यात्ममाताक्रश।
णालक्षणःस्वप्रसयएवमोक्षोदर्शितः अधुना
विकल्पनिर्ह्रासाभावेपितंदर्शयति सोऽहंममा
येविभवश्चैवपरिजानतः विश्वात्मनोविकल्पा
नांप्रसरेपिमहेशता ॥ नहिप्रत्यगात्मानामप
शुःकश्चिदन्यःयोऽहं अपितुपरिग्रहीतग्राहक
प्रकाशघनःपरमेश्वरोयः सएवाहंसर्वाहमे
वनत्वन्यःकश्चित् अनोविकल्पस्थितिरपिमम
स्वातन्त्र्यलक्षणोविभवइति एवंविमर्शोदयेभू
तेसत्यपरिक्षीणविकल्पोपिजीवन्नेवमुक्तः य।
थोक्तंशंकापिनविशेत्तेनतन्निःशंकत्वमिदंस्फुटमि
ति ननेवंबद्धमुक्तयोःप्रमेयंप्रतिकोभेदइति ॥
मेयंसाधारणंमुक्तःस्वात्माभेदेनमन्यते महेश्व
रोयथाबद्धःपुनरत्यन्तभेदवत् ॥ श्रीमत्सदाशि
वपदादारभ्यक्षितिपर्यन्तप्रमातृवर्गोप्यपिष्ठार

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र. यदहमितिरूपं तदेवात्मतयाभिनिविशतेस्तु।
म.भि. न्तः तत्स्य विश्वस्य प्रमेयं ममापि मम प्रमेयं वि
१३ श्वस्यापि प्रमेयं चेदं ममेवांगभूतं प्रमेयान्तर।
130 मपि तद्व्यत्वेनक्रमेण प्रमेयं परस्परतस्त्वप्रमा
त्वर्गाभ्यात्याहृतमिमेकरसाभेदविश्रान्तितत्त
मस्य सर्वं परामर्शपदमुपैति तदस्य तत्सर्वमे
तद्विपरीतमिमेकरसभेदविश्रान्तिरेवास्ते ननु
सदाशिवेश्वरभुवि जीवन्मुक्तपदे वस्तूपपन्नश्चप्र।
मात्रविषये च प्रमेयपदमान्तः परीत्तितः परम।
शिवे तत्कथमस्याविभाशंक्याह ।। सर्वथात्वन्तरा
लीनानन्तभुवनैर्भरः शिवश्चिदानन्दघनः प
रमात्तरविग्रहः ।। न खलु भगवति श्रीपरमशि।
वे प्रमेयकथाकाचिदस्ति तत्रैवचस्य सर्वथान्त
चिद्रूपतामात्रविश्रान्तत्वेन लीनत्वात् तत्स्य सा
वस्यासे वित्त्वभावेन स्वात्मविश्रान्त्यानन्देनाह्न।
त्रिमनैसर्गिकपरामर्शात्मकस्वात्मचमत्कार ६२
लक्षणेन प्रकच्चनाअविच्छिन्नरूपापरमात्तरे
णविग्रहवती भगवतो विश्वमयस्यानवच्छिन्ना
नुत्तरधाम्नो गलितप्रमेयकथा सर्वैरेवाप
दिश्यते एवमधिकारवत्तु हृषीकं तत्तदहत्वतस्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

फलमाह ॥ एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये
तथा । पश्यन्यथेप्सितानर्थाञ्जानाति च करोति च
एवमिति ईश्वररूपमात्मानं तस्य च स्वाव्यतिरि
क्तस्यानस्य मात्रद्रूपं ज्ञानक्रिये जानन्नेवंभूतोयमा
त्मा न तु काणादादिदर्शितरूपं च ज्ञानक्रिये न तु त
स्वव्यतिरिक्ते केचनेति परामृषन्यदिच्छति त
ज्जानाति च करोति च समावेशाभ्यासपरो ने
नैव शरीरेण अतस्तत्परात्म सति देहे जीवन्मुक्तः ।
स्तनुपाते परमेश्वर एवेति अस्यार्थस्य स्वप्रत्ययसि
द्धस्यापि गुरुपरम्परोपदेश उपोद्बलको वक्तव्यः शा
स्त्रदृष्टिहृद्दर्शिनागमाधिकारेण एवं गुरुतः शा
स्त्रतः स्वतः एतद्दृढीकृतं भवतीत्यभिप्रायेणागुरु
पारम्पर्यं दर्शयति ॥ इति प्रकटितो मया सुघट एष
मार्गो नवो महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशा
स्त्रे यथा । तदत्र निदधत्पदं भुवनकर्तृतामात्मनो वि
भाव्य शिवतामयीमनिशमाविशन्सिध्यति ॥ श्रीम
त्परमेष्ठिभट्टारकश्रीसोमानन्दपादैः शिवदृष्टिशा
स्त्रेयमभिनवः सर्वरहस्यशास्त्रान्तर्गतः सन्निरू
ढत्वात्प्रसिद्धो वाच्यान्तरचर्याप्राणायामादिक्लेश
प्रयासकलाविरहात्सुघटत्वाच्च नूतनः सएवात्र प्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ कटनांपरवादकलंकाशंकापसारणेननीतः
स भि॰ यतएवंशास्त्रगुरुस्वप्रत्ययसिद्धोयमर्थः नदि
१३१ ति तस्मादत्रप्रमेयपदंपरामर्शे विश्रमयति।
131 स्वकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यमात्मनोविभाव्यदार्ढ्ये
नयदिपरामृषतितत्परामर्शमात्रादेवतावज्जीव
न्मुक्तोभगवाञ्छिवएव यथोक्तंपरमेष्ठिपादैः।
सकृज्ज्ञातेस्ववर्णैकिंभावनाकारणादिना एक
वारंप्रमाणेनशास्त्राद्वागुरुवाक्यतः ज्ञातेशि
वत्वेतत्रस्यप्रतिपमारूढात्मना करणेनना।
स्तिकृत्यंकापिभावनयापिवा सर्वदापिप्रमाद्य
दितत्पदार्ढ्येन समनेमादिनोविभाव्ययति
शमाविशति शरीरप्राणबुद्धिशून्येभ्योप्यतमं
हयंपर्वंगतेश्चेवतिमज्जयत्यनवरतंततोनोवि।
भूतिंपरविभूतिपर्यन्तांलभते ननुयथास्माखे
वस्तुतदेवतर्हितस्यप्रत्यभिज्ञानाप्रत्यभिज्ञानयो
रविशेषः नहिबीजस्यप्रत्यभिज्ञानंसतिसहका
रिसाकल्येतोऽङ्कुरंजनयति तत्कथमत्रप्रत्यभिज्ञा
नेनिर्बन्धः उच्यते द्विविधाप्रर्थक्रियास्तिबाह्या ५५
बांकुरादिकाप्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारावभी
मादिरूपा तत्राद्यासंप्रत्यभिज्ञानेनापेक्षते।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्वितीयान्ततद्रूपत्वेनैव रहस्येयमहमीश्वर
स्यैवंभूतचमत्कारसारापरापरसिद्धिलक्षणजी
वन्मुक्तिविभूतियोगमयार्थक्रियेतीश्वरप्रत्यभि
ज्ञानमात्रावशेषापेक्षणीयेतत्प्रसादविश्रान्ति
सारार्थक्रियाप्रत्यभिज्ञानेन विना न दृष्टमिति तत्र
दृष्टेति कैतदुपलब्धमित्याशंक्याह ।। तैस्तैरप्यु
पयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो
लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा लोक
स्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नै
वालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ।।
यथा नायकगुणसंश्रवणप्ररूढानुरागा कामि
नी तद्दर्शनमेव परममुपादेयमाकांक्षन्ती दिवा
निशमवशस्फुरद्यादेवतोपयाचितानि हन्ती सम्प्र
षणानि मदनलेखहारकामावस्थानिवेदनानि।
चक्रवाणाविरहदत्ताभीभवज्ञाचलतिकानिष्पत्ति
नदानउपयाचितवशादर्शकिन्तमेव सविधवर्ति
निश्रियतमेवलौकिकेनैस्तैरुत्कर्षविशेषैःपराम
र्शपदवीमगाहद्भिर्जनसाधारणमामायादिनेस
मत्वमपि न क्षिप्तमावलोकनेन हृदयं स्वीक
रोति तथात्मापि विश्वेश्वरे सततं निर्भासमाने

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र° प्र भि १३२ 132

पितत्त्रिभिर्भासनेन हृदयस्य पूर्णतामापन्ने यतः सो
पिस्वात्मा विश्वतत्त्वकर्तृत्वाप्रतिहतशक्तिल
क्षणपारमेश्वरोत्कर्षयोगेन न परामृष्ट इति भा
समानघटादिवन्न सत्त्वान्तोमातः ; यदातु हृ।
तीवचनाद्दानलक्षणाभिज्ञानाद्वोपायान्तराद्वा
नात्मोत्कर्षो न् हृदयंगमीकरणेनामृषति तदा
तल्लक्षणमङ्गलफलमाप्येनैवनावत्कामपि पूर्णता
मभ्येति परिभोगाभ्यासरसेन विश्रान्त्यन्तराणु
पलभते तहदात्मनि गुरुवचनाज्ज्ञानक्रियाल
क्षणशक्त्यभिज्ञानादेवीपदा परमेश्वरोत्कर्षे हृ
दयंगमीभावेनापन्ने तदानन्तलक्षणमेव पूर्णता।
त्मिकां जीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेन विभूति
लाभश्चेति तस्य प्रत्यभिज्ञैव परापरसिद्धिप्रदायि।
नी भवति सर्वोपकारकं महाफलमिदं शास्त्रम्।
सिद्धान्वययोगेन नामधेयप्रसिद्ध्यावतन्मदुत्कर्ष
स्मरणाद्धारजनितसम्भावना प्रत्ययलक्षणप्रव
र्तकसंवेदनयाजनं प्रवर्तयितं पितत्त्वनाम्नात्मना
त्मावोपसंहारं दर्शयति ॥ जनस्याप्ययत्नसिद्धयेमु
दपाकरस्मत्सुता ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोप
पादिता ॥ यस्य कस्यचिज्जन्तोरितिनाथजामायापे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्ताकाविदिति सर्वोपकारित्वमुक्तमिति श्रय
त्वेनसिद्धिः परापरमूपायस्य स्यादितिमहाफलत्व
मुक्तं उदयाकरस्य पुत्रः श्रीमानुत्पलदेवोऽस्मत्प
रमगुरुः विदेशास्त्रमकार्षीदिति तत्त्वसिद्धाजनः
प्रवर्तते इति प्रवर्तनाद्वारेण सोऽनुग्रहीतो भवती
त्यभयनामनिर्देशः इयमितिहृदयंगमनामु
पपत्तिशतैरानीतेतिशिवम् १८ आदितः १९२
इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां प्रत्य
भिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे प्र
थममाह्निकम् आदितः १५ समाप्तोयं तत्त्वा
र्थसंग्रहाधिकारश्चतुर्थः ॥ एषाभिनवगुप्ते
न सूत्रार्थप्रविमर्शिनी रचिता प्रतिभिज्ञायां
लघ्वीवृत्तिरभंगुरा ॥ वाक्यप्रमाणपदतत्त्वस
दागमार्थाः स्वात्मोपयोगमुपयान्तिमतः स्वशा
स्त्रात् भोमात्रमात्मजलम[illegible]स्य नमस्य पुष्टेस्तका
र्कमेकमिहयोजयितेत्र समर्थः आत्मानमत्रभि
ताय विकल्पयोमदिच्छति तेनभोनेन किं वाक्यं
प्रत्येक्षिम्को भवानिति समाप्तेयं प्रत्यभिज्ञासू
त्रार्थविमर्शिनी वृत्तिः ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व
प्रभ
१३३
133

वेदान्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri